

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРИНИГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРИНИГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**“МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИ МАЪНАВИЙ
МЕРОСИНИГ ГУМАНИСТИК ХАРАКТЕРИ (VIII-XVIII АСРЛАР)”**

модули бўйича

ЎҚУВ –УСЛУБИЙ МАЖМУА

**Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан
тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчи: ф.ф.н., проф. Д.А.Пулатова
катта ўқитувчи Ж.Б.Сулаймонов

Такризчилар: Фалсафа фанлари доктори, доцент Иззетова
Эмине Мустафаевна
Фалсафа фанлари доктори, профессор Розматова
Гулноз Мирахраровна

Ўқув -услугий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг
қарори билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 декабрдаги №3 -сонли
баённомаси)

МУНДАРИЖА:

<u>I. ИШЧИ ДАСТУР</u>	3
<u>II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ</u>	14
<u>III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u> ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.	
<u>IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u>	63
<u>V. КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ</u>	102.
<u>VI. ГЛОССАРИЙ</u>	103
<u>VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ</u>	120

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионаллигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва

компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: Марказий Осиёда ислом фалсафасининг шаклланиши ва гуманистик ғоялар ривожланишининг тарихий маънавий асослари, VIII-XVIII асрлар асрларда Марказий Осиёда маданий юксалиш, маданий қадриятларнинг ривожланишини, ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф фалсафасининг йирик намояндалари ва оқимларини, Марказий Осиёдан етишиб чиққан буюк мутафаккирларнинг фаолияти ва маънавий меросини, уларнинг гуманистик характерини ҳамда жаҳон цивилизацияси ривожда тутган ўрнини ҳақида олий таълим муассасалари педагог кадрларининг билим, кўникма ва компетенцияларини ошириш.

Модулнинг вазифалари:

- Марказий Осиёда ислом фалсафасининг шаклланиши ва гуманистик ғоялар ривожланишининг тарихий маънавий асослари;
- Ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф фалсафасининг йирик намояндалари ва оқимлари;
- XVI-XVIII асрларда Моварауннаҳрда фалсафий, маънавий-маърифий ва тасаввуфий ғояларнинг ривожланиши;
- Марказий Осиёдан етишиб чиққан буюк мутафаккирларнинг фаолияти ва маънавий меросини, уларнинг гуманистик характерини ҳамда жаҳон цивилизацияси ривожда тутган ўрни ҳақида назарий ва амалий билимларни, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- Марказий Осиёдан етишиб чиққан буюк мутафаккирларнинг фаолияти ва маънавий меросини, уларнинг гуманистик характерини ҳамда жаҳон цивилизацияси ривожда тутган ўрнини *билиши* керак;
- глобаллашув шароитида Шарқ мутафаккирларининг бой илмий, маънавий, фалсафий меросида ўз аксини топган ахлоқий

кадриятларнинг моҳияти ва аҳамиятига оид билимлардан тингловчиларда мафкуравий ва ахборот хуружларига қарши иммунитетни юзага келтиришда фойдаланиш **кўникмаларига** эга бўлиши лозим;

- мустақил таълим ва илмий-ижодий изланиш натижасида ўқитилаётган мутахассислик фанлари бўйича педагогик фаолиятни мунтазам такомиллаштириб бориш **малакаларига** эга бўлиши зарур.
- буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг иждоий меросида акс этган ижтимоий-фалсафий фикрларни, уларнинг гуманистик характерининг аҳамиятли жихатларини мавзуга доир видео роликлар, тақдимотлар, тарихий фильмлар орқали кўрсата билиш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модулни ўқитиш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Модулни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

-маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

-ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Марказий Осиё мутафаккирлари маънавий меросининг гуманистик характери (VIII-XVIII асрлар)” модули мазмуни ўқув режадаги “Яқин, Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожини”, “Шарқ фалсафаси тарихининг асосий даврлари ва йўналишлари” ўқув модуллари билан узвий боғланган .

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар Марказий Осиё мутафаккирлари маънавий меросининг гуманистик характерига доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модуль мавзулари	Аудитория ўқув юкلامаси
----------	-------------------------	--------------------------------

		Жами	жумладан		
			Назарий	Амай машғуло	Кучма машғуло
1.	Марказий Осиёда ислом фалсафасининг шаклланиши ва гуманистик ғоялар ривожланишининг тарихий маънавий асослари	6	2	4	
2.	Ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф фалсафаси	4	2	2	
3	Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг ижодий меросида акс этган ижтимоий-фалсафий фикрлар, уларнинг гуманистик характери	6	2	2	2
4	XVI-XVIII асрларда Моварауннаҳрда фалсафий, маънавий-маърифий ва тасаввуфий ғояларнинг ривож	4	2	2	
5	Мирза Абдулқодир Бедил (1644-1721) фалсафасининг гуманистик характери.	2	2		
	Жами:	22	10	10	2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Марказий Осиёда ислом фалсафасининг шаклланиши ва гуманистик ғоялар ривожланишининг тарихий маънавий асослари

1. Янги афлотунча йўналишнинг пайдо бўлиши
 2. Абу Наср Форобийнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти, билиш назарияси ва мантиғи, жамият ва ахлоқ ҳақида.
 3. Ибн Синонинг ҳаёт йўли, борлиқ ҳақидаги қарашлари ва фанлар таснифи, билиш назарияси ва мантиғи, ижтимоий-сиёсий қарашлари
 4. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг ҳаёти ва фаолияти.
 5. “Мафотих ул-улум” асарининг ўрганилиши.
 6. Абу Абдуллоҳ Хоразмий фанлар таснифи ҳақида.
- Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти, мероси, билиш назарияси ва унинг ижтимоий қарашлари.

2-мавзу. Ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф фалсафаси

1. Тасаввуф таълимотининг моҳияти ва назарий тизими.
2. Юсуф Ҳамадоний фаолияти.
3. Хожа Аҳмад Яссавий қарашлари.
4. Нажмиддин Кубро таълимоти.

5. Хожагон тариқати ва Баҳоуддин Нақшбанд.

3-мавзу. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг ижодий меросида акс этган ижтимоий-фалсафий фикрлар, уларнинг гуманистик характери

1. Абдурахмон Жомий ҳаёти ва фаолияти.
2. Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфга муносабати.
3. Алишер Навоийнинг тасаввуфий қарашлари.

4-мавзу. XVI-XVIII асрларда Моварауннаҳрда фалсафий, маънавий-маърифий ва тасаввуфий ғояларнинг ривож

1. XVI-XVIII асрлар ижтимоий-фалсафий фикрининг умумий хусусиятлари ва ижтимоий-сиёсий аҳвол.
2. Юсуф Қорабоғий ва Муҳаммад Шариф Бухорий дунёқараши.
3. Бобораҳим Машраб ижодий меросида диний ва тасаввуфий ғоялар.

5-мавзу. Мирза Абдулқодир Бедил (1644-1721) фалсафасининг гуманистик характери..

1. Мирза Бедилнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти.
2. Бедилнинг билиш назарияси.
3. Бедилнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот. Марказий Осиёда ислом фалсафасининг шаклланиши ва гуманистик ғоялар ривожланишининг тарихий маънавий асослари. (4 соат).

2-амалий машғулот. Ўрта асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалган тасаввуф фалсафасининг йирик намоёндалари ва оқимлари. (2 соат).

3-амалий машғулот. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг ижодий меросида акс этган ижтимоий-фалсафий фикрлар, уларнинг гуманистик характери. (2 соат).

4-амалий машғулот. XVI-XVIII асрларда Моварауннаҳрда фалсафий, маънавий-маърифий ва тасаввуфий ғояларнинг ривожланиши. (2 соат).

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

Кўчма машғулот. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг ижодий меросида акс этган ижтимоий-фалсафий фикрлар, уларнинг гуманистик характери

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларидан фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“Кейс-стади” методи

“Кейс-стади”— инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетидида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Ассисмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассисмент”лардан маъруза машғулотида талабаларнинг ёки катнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.



Тест

Янгилик — бу:

А) Хабар

В) Маълумот

С) Далил



Қиёсий таҳлил

Экология ва ландшафт, қурилиш, саноат экологияни қиёсий таҳлил қилинг.



Тушунча таҳлили

Шафарсозлик ва экологик архитектурани изоҳланг...



Амалий кўникма

Иккиламчи ресурслардан фойдаланишнинг экологик асосларини аниқланг

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

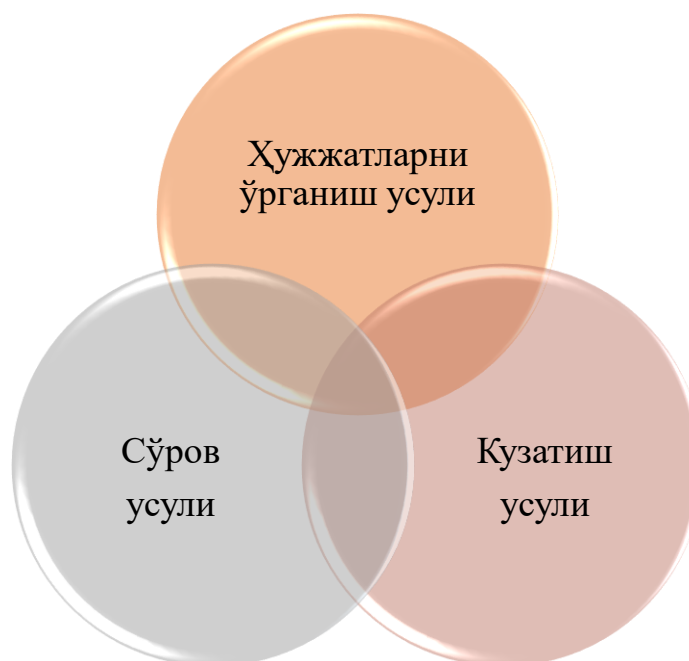
Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга

бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;

- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;

- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.



1-МАВЗУ: МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ГУМАНИСТИК ҒОЯЛАР РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ МАЪНАВИЙ АСОСЛАРИ

Режа:

1. Янги афлотунча йўналишнинг пайдо бўлиши
2. Абу Наср Форобийнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти, билиш назарияси ва мантиғи, жамият ва ахлоқ ҳақида.
3. Ибн Синонинг ҳаёт йўли, борлиқ ҳақидаги қарашлари ва фанлар таснифи, билиш назарияси ва мантиғи, ижтимоий-сиёсий қарашлари
4. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг ҳаёти ва фаолияти.
5. “Мафотих ул-улум” асарининг ўрганилиши.
6. Абу Абдуллоҳ Хоразмий фанлар таснифи ҳақида.
7. Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти, мероси, билиш назарияси ва унинг ижтимоий қарашлари.

Таянч тушунчалар: Янги афлотунча қарашлар, Форобий, дин, фалсафа, ҳақиқатнинг икки жиҳати, “Дин фалсафанинг мисолларидир”, “биринчи ибтидо”, назарий ҳикмат, ақл, ақл бил қувва, фаол ақл, хайр (яхшилик), шарр (ёмонлик), билишнинг қуроли: нутқ, тасаввур, ҳис, “бу жаҳон”, “у жаҳон”, Фозил шаҳар, ваҳий, тасаввурий қувват, назарий ақл, киёс, разолат, “етуклик”, “баркамоллик”, руҳ саломатлиги, бадан саломатлиги, бахт-саодат, камолот, фазилат, Ибн Сино, “Шайх ур-раис”, назарий фалсафа – метафизика (олий фан), математика (ўрта фан), табиат ҳақидаги фан-табиатшунослик (қуйи фан), амалий фалсафа, сиёсат, ҳуқуқ, уй ишларини бошқариш – иқтисод, ахлоқ, тиббиёт, астрология, физиогномика, кимё, “Китоб аш-шифо”, “Китоб ан-нажот”, “Китоб ал-ишорат ва танбеҳот”, “Донишнома”, “Ҳикмати-машриқийн”, хилқати илоҳий, фалакул афлок, фаол ақл, биринчи ақл, руҳ, сурат, ердаги фаришталар, “Рисолат ат-тайр”, “Ҳай ибн Яқзон”, “Ишроқий манбалар”, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Хуросон, Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Абу Бакр ар-Розий, “Мафотих ал-улум” (“Илмлар калитлари”), Ван Флотен, И.Ю.Крачковский, В.В.Бартольд, К.Брокельман, Э.Видеман, Д.Сартон, М.М.Хайруллаев, У.Каримов, Г.П.Матвиевская, Ҳ.Ҳасанов, М.Зиёвуддинова, араб илмлари”, “араб бўлмаган илмлар”, калом, сарф ва наҳв, шеър ва аруз, тарих, фалсафа, мантиқ, тиб, арифметика, астрономия, хандаса, механика, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Геодезия”, “Қонуни Масъудий”, “Минералогия”, “Доривор ўсимликлар ҳақида китоб” (“Сайдана”), ақл ва хотира – “Аллоҳнинг

туҳфаси”, кузатиш, кўриш, тажрибалар ўтказиш, мантикий умумлашмалар чиқариш, маълумотларни тўплаш, ёзма ёдгорликларни ўрганиш, манбаларга танқидий қараш, ҳақиқатни аниқлаш, нарсаларни бир-бирига таққослаш, ёзувларни ўрганиш, Темурийлар даври, Саъдуддин ибн Умар Тафтазоний, фалсафа, мантиқ, калом, Темур, Ғиждувон, Жом, Туркистон, Ҳирот, “Таҳзиб ал-мантиқ вал-калом” (“Мантиқ ва каломга сайқал бериш”), сабаб, оқибат, ҳис-туйғу, Мир Саййид Шариф Журжоний, Журжон, мантиқшунос, “Ат-таърифот” (“Таърифлар”), “Усули мантикийа” (“Мантиқ усули”), қиёс (силлогизм), истекро (индукция – бўлақдан бутунга томон ҳукм юритиш) ва ҳадс (аналогия - ўхшатиш).

Янги афлотунча йўналишининг пайдо бўлиши

Янги афлотунча тамойиллар Киндий, Розий, Форобий ва Ибн Сино фалсафий қарашларида намоён бўлган. Киндий тафаккурида кўпроқ Арасту унсурлари устунлик қилса, Абу Бакр Закариё Розийда Афлотун қарашлари кучлироқ эди (1-илова).

Янги афлотунча ақидаларнинг муназзам биринчи шарҳи араб тилида энг йирик ислом файласуфи ва мантиқшуноси Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон Форобий асарларида берилган. Ўрта асрларда лотин тилида ижод қилганлар Форобийни Абу Наср, деб атаганлар.

Абу Наср Форобий ҳижрий 260 (873) йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойда Шош – ҳозирги Тошкентдан 250 км шимолий-ғарбида жойлашган Фороб (Ўтрор), деган жойда туғилган. У Форобда, Шош, Бухоро ва Самарқандда таълим олди. Бағдодда илмий изланишларини давом эттириб, умрининг охириги йилларида Ҳалабда, сўнгра Дамашқда яшади. Манбалар гувоҳлигича, Форобий мантиқ илмини христиан динидаги олим Юҳанно ибн Ҳайлондан ўрганган бўлса ҳам, тез орада ўз замонасидаги барча мусулмон олимларидан бу соҳада ўзиб кетган. Форобий Бағдодда Юҳанно ибн Ҳайлондан ташқари Матто ибн Юнусдан ҳам таълим олган ва ундан барча илмлар соҳасида ўзиб кетган. Мисрга қилган сафаридан кейин Сурия шимолидаги Ҳалабга қайтган Форобий, бироз муддатдан кейин Дамашқда 950 йили 80 ёшида вафот этган.

Бағдод ўша вақтда мантиқ илмининг марказига айланган эди. Биринчи тазкиранавислардан бири бўлган Соэд Андалузий ўзининг “Табоқот ул-умам” асарида Форобийнинг Афлотун ва Арасту асарларини моҳирона шарҳ қилганлигини қайд этади¹. Форобий Афлотунни “машҳур ҳаким”, “илоҳий Афлотун”, деб атаган.

Форобий назарича, мантиқдан табиат фалсафасига етиб келиш, мантиқдан ахлоққа етиб келишдек, табиийдир. У ўзининг “Ихсоёе улум” (“Илмларнинг келиб чиқиши”) асарида барча илмларни қуйидагича саккиз ном остида тасниф қилади: илму луғат (филология), мантиқиёт (логика), риёзиёт

¹ Қаранг: //صاعد بن صاعد اندلسي. طبقات الامم. – بيروت، ۱۹۱۲. Қаранг: Соэд ибн Соэд Андалузий. Табоқот ул-умам. – Байрут. 1912. –Б.53. (араб тилида)

(математика), табиёт (табиатшунослик), илоҳиёт, сиёсийёт (сиёсатшунослик), фикҳ (ислом ҳуқуқи) ва калом².

Абу Наср Форобийнинг мусиқа назариясига бағишланган қуйидаги асарлари мавжуд: “Мусиқа китоби”, “Оҳанглар таснифи ҳақида китоб”, “Мусиқа ҳақида сўз”, “Оҳангга қўшимча қилинган сўз”.

Форобийнинг буюк хизматларидан бири ҳамма замонларда, барча аҳоли табақалари орзу қилган идеал жамият ҳақидаги ўйлари, у ҳақида ёзган асарларидир.

Форобий бу борада бир неча асарлар муаллифидир. Унинг “Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб”, “Сиёсат ал-мадания” (“Шаҳарлар устидан сиёсат юргизиш”) ва бошқа асарлари бўлган. Буларда Форобий олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. Ана шу асарнинг икки нусхаси Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик интитути қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Ундан ташқари, шу институт жамғармасида Форобийнинг ўн саккизта қўлёзма китоблари ҳам сақланмоқда. Булар орасида “Бахт-саодатга эришув ҳақида”, “Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар”, “Масалалар булоғи”, “Жисм ва акциденцияларнинг бошланиши”, “Ақл маънолари ҳақида рисола”, “Яҳё ан-Наҳвийнинг Арастуға билдирилган раддиясига қарши ёзилган раддия”, “Арастунинг “Метафизика” асари мақсадлари ҳақида” каби асарлари мавжуд.

Форобий дин ва фалсафа ҳақида

Форобий Шарқда биринчи бўлиб Арасту изидан борган араб файласуфи Абу Юсуф Исҳоқ ал-Киндий (801-866) қарашларига қарши ўлароқ, дин ва фалсафани ҳақиқатга етишишнинг икки мустақил усули, деб ҳисоблади (2-илова). Уларни бир-биридан ажратиб бўлмаслигини таъкидлаб ўтди. Форобийнинг назарида диний ҳақиқатлар фалсафий мисоллардан иборат эди. Бошқача ибора билан айтганда, дин ва фалсафа ягона бирликнинг икки хил жиҳатларидир. Фалсафа далилий ҳукмларнинг қоидаларига таянади, дин эса, ўша ҳукмлар ва қоидаларнинг хитобий шаклидир. Унинг бундай қарашидан, фалсафа диндан олдин вужудга келган деган хулоса келиб чиқади³.

Дин ва фалсафанинг ягона бирлиги ҳақидаги унинг мулоҳазаларига қарамасдан, кейинчалик Форобий фалсафани диндан афзалроқ ва устунроқ қўйганлигига диққат-эътиборни қарата бошладилар. Аммо Форобий “Дин фалсафанинг мисолларидир” деган вақтда қайд этиб ўтган эдики, пайғамбар халқ тилида сўзлашга мажбур, чунки омма далилий ҳукмларни тушунмаган-

² Қаранг: .۱۹۴۹. قاهرة، احصاء العلوم. ابو نصر. فارابی، // Форобий, Абу Наср. Ихсоёе улум. –Қоҳира. 1949. – Б.129-130.

³ // رضا داوری اردکانی. فارابی مؤسس فلسفه اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. تهران، ۱۳۷۷. ص. ۱۱۶. Қаранг: Ризо Доварий Ардақоний. Форобий ислом фалсафасининг асосчиси. Илмий-текшириш ва маданий тадқиқотлар муассасаси. –Техрон, ҳижрий 1377/1998. –Б.116. (форс тилида)

лиги сабабли далилий ҳақиқатларни хитобий шаклда баён этишдан ўзга чора йўқ, акс ҳолда пайғамбар ҳам файласуфдир, деб ҳисоблаган⁴.

Форобийнинг фикрига кўра, авомнинг диний қарашлари унинг фалсафий хулосаларига доим ҳам мос тушавермайди ва бунинг зарурияти ҳам йўқ. Шунинг учун у ўз фикрларини бевосита авомга мослаштирмаган эди. У авом мени тушунади, деб ҳам ўйламаган ва, аксинча, бундан хавотир ҳам олганки, унингча авомнинг фалсафага аралашishi, уни бузади⁵.

Шу жиҳатдан келиб чиқиб, у кўпгина фикрларини турли ишоралар билан мажхулроқ тарзда ёзар, содда ва очиқчасига билдирилган мулоҳазаларга эса, камдан-кам ҳолларда йўл кўяр эди. Айни пайтда у ўзининг энг содда фикрларини ҳам келажакда тафсирга сазовор, деб билишларидан умидвор бўлган. Унинг умидворлиги бежиз эмас эди. Зеро, ундан кейинги маърифат аҳли ва файласуфларнинг барчаси унинг асл мақсадини тушунишга диққат-эътибор билан киришдилар ва алломанинг энг содда гапларини ҳам ўзларича тафсир қилиб, янада мақбул шаклга келтирдилар. Бунга мисол тариқасида шайхур-раис Абу Али ибн Синонинг “Шифо” асаридаги пайғамбарлик ҳақидаги баҳсни кўрсатиш мумкин⁶.

Қадимги юнон фалсафасида динни чеккага суриб қўйиш ҳоллари бўлган эди. Ўрта асрлар Оврўпо фалсафаси эса, кўпроқ, дин билан яхши муносабатда бўлди ва кўпчилик христиан файласуфлари муқаддас саналган руҳонийлар сафидан жой олиб, черковнинг машҳур арбобларидан ҳисобландилар. Ислом оламида эса, файласуфлар бундай шуҳрат ва обрўга эга бўла олмадилар, аксинча, гоҳида шариат пешволари томонидан маломатга қолдилар. Албатта, фалсафа Юнонистонда юксак ривож топган бўлиб, буни ўрта асрдаги ёки янги замон файласуфлари ҳам инкор этмайдилар. Аммо, ҳар бир даврнинг фалсафаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Шунинг учун исломий фалсафанинг хусусиятларини юнон фалсафаси хусусиятларига тенглаштириш тўғри эмас, яъни ислом фалсафаси асос ва усулини юнон фалсафасининг асоси ва усулидан қидириб бўлмайди.

Форобий фалсафасининг инкор этиб бўлмайдиган жойи шундаки, у назарий фалсафани ҳақиқий ва асосий илм, деб билиб, қолган барча фанларни унга тобе бўлган иккинчи даражали соҳалар мақомига қўйди. Фалсафалар ўртасидаги умумий дунёқарашлар билан кифояланмай, дин билан фалсафани ҳам айрим бир қисмга жойлади. Унинг фикрича, фалсафадаги масалалар исботини пайғамбарлар рамзлар шаклида баён қилганлар, зеро, моҳият жиҳатидан фалсафа билан дин ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқ⁷. Бундай қараш ўз даврида ниҳоят даражада муваффақият қозониб, исломий фалсафанинг асоси ва усулини белгилаб берувчи фикрлаш тарзига айланди.

⁴ Қаранг: Ўша жойда.

⁵ Қаранг: Ўша жойда.

⁶ Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий ислом фалсафасининг асосчиси. Илмий-текшириш ва маданий тадқиқотлар муассасаси. –Техрон, хижрий 1377/1998. –Б.116. (форс тилида)

⁷ Қаранг: Ўша жойда. 133-бет.

Шунинг учун ҳам, XIV асрда яшаган Ибн Халдун исломий файласуфларни фалсафани диний масалалар билан аралаштириб юборишда ва Арасту каби қадимги файласуфлардан узоқлашиб кетишда айблади⁸.

Форобийнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти

Форобийнинг фикрича, борлиқ худодир ва фақат угина моҳиятларга вужуд бағишлайди. Форобий фалсафа тарихида биринчи бўлиб мавжудотларни икки қисмга: ақлий вужудга ва моҳиятга, моҳиятларни эса, тўққиз жавҳар ва ораз (акциденция) тушунчасига тақсим қилади. Ваҳоланки, Арастунинг ўнта категорияси, вужуд маъқулоти бўлиб, моҳият тушунчаси эмас. Бинобарин, бундай тақсимлаш тарзи аҳамиятсиз ва шунчаки бир иш эмас. Уни ҳикмат асосларига киритилган жузъий ўзгартиришигина деб эмас, балки ислом фалсафасидаги асосий масалаларга қўйилган ечимлар режаси, деб қабул қилмоқ керак. Шунга асосан энди ҳақиқат ва сабабият тушунчалари мутлақо бошқача маъно касб этади. Форобий айтганидек, ҳақ худодир ва ҳақиқатнинг бошқа маънолари унинг асарларида худди шу маънода қўлланилади. Зеро, барча мавжудотлар илми илоҳийда мавжуд бўлиб, нимаики илоҳий қазода бор бўлган бўлса, қадар даражасига тушиб қолган, дейди у⁹. Худди шунингдек, ҳақни азалий, деганда, аллома айнан мана шу маънога асосий эътиборни қаратади. Бунга қўшимча сифатида яна шуни айтиш мумкинки, сабабият ҳам унинг асарларида бошқача кўриниш ва талқинга эга бўлиб, кўпроқ фаоллик маъносини касб этади. Бу маъноларнинг ҳеч бирини юнон файласуфлари асарларидан топа олмаймиз. Агар диққат билан кузатсак, шу нарса маълум бўладикки, ислом фалсафасида юнон фалсафасига хос бўлмаган бирор янги масала ўртага қўйилса, бу фақат диний мулоҳазадан келиб чиқибгина шундай қилинган, дейиш мутлақо нотўғридир. Чунки, аксарият ҳолларда бундай масалалар янги усулнинг зарурияти туфайлигина янги тарзда қўйилган, холос. Шунинг учун ҳам Форобийни маълум маънода ислом фалсафасининг муассиси, яъни асосчиси, деб билмоқ керак.

Форобий “Ал-жамъе байне ройи ҳакимин” “Икки ҳаким қарашлари ўртасидаги жамланма”¹⁰ китобининг муқаддимасида ушбу мулоҳазаларини қайд этади: “Кўрдимки, замона аҳли оламнинг ибтидоси ва унинг пайдо бўлиши, шунингдек, яратилганлик ва азалийлик масалаларида бир-бирлари билан низо қиладилар, хоҳладимки, ушбу низоларни бартараф қилсам”¹¹.

Форобий бу низоларни қандай қилиб бартараф этди?-деган савол туғилади. Ҳақиқат шундан иборатки, у Афлотун қарашларини ҳам, Арасту фикрларини ҳам исбот қилиб ўтирмади, балки уларнинг ҳар иккиси қарашларини ўз фалсафаси асосида тафсир қилди. Унинг бу тафсири фақат

⁸ Қаранг: Ўша жойда. 134-бет.

⁹ Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – муассис фалсафайе исломи. 123-124-бетлар (форс тилида)

¹⁰ Қаранг: .۱۹۶۰، بيروت، – الجمع بين الرأى الحكيمين. – ابو نصر. فارابى، // Форобий, Абу Наср. Икки ҳаким қарашлари ўртасидаги жамланма. – Байрут. 1960 (араб тилида)

¹¹ Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – ислом фалсафаси муассиси. 133-бет (форс тилида)

илохий билим билангина чегараланмайди, балки фалсафанинг барча таркибий қисмларини ҳам қамраб олади.

Форобий фикрича, назарий маърифат “Биринчи ибтидо”ни тушуниш асоси бўлиб, унга биноан барча мавжудотлар, Ундан ва унинг учун вужудга келгандирлар”. Форобий фалсафа ва ҳикматни маданий жамиятни бошқариш учун шарт деб билди ва жидду-жаҳд билан моддий оламдан чиқиб, юқори даражадаги оламга қадам қўйиш, деб тавсифлади.

Форобий фикрича, назарий ҳикмат, яъни худовандни таниш илми узоқдаги сабаб бўлса, илмнинг ўз зоти, яъни борлиқ дунёдаги воқеаларнинг сабаб ва оқибат алоқаларини билиш яқиндаги сабаблардандир. Унинг ёзишича, “ҳикмат афзал мавжудотлар ҳақидаги афзал илмдир”¹².

Форобий ақидасига кўра, моддадан узоқлашиш Плотин услубидаги руҳнинг бадандан узоқлашиши маъносида эмас, балки жисмоний зарурият ва моддийётдан ақлий амаллар сари изланиш натижасида борлиқнинг энг олий мавзуси бўлган биринчи сабабга ақлан яқинлашишдир. Моддадан покланиш тушунчаси Форобий фалсафасида шундай маънога эгадирки, унда инсон ўз зехнини шундай сайқаллаштириши керакки, бундан кейин уни ҳеч қандай моддий нарса ўзига жалб қила олмаслиги лозим ва унинг барча заррача ва қисмлари юқоридаги олам томон тўпланиб, доиравий шаклдаги ҳаракат билан бир-биридан ажралувчи мавжудотларни босиб ўтиб, қудратли вужуд нуқтаси бўлган биринчи сабаб томон юзланиши зарур.

Форобий “ақл билқувва” ва фаол ақлни моддадан ҳоли равишда идрок этмаган. У модданинг фоний бўлиши билан йўқолади, -деб ҳисоблайди. Фақат фойдаланилган ақлгина тушунчаларни фаол ақлнинг файзи туфайли бевосита ва моддадан бениёз ҳолда қўлга киритиб, уни идрок эта олади. Бу шунинг учун ҳам юз берадики, унинг тааллуқли жойи моддадан ҳоли бўлган мавжудлик бўлганлигидан фаол ақл билан бирлашгандан сўнг фақат шу ақлгина яшаб қолиб, қиёмат кунининг лаззат ёки алам, мукофот ёки укубатларининг мазасини тотиб кўради. Бундай нуқтаи назарни таъкидлаш, шуни исботлайдики, Форобий Афлотунга қарши ўларок, ҳеч бир нафсоний қусурларни, жумладан, шаҳвоний, ғазабли феъл ва хатти-ҳаракатларни, ҳатто ҳасад, бераҳмлиқ, бахиллик ва кароматли ишқни ҳам яхши ҳам, ёмон ҳам ҳисобламайди. Унинг фикрича, бу айтилганларни бахт-саодат ёки бадбахтликдаги ўрни ва мақомига қараб, хайр (яхшилик) ёки шарр (ёмонлик) ҳолатига айлантириш мумкин¹³.

Форобийнинг билиш назарияси

Форобий фикрича, билишнинг қуроли: нутқ, тасаввур ва ҳисдан иборат. Нарсалар тўғрисидаги билим нутқ қуввати орқали, тасаввур ва ҳис-туйғу воситасида ҳосил бўлади. Ҳар вақт билим ҳосил қилишга ирода кўрсатилса, унинг идроки нутқ қувватининг шаънидир. Нутқ воситасида келиб чиққан илм ўз эътибори билан ҳис-туйғу уйғотувчи ишларни баён этади. Демак, илм

¹² Қаранг: ذبيح الله صفا. تاريخ علوم عقلی در تمدن اسلامى. - تهران، ۱۹۲۳. // Забихулло Сафо. Ислом маданиятида ақлий илмлар тарихи. -Техрон, 1923, 1-жилд, -Б.188. (форс тилида)

¹³ Қаранг: Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. -Т.: Ёзувчи. 2002, -Б.39.

ҳиссий қувват натижасида келиб чиқади (3-илова). Илм мавзусининг тасаввурга тааллуқлиги, тасаввур эса, ўз навбатида орзу туғдириши ва ҳис-туйғуга бошқача тасаввурларнинг кириб келиши нутқ қувватининг ҳосилаларидир. Шунга биноан тасаввурий маърифатнинг мавзуси энг юқори зотларнинг вужуд босқичларидан тортиб то мавжуд бўлмаган ёлгон нарсаларни ҳам ўз ичига олади. Иккинчи томондан аввалдан вужудга келган нарсалар икки хил:

- 1) ҳис-туйғу билан билинадиган нарсалар;
- 2) исбот ва далил орқали билинадиган нарсалар¹⁴.

Тасаввурий маърифат борлиқдаги барча мавжудотларга тааллуқли бўлганлигидан тасаввур орқали ҳосил қилинган илм ҳам худди далил ва исбот воситасида ҳосил қилинган мавжудотлар каби билиб олиниши, яъни ҳис-туйғу уйғотадиган билимларни ҳам тасаввурий маърифат жумласидан, деб ҳисоблаш мумкин.

Тасаввурий қувват нутқ қувватининг “ўринбосаридир”. Ақл ва тасаввур фаол ақл файзи воситасида шаҳар раисига соф ва холис, шу билан бирга ажойиб маърифат мажмуасини тақдим этадики, у бу орқали осмоний белгиларни кўради ва тушуна олади. Натижада Фозил шаҳар раиси бу кўрганларини ерга тушириб, шаҳар ҳаётига тадбиқ этишга киришади¹⁵.

Назарий ақл шундай кучки, унга қиёс ҳам, исён ҳам ва хато ҳам аралаша олмайди. У инсонга ва унинг тўла фаолиятига хос бўлган нарса бўлиб, руҳнинг бадандан ажралгандаги шундай ҳолатидирки, руҳ ўзининг яшаши, таяниши ва фаолияти учун моддага бошқа муҳтож бўлмай қолади. Шунингдек, у ҳис-туйғу ва тасаввурдан ҳам бениёз бўлиб, уларсиз ҳам “биринчи ибтидо”нинг зотини тушунишга эришади. Яъни, фозил шаҳарнинг биринчи раиси қиёс, мисол ва ўзининг жисмоний кучининг аралашисиз ҳам, худованду таборак ва таолони холис равишда тасаввур ва “мушоҳада” қила олиши мумкин.

Форобий жамият ва ахлоқ ҳақида

Абу Наср Форобийнинг ахлоқ назариясига қадимги юнон мутафаккирлари сезиларли таъсир ўтказганлар. Форобий юнон мутафаккирларининг жамият ва ижтимоий ахлоқ тўғрисидаги таълимотларини исломий нуктаи назардан қайта ишлаган.

Форобий фикрича, инсон олти босқичда яратилган вужудларнинг энг пастки босқичида бўлса ҳам, туғма қобилияти ва қуввати билан фаол ақл ёрдамида ўзини баланд мартабали мумтоз вужудга айлантира олади. У мавжудотлар силсиласи босқичларидаги шундай ягона бир жинсдирки, уни ўз кучига кўра, ҳаракатдаги борлиқ дейиш мумкин. Бахт-саодат бундай юксак “кўтарилиш”, яъни мумтозлик таркибига кирмайди. Бахт-саодат

¹⁴ Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – ислом фалсафаси муассиси. –Б.117.

¹⁵ Қаранг: Форобий. Фазилат. Бахт-саодат ва камолот. –Т.: Ёзувчи. 2002. –Б.25-26.

тушунчаси “фаол ақлга энг яқин турган нарсадир”¹⁶, ва унинг маъно-моҳияти фаол ақл билан кўшилувида яширингандир¹⁷.

Шундай қилиб, фазилят ва бахт-саодат ўртасидаги сабаб ва оқибат нисбати далилидан Форобий шундай натижа чиқарадики, бахт-саодат фазилятга ташқаридан ёпиштирилган ёки юкланган амал бўлмасдан, балки унинг ўз жинсидан ва зотнинг умумийлигидан чиққан сифатий ҳолатдир.

Форобий инсон моҳиятини тарбиялашни узоқ муддат давом этадиган яхши амал, деб билди. Унинг фикрича, ҳар қандай яхши ахлоқ, агар зехнда такроран жойлана берса, унинг натижасида инсон онгининг қуввати ва фазиляти орта боради.

Маданий жамиятнинг сифати моҳиятан ирода ва ихтиёрда бўлганлигидан жамият бошлигининг вазифаси ушбу иродани хайр (яхшилиқ) томон йўналтиришдир.

Форобий фикрича, сиёсат табобат сифатидаги нарса бўлиб, жарроҳлик йўли билан бўлса ҳам даволаниши зарур бўлган фуқароларнинг дардига малҳам кўйишдир. Табибнинг мақсади беморнинг дардини даволаш бўлганидек, фозил сиёсатнинг ҳам охириги мақсади жароҳатларга малҳам кўйиш, синган суякларни пайвандлаш сингари аҳолининг фаровонлигини кўтариш орқали унинг руҳини ва саломатлигини яхшилашдир.

Форобий ахлоқий фазилятларни руҳ учун бадан саломатлигидек нарса, деб тушунган. Демак, сиҳат-саломатликни тиклаш учун инсон табибга эҳтиёж сезганидек, бемор инсоннинг руҳи учун ҳам табиб зарурдирки, уни ҳолатини даволай олсин. Шундан келиб чиқадики, қонуний ҳукумат раисининг бўлиши жамият учун исбот қилинган заруриятдир.

Форобийнинг фозил шаҳар тўғрисидаги ўз назариясини таклиф қилишдан мақсади, барча инсонларга бахт-саодат ва камолотга эришиш йўлларини кўрсатиб беришдан иборат эди.

Ибн Сионинг ҳаёт йўли (980-1037)

Агар Форобий исломий янги афлотунчилик фалсафасининг асосчиси ва унинг Ғарбдаги охириги намояндаси Проклдан кейинги энг буюк файласуф бўлса, бу фалсафани ҳам Шарқда, ҳам Ғарбда ҳимоя қилган шахс Абу Али Ҳусайн ибн Синодир. XIII асрда лотин тилида қалам тебратган муаллифлар уни Авиценна, деб аташган. У исломда янги афлотунча фалсафани юқори даражага кўтарган эди. XII ва XIII асрнинг машҳур олимларидан бўлган “Миллал ва ниҳал” (“Миллатлар ва мазҳаблар”) муаллифи Шаҳристоний (ваф. 1153 й.), мутакаллим Фаҳриддин Розий (ваф. 1209 й.) ва Насриддин Тусий (ваф. 1273 й.)лар Ибн Сино асарларига шарҳ ва тафсирлар ёзишган.

Ибн Сино исломий фалсафа маданиятини бойитиб ҳам араб, ҳам форс тилларида асарлар ёзган. Унинг “Донишнома”си форс тилида ёзилган биринчи машҳур фалсафий асардир.

¹⁶ Қаранг: Форобий. Рисолат фи ал-ақл (“Ақл ҳақида рисола”), –Байрут, 1939. –Б.31. (араб тилида)

¹⁷ Қаранг: Форобий. Фалсафату Аристотелис ва ажзои фалсафата ва маротиб ажзоиҳо (“Арасту фалсафаси ва фалсафанинг қисм ва босқичлари”). Мухсин Маҳди таҳрири остида “Матнлар силсиласи”. –Байрут, 1-жилд, 1961. –Б.128. (араб тилида).

Ибн Синонинг энг катта фалсафий асари “Китоб аш-шифо” бўлиб, исломий ва юноний илмлардан тортиб, мантиқ ва риёзиётни ҳам ўз ичига олган. Унинг бошқа йирик асари “Китоб ал-ишорат ва танбиҳот” талабалар орасида “Китоб аш-шифо” дан кўра, катта эътиборга сазовор бўлган эди. Ушбу китоб унинг умрининг охирларида ёзилганлиги туфайли, мустақил фикрлар баёнидир.

Ибн Сино тафаккури шаклланишида икки омил муҳим ўрин тутган: биринчиси “Ихвон ас-сафо” фалсафий анжуманининг рисоалари, иккинчиси Абу Наср Форобий асарлари. XII аср тарихчиси Байҳақийнинг ёзишича, Ибн Сино отаси каби “Ихвон ас-сафо” рисоаларини қайта-қайта ўқир эди¹⁸. У бир неча ирфоний рисоалар ёзиб, уларни “Шарқ фалсафаси” ёки “ишрок” деб атаган.

Ибн Сино Форобий каби Арасту-Птолемей дунёқарашларига асосланган янги афлотунча қарашлар тизимини вужудга келтирган. У дунёнинг илоҳий судур босқичларидан келиб чиққанлигини исботлашга уринади. Ибн Сино ўзининг “Китоб аш-шифо” асарини мантиқ илмининг қисқача баёнидан бошлаб, унга Арасту, янги афлотунча ва равоқийлар қарашларини кўшган.

Ибн Синонинг ҳаракат, сокинлик, замон, макон, бўшлиқ, чексиз ва чекланганлик ҳақидаги фикрлари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Ибн Сино “илоҳий илм”ни “биринчи фалсафа” ёки “ҳикмати мутлақа”, деб атайди. Ибн Синонинг худованд ва унинг ҳақидаги, илм тўғрисидаги фикрлари диққатга сазовордир. Унинг фикрича, вужуд ҳақидаги тушунчани фақат ақлгина била олади.

Ибн Сино 980 йили Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида таваллуд топди. Отаси Балхдан, Ситора исмли онаси Бухородан эди. Ибн Сино ёшлигидан уйда ҳар хил устозлардан таълим олди, мактабда ўқиди. У ўз даври илмлари – математика, мантиқ, астрономия, фикҳ, физика, фалсафа асослари ва хусусан тиббиёт илми билан жиддий шуғулланди. 999 йилда Бухоро Қорахонийлар томонидан босиб олинди.

Ибн Сино 1002 йили Хоразм саройига келади. У ерда ўз даврининг етук олимлари Абу Райҳон Беруний ва Ҳаммор кабилар билан мулоқотда бўлади. Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга яқинлашгач, Ибн Сино ундан қочиб, Эроннинг турли шаҳарлари – Нишопур, Рей, Журжон, Исфахон ўртасида сарсон бўлиб юришга мажбур бўлади. Умрининг сўнгги йилларида Ҳамадонда сарой табиби ва вазирлик лавозимларида хизмат қилади ва шу ерда 1037 йил 18 июнда 57 ёшида вафот этади.

Ибн Сино асарларидан 190 га яқини фалсафа, мантиқ, психология, ахлоқшунослик ва ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Бизгача унинг асарларидан фақат юзтаси етиб келган.

Ибн Синонинг фалсафий қарашлари уч катта бўлимдан ташкил топган – метафизика, физика, логика-мантиқда ўз аксини топган бўлиб, метафизика – илоҳиёт, вужуд ва мавжудот, дунёнинг бошланиши, тузилиши, таркиби

¹⁸ Қаранг: بيهقي، ابو الحسن. منتخب صوال الحكمة، نسخة خطی بودليان. // Байҳақий, Абул Ҳасан. Сувонул ҳикма. 40-саҳифа. (араб тилида)

ҳақидаги масалаларни талқин этади; физика-табиатшунослик масалалари, жисм, моддани ўрганиш билан боғлиқ бўлган барча масалаларни ўз ичига олади; мантиқ тўғри фикрлаш санъати, ақлий билиш шакллари ўрганади.

Борлиқ ҳақидаги қараишлари ва фанлар таснифи

Вужуд, мавжудот таркиби, илмлар таснифи Ибн Синонинг борлиқ, мавжудот ҳақидаги онтологик таълимотини Форобий таълимотининг давоми, ривожидеб таърифлаш мумкин.

Ибн Сино вужудни иккига: зарурий вужуд-вожиб ул-вужуд ва мумкин ул-вужуд – вужуди мумкинга ажратади. Зарурий вужуд ҳамма мавжуд нарсаларнинг бошланғичи – биринчи сабаби – яъни Аллоҳдир, ундан келиб чиқувчи бошқа борлиқ нарсалар вужуди мумкиндир¹⁹.

Биринчи ягона вужуддан келиб чиқувчи вужудлар, мавжуд борлиқнинг турли туман шакллари, бошланғич ягона вужуднинг ифодаланишидир. Аста-секин келиб чиқувчи борлиқ шакллари, яъни сўнгги вужудлар сабаб-оқибат муносабати шаклида ўзаро боғлиқдир. Биринчи вужуднинг хислатлари ундан келиб чиқувчи барча вужудларга ўтиб боради. Вужуд ҳақидаги фикрлар, мавжудот шакллариининг ўзаро боғланиши, эманация Ибн Синонинг “Китоб аш-шифо”, “Китоб ан-нажот”, “Донишнома” каби асарларининг метафизика бўлимида ҳар томонлама баён этилган.

Ибн Сино вужуди мумкинни жавҳар (субстанция) ва ораз (акциденция)га ажратади. Жавҳар турли кўринишларга эга бўлиб, у содда ва мураккабдир. Содда жавҳар бошланғич унсурлар – олов, ҳаво, сув, ердан иборат, шунингдек, модда ва шаклнинг бирлигидан ташкил топиб табиат, ўсимлик, ҳайвонот, инсон шаклида мавжуддир²⁰.

Фалсафа фанини Ибн Сино икки катта бўлимга ажратади:

1) Назарий фалсафа – метафизика (олий фан), математика (ўрта фан) ҳамда табиат ҳақидаги фан – табиатшунослик (пастки фан)дан иборатдир.

2) Амалий фалсафа – сиёсат, ҳуқуқ, уй ишларини ўрганиш – иқтисод ва ахлоқшунослик, яъни этикадан ташкил топади (1-илова).

Ибн Синонинг илмлар таснифи, таърифи ва таркиби ҳақидаги фикрлари ўрта асрда фалсафанинг ривожидеб, унинг табиатшунослик ва бошқа илмлар билан узвий алоқасини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Билиш назарияси ва мантиғи

Ибн Синонинг билиш назарияси (гносеология) ҳақидаги таълимоти хусусан ҳиссий билиш, сезгилар, сезги органлари ҳақидаги фикрлари унинг “Тиб қонунлари” асарида инсон физиологияси ва психологияси асосида талқин этилади. Ибн Сино сезгини ташқи ва ички сезгиларга ажратади. Ташқи сезги инсонни ташқи олам билан боғлайди, улар бешта – кўриш,

¹⁹ Қаранг: М. М. Хайруллаев. Абу Али ибн Синонинг илмий-фалсафий ва ижтимоий қарашлари. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. –Т.: Ўзбекистон, 1995. –Б.63.

²⁰ Қаранг: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Т., 1976. –С.351.

эшитиш, таъм-маза билиш; ҳид ва тери сезгиси. Булар инсоннинг маълум органлари – тери, кўз, оғиз, бурун, кулоқ билан узвий боғлиқ.

Ички сезгилар – бу умумий, чунончи, таҳлил этувчи, ифодаловчи, эслаб қолувчи (хотира), тасаввур этувчи сезгилардир. Бу ички сезгилар ташқи сезгилар асосида шаклланиб, ташқаридан олинган айрим сезгиларни умумлаштириш, уни қабул этиш, хотирада сақлаш ва сўнг тасаввур этиш учун хизмат қиладилар.

Тиббиётни чуқур ўрганиш асосида Ибн Сино мияни барча сезгилардан боровчи нервлар маркази, умуман инсон нерв системасининг маркази эканлиги ҳақидаги таълимотни олға суради²¹.

Мавжудотнинг моҳиятини билиш инсон жони, тафаккурининг дунёвий ақл билан қўшилиши асосида вужудга келади, яъни дунёвий ақл инсон ақлининг фаоллигини билишдаги муваффақиятларини таъминлайди.

Инсон билимларининг ҳаммаси ҳам ташқи сезгилар ёрдамида қўлга киритилмайди, бошланғич сезги орқали билиб бўлмайдиган аксиомалар, ақидаларни инсон тафаккури дунёвий ақлдан олади. Яъни дунёвий ақл инсон ақлининг тўла ва баркамол бўлиши учун имкон яратади. Дунёвий ақл инсонда ақлий куч ёки муҳокама, мулоҳаза қувватларининг шаклланишида иштирок этади. Бу қувват эса, инсонга хос бўлган мантиқий тафаккур вужудга келишида ҳал қилувчи мақомга эга бўлади.

Ибн Синонинг мантиқ соҳасидаги таълимоти унинг қатор асарларида “Китоб аш-шифо”, “Китоб ан-нажот”, “Китоб ишорат ва танбиҳот”, “Донишнома” кабиларда кенг баён этилган.

Ўз даврининг энг йирик фалсафий қомуси бўлган араб тилидаги “Китоб аш-шифо”нинг бошланғич 9 китоби тўлалигича мантиқ илми масалаларига бағишланган. Ибн Синонинг “Донишнома”асарида мантиқ илмининг асосий тузилиши, қисмлари, тафаккурнинг шакллари, усуллари, қоидалари, мантиқий хатоларнинг ифодаланиши кабилар тасвирлаб берилган.

Мантиқ илми Ибн Сино талқинида 9 қисмдан ташкил топади:

1) Ал-мадҳал – мантиққа кириш, унинг асосий вазифалари, билишда тутган ўрни, қисмлари каби масалаларни ўз ичига олади;

2) Ал-маъқулот – бу тафаккурнинг бошланғич асосий тушунчалари, уларнинг нутқ орқали ифодаланиши каби масалалар.

3) Ал-ибора – ҳукм, унинг турлари, ифодаланиши кабилар.

4) Ал-қиёс – дедуктив, силлогистик хулоса чиқариш, унинг шакллари, қоидалари каби масалалар;

5) Ал-бурҳон – исботлаш, унинг моҳияти, вазифаси, турлари, қоидалари ва бошқа масалалар;

6) Ал-жадал – диалектик ҳукмлар номини олган мураккаб ҳукмлар, шартли бўлинувчи савол-жавоб ҳукмлари кабилар;

7) Ас-сафсата – нотўғри ҳукмлар, бошқаларни алдаш, ёлғонни исботлашга қаратилган софизм, паралогизмлар ҳақида;

²¹ Қаранг: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане (Ўзбекистонда илғор ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан материаллар), –Б.351.

8) Ал-хитоба – риторика, нотиклик санъати қоидалари, унинг таркибий қисмлари каби масалалар;

9) Аш-шеър – шеърӣ ҳукмлар. Шеър ёзиш санъати, унинг вазифалари ва бошқалар (2-илова).

Ибн Сино учун мантиқ:

- тўғри фикр юритишнинг, хатолардан сақланишнинг қоидасини ўргатади:

- маълум билимлардан номаълум билимларга ўтиш йўлини кўрсатади;
- мантиқнинг фикрлашга муносабати грамматиканинг нутққа, шеър назариясининг шеърӣятга бўлган муносабатига ўхшашдир, амалий тафаккур ҳар доим мантиққа муҳтож, чунки мантиқ ёрдамида у мукамаллашади, етукликка эришади.

Мантиқ илм-фан билан шуғулланувчи ҳар қандай инсон учун энг зарурий илмлардан ҳисобланади ва уни ўрганиш ҳақиқатни тўғри билиш ва аниқлашнинг муҳим воситаси, қуролидир.

Ибн Сино мантиқ фанининг вазифалари, тафаккурда тутган ўрни ва аҳамияти, тафаккур билан тил, мантиқ билан грамматика муносабатлари, тафаккурнинг тўғрилигини белгиловчи барча қоидалар ва уларнинг тузилиши, хатоларнинг турлари, фикрда инсонни атайлаб адаштириш ва алдашнинг шакллари ҳақида кенг ва изчил маълумотлар беради.

Ибн Синонинг ижтимоӣ-сиёсий қарашлари

Ибн Сино ўзининг “Ишорат ва танбиҳот” асарида шундай таъкидлайди: “Инсон ўз шахсий талаблари жиҳатидан бошқалардан ажралган ҳолда яшай олмайди, чунки у инсониятнинг бошқа вакиллари билан муносабатда бўлибгина, уларни қондира олиши мумкин”²². Бунинг учун барча жамоа аъзоларини бирлаштириб турувчи ҳуқуқий қонунлар зарур бўлади. Жамоанинг барча аъзолари фойдали меҳнат билан шуғулланмоқлари зарур. У инсонларнинг жамиятдаги ўрни ва вазифаларига қараб 3 гуруҳга ажратади:

а) давлат идораларида хизмат қилувчи ва жамиятни бошқариш ишлари билан шуғулланувчилар;

б) бевосита хом ашё, зарур маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан машғул бўлганлар;

в) давлатни қўриқлаш, уни турли ташқи ҳужумлардан сақлашни таъминловчи ҳарбийлар.

Жамиятнинг бу гуруҳлари ўзаро бир-бирларига боғлиқ ва ҳар доим мулоқотда бўладилар, бир-бирларисиз яшай олмайдилар.

Ибн Сино ўзининг “Рисолату тадбири манзил” асарида шундай ёзади: “Одамларнинг мулкӣ тенгсизлиги, вазифасининг бир хил эмаслиги, ўзаро фарқлари, инсон ижтимоӣ фаолиятининг асосӣ сабабидир”²³.

²² ابن سينا. الاشارات و التنبيهات. – القاهرة، ١٩٥٧-٦٠. // Ибн Сино. Ал-ишорат ва-л танбиҳот. –Қоҳира. 1957-1960. –Б.54. (араб тилида)

²³ Қаранг: Б. Э. Раховский. Философское наследие Ибн Сины (Ибн Синонинг фалсафӣ мероси)//Вопросы философии. –№5. –М., 1955.

Ибн Сино яна бошқа бир асарида шундай ёзади: “Ўзаро боғлиқлик ва алмашув жараёнида инсонлар бир-бирларини қандайдир муҳтожликдан холи этадилар. Бунинг учун инсонлар ўртасида ўзаро келишув зарур бўлиб, бу келишув туфайли адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилади. Қонуншунос эса, бу қоидаларга бажарилиши шарт бўлган мажбурият тусини беради. Шунингдек, у ёмон ишларни қилувчиларни ҳам, яхши ишларни рўёбга чиқарувчиларга ҳам баҳо бериши зарур. Бунинг учун олий қонуншунос ва қозини тан олиш зарурки, инсонлар ўз фаолиятларида уларнинг ҳукмларидан фойдалансинлар”²⁴.

Демак, ҳар қандай жамият, давлат маълум адолатни ҳимоя этувчи ҳуқуқий қонунлар асосида идора этилиши, адолатсизликка йўл қўймаслиги керак. Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қарашлари шаклланишида исломдаги демократик оқимлар ўз таъсирини ўтказган.

Ибн Сино илоҳиёти

Назарий ва амалий жиҳатдан Ибн Синонинг энг машҳур асари “Китоб аш-шифо” бўлиб, лотин схоластикасининг уламолари унинг баъзи қисмларинигина тушуниб етдилар. Бу асар уч катта қисмдан, яъни мантиқ, тиббиёт ва илоҳиётдан иборат эди. Ибн Синонинг мақсади ҳаммага манзур бўладиган “Машриқ ҳикмати”ни яратиш эди. Барча назарияларнинг асосида илм ётади. Ташқи кўринишдан умумий назария ақлдан келиб чиқади. Ақл эса, илоҳий оламдан, фаришта воситасида етказилади. Бу далилга кўра, фариштани билиш жаҳонни билиш асоси ҳамда ундаги инсон ўрнини белгилаш ҳам илм вазифасига киради.

Худди Форобий фалсафасида бўлганидек, борлиқ ақл тафаккуридан келиб чиққани каби, дунёни билиш ҳодисаларни мушоҳада этиш ва виждоний малака ҳосил қилиш турига айланади. Биринчи ақл ўз мабдосига (келиб чиқиш) диққат-эътибор бериб, унда фикран тўхтайтиди ва биринчи ақл ақл вужудини заруриятга айлантиради. Шунингдек, биринчи ақл ўз вужудининг сарф бўлиш имконига диққат-эътибор бериб, шундай хулосага келдики, унинг гумонича, у ўз мабдосидан ташқарига чиқиб кетган. Биринчи фикрий тўхташдан иккинчи ақл, иккинчи фикрий тўхташдан биринчи фалак (фалакул афлок)нинг ҳаракатидаги руҳи, учинчи фикрий тўхташдан танланган жисм ва бу биринчи фалакдан юқори турувчи унсур ва шу тартибда биринчи ақлдан пастда турувчи (зулмат ва йўқлик) келиб чиқади²⁵. Борлиқни барпо қилувчи бу уч фикрий тўхташ бошқа ақлларда ҳам такрор бўлавердики, натижада икки босқичдан иборат тартибда такомиллашиб боради. Диний ақллар ва самовий руҳлар силсиласи жисмий қувватга эга эмаслар, аммо соф халлоқона кучга эгадирлар, яъни улар ҳис-туйғудан маҳрум бўлиб, уларнинг шавқу-завқи ўзлари келиб чиққан ақлга эргашадилар. Ақл фалакларнинг ҳар бирида уларга хос бўлган ҳаракатни келтириб чиқаради. Шунга кўра, ҳар бир

²⁴ Ўша жойда.

²⁵ Қаранг: Можед Фахрий. Сайре фалсафа дар жаҳони ислом. –Б.174.

ҳаракатнинг келиб чиқишига сабаб бўлган коинотдаги инқилоблар шавқу завқнинг оқибати бўлиб, ҳеч қачон йўқ бўлмайдилар.

Кучга эга бўлмаган ўнинчи ақл ўз навбатида ягона ақл ва ягона руҳни ижод қилади. Айтиш мумкинки, ўнинчи ақл билан биргаликда келиб чиқадиган инсоний руҳ “сурат”, кўп нарсага бўлиниш имкониятига эга бўлган ҳолда пайдо бўлади. Ваҳоланки, унинг зулматли тузилишидан ой остидаги модда вужудга келади. Ана шу ўнинчи ақлни фаол ақл, деб атайдилар. Бу ақлдан бизнинг руҳимиз келиб чиққан бўлиб, унинг ёғдуси илмий сиймода унга қайтиб келиши мумкин бўлган руҳни топадики, у унга кўшимча бўлади. Инсоний ақл маъқулни ҳис этиладиган нарсдан ажрата олиш вазифасига эга эмас. Ҳар илм ва айтилган гап, содир бўлган нарса ва ёғду фариштадандир. Шунинг учун, инсоний ақл куч-қувват жихатдан ўзида фаришта табиатига эгадир. Икки томонлама вазият, яъни амалий ва назарий ақл воситасида икки хил “сурат”га эга бўлган инсоний ақл “ердаги фаришталар”, деб аталади²⁶. Руҳлар тақдирининг сири бундан бошқа нарса эмас. Назарий ақл тўрт тарафлама ҳолат воситасида фаришта ақли билан ёки фаол ақл билан кўшиладики, уни муқаддас ақл, деб атайдилар. Муқаддас ақл ўзининг энг олий босқичида ўша мумтоз пайғамбарлик ақлидир.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, фаол ақл масаласида аввалданок Арасту шарҳчилари орасида ихтилоф чиққан эди. Ибн Сино Абу Наср Форобийга эргашиб, Тимей ва Аквиналик Томасга қарши ўлароқ, инсоний ақлдан ташқарида бўлган ажратувчи ақлни қабул қилади. Аммо уни худо тушунчаси билан бирдек ҳисобламайди.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг ҳаёти ва фаолияти

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф Хоразмий ижоди кам ўрганилган мутафаккирдир. Унинг ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтган. У Хуросон шаҳарларида ҳам таълим олган. Унинг машҳурлиги вазир Абул Ҳасан ал-Утбий ҳузурида котиб бўлиб хизмат қилган даврида чўққисига чиққан. Шу вазифаси туфайли у “ал-китоб ал-Хоразмий” номи билан танилган²⁷. Абу Абдуллоҳ ўз хизмат вазифаси юзасидан Бухорога тез-тез бориб турган ва у ердаги кўпгина олимлар билан ҳамсуҳбат бўлган. Илмга чанқоқ олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий 997 йилда вафот этган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг дунёқараши ўша даврда кенг тарқалган мантиқий тафаккур намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Абу Бакр ар-Розий таъсири остида шаклланган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача фақат ягона асари – “Мафотих ал-улум” (“Илмлар калитлари”) етиб келган. “Мафотих ал-улум”нинг кўлзма нусхалари чет эллардадир. Яқин-яқингача унинг тўрт нусхаси бор, деб ҳисобланар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528, 23429 ва 2524 рақамлари, ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами

²⁶ Ўша жойда. –Б. 174-175.

²⁷ Қаранг: О.М.Баҳодиров. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий. Маънавият юлдузлари. –Б.82.

остида сақланади. Америкалик олим К. Босворт XX асрнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олти нусхасини Туркия кутубхонасида борлигини аниқлаган. Барча олти нусха Истамбул шаҳридаги кутубхоналардадир.

“Мафотих ул-улум” асарининг ўрганилиши

“Мафотих ал-улум”ни биринчи бўлиб ўрганган ва 1895 йилда нашр этган олим – голландиялик шарқшунос Ван Флотендир. Шунингдек, И.Ю.Крачковский, В.В.Бартольд, К.Брокельман, Э.Видеман, Д.Сартон, М.М.Хайруллаев, У.Каримов, Г.П.Матвиевская, Ҳ.Ҳасанов, М.Зиёвуддинова²⁸, А.Шариповлар ҳам асрнинг турли томонларини тадқиқ этганлар. “Мафотих ал-улум” ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фан соҳаларини ўз ичига қамраб олган.

Олим барча фанларни иккига – “араб илмлари” ва “араб бўлмаган илмлар”га ажратади (1-илова).

Унинг биринчи анъанавий “араб илмлари” қисми ўн бир бобдан иборат фикҳ, етти бобдан иборат калом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва наҳв), саккиз бобдан иборат иш юритиш, беш бобдан иборат шеър ва аруз ҳамда тўққиз бобдан иборат тарихдан ташкил топган.

Иккинчи қисмига эса, “араб бўлмаган” қуйидаги илмлар киритилган:

Улар – уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тибб, беш бобдан иборат арифметика, тўрт бобдан иборат ҳандаса, шунингдек, тўрт бобдан иборат илм ан-нужум, уч бобдан иборат мусиқа, икки бобдан иборат механика ва уч бобдан иборат кимё.

Шундай қилиб, асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда ўн беш илм (предмет) тўқсон уч бобда баён этилган.

Абу Абдуллоҳ Хоразмий фанлар таснифи ҳақида

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий илмлар таснифининг шакли қуйидагича:

I. Шарият ва у билан боғлиқ “араб” илмлари.

1. Фикҳ, яъни мусулмон ҳуқуқшунослиги.
2. Калом, яъни диннинг мантиқий асослари.
3. Грамматика.
4. Иш юритиш.
5. Шеърят ва аруз.
6. Тарих.

II. “Араб бўлмаган” илмлар (юнон ва бошқа халқлар)

1. Назарий фалсафа:
 - а) қуйи илмлар ҳисобланган табиатшунослик – тиббиёт (тибб), самовий ҳодисалар – метерология, минералогия, алкимё, механика;
 - б) ўрта илмлар ҳисобланган риёзиёт (грамматика, ҳандаса, илм ан-нужум, мусиқа);
 - в) олий илм ҳисобланган илоҳиёт, яъни метафизика;
 - г) мантиқ.

²⁸ Қаранг: М.Зиёвуддинова. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” асарида поэтика. –Т., 2001.

2. Амалий фалсафа:

- а) ахлоқ – этика (таълим-тарбия, одамни бошқариш);
- б) манзил тадбирлари (уй хўжалигини бошқариш);
- в) сиёсат (шаҳарни, мамлакатни бошқариш) (2-илова).

Анъанавий араб илмлари. Шу илмлардан бири, фикҳда муаллиф ислом ҳуқуқшунослигининг асоси бўлган ва ислом ҳуқуқи посбонининг доимий дастури Қуръон, пайғамбар сўзлари, ҳикматли гаплари ва ҳаётларини экс эттирувчи суннат, ҳадис ва унинг хиллари; ижмоъ – ислом жамоасининг яқдиллик билан қабул қилган қарори, шариат қонун-қоидаларига амал қилишни, яъни таҳорат қилиш, намоз ўқиш, азон айтиш, рўза тутиш, закот тўлаш устида тўхтаб ўтган.

Иккинчи бўлим каломда мазҳабларнинг еттига бўлиб баён этилиши, айниқса, муътазиллийлар ҳақидаги мукамал тафсилотлар муҳим аҳамиятга эга. Унда исломгача бўлган даврдаги Эрон ва Ямандаги диний эътиқодлар, Ҳиндистонда тарқалган баъзи дуалистик оқимлар ҳамда зардуштийлик баён этилган. Бу маълумотлар Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги халқларнинг динлари тарихини ўрганишда ғоят катта аҳамият касб этади.

Иш юргизиш бўлими давлат девони, солиқ турлари ва олиними, солиқ йиғувчиларнинг вазифалари, аскарлар рўйхати, уларнинг кийим-кечаги ва тўланадиган маошлари, канал хиллари, сув ускуналари, икки дарё (Сирдарё ва Амударё) оралиғидаги суғориш тизимлари ҳақидаги маълумотларни ёритиб берганлиги билан муҳим эди.

Асарнинг тарих бўлимида афсонавий подшоҳлардан бошлаб, тартиб билан турли давр ва мамлакат ҳукмронлари; Уммавийлар ва Аббосийлар халифалиги, исломгача бўлган даврдаги Яман тарихи, Рум ва Юнон тарихи ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган.

“Араб бўлмаган” илмлар қаторида биринчи бўлиб фалсафа қайд этилиб, унда ушбу илм атамаларининг шарҳи билан бир қаторда илмлар таснифи масаласи ёритилган.

Арастунинг мантиққа оид китоблари шарҳи Хоразмий асарининг мантиқ бўлимида ўз аксини топган. Унда муаллиф Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги ушбу илм ҳақидаги маълумотлар, олдинга сурилган ажойиб ғоялардан фойдаланиб, уларни янада бойитган.

Асарнинг табиий илмларга оид бўлимида ўрта аср Шарқида илмий юксалиш даражасини ўрганиш нуқтаи назаридан ниҳоятда маълумотларга бойдир. Тибга оид бўлимда касалликлар, содда ва мураккаб дорилар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Ушбу бўлимда ўша давр табобатида маълум бўлган ва кенг тарқалган мижоз ҳамда қон томири уришига қараб касалликни аниқлаш тўғрисидаги нозик тавсифлар берилган.

Риёзиёт бўлимида ўрта аср Шарқидаги математик илмлар ҳолати баён этилган. Ал-Хоразмий математик тушунчани ақлнинг ихтиёрий ижоди эмас, балки объектив оламнинг маълум томонларини, ашёлар ўртасидаги муносабатларнинг инъикоси, деб талқин этган.

Астрономия бўлимида унинг вазифаси билан бирга тарихига оид масалалар ҳам кўриб ўтилган. Хоразмий ўз таснифида мусиқани риёзиёт

илмларига қўшади ва унда муסיқавий асбоблар, товушларнинг ўзаро мутаносиблиги, тартиби, сози (лад) тавсифланади ва охирида ритм ҳақидаги таълимот кўриб чиқилади.

Механика бўлимида, оғир юкларни жой-жойига қўйиш ва далаларни суғориш мақсадида ишлатиладиган қурилмалар, яъни содда машиналар, уларнинг тузилиши ва вазифалари устида тўхтаб ўтади. Умуман, асарда Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз даври табиий ва риёзиёт илмларини яхши билган, уларни назарий фалсафага киритиш билан бир томондан, уларнинг аҳамиятини ошириш ва таъкидлаш, иккинчи томондан, фалсафани бойитишга интиланган. Ал-Хоразмийнинг “Мафотих ал-улум” асари ўрта аср маданияти ва маънавиятини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади²⁹.

Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти ва мероси

(973-1048)

Марказий Осиё ва бутун Яқин ва Ўрта Шарқда табиий-илмий билимлар ва фалсафий тафаккур тараққиётига Абу Наср Форобийдан кейин Ибн Сино билан бир даврда Абу Райҳон Аҳмад Беруний катта таъсир кўрсатди.

Абу Райҳон Беруний илмий ишларининг серқирралиги, фикрий парвозининг юксаклиги билан кишини ҳайратда қолдирадиган буюк даҳодир. У бир юз эликдан ортиқ асар ёзган ўрта асрнинг улуғ алломаси (энциклопедисти)дир.

Абу Райҳон Беруний ҳижрий 362 (мил. 973) йилнинг 2-зулҳижжа ойида Хоразмнинг илк маркази Кат (Қиёт) шаҳри атрофида дунёга келди. У ўз туғилган масканида яхши таълим олди, илк ёшлигидан илмий ишларга берилиб кетди. Ўша пайтда Хоразмда юз берган сиёсий танглик сабабли ўз ватанини тарк этди, тахминан, 998 йилдан то 1004 йиллар мобайнида Каспий денгизининг жанубий-шарқий чеккасидаги Жўржон (Гургон)да яшади. Шу йиллари ўзининг йирик асари – “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобини яратди. Бу китобнинг рус тилига қилинган таржимаси 1957 йили ва ўзбек тилидаги таржимаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриётида алоҳида-алоҳида китоб бўлиб, босилиб чиқди.

1005 йили Беруний Хоразмга қайтиб келди ва Хоразмшоҳ Абу Аббос Маъмун (1009-1017) саройида ҳурматли мартабани эгаллади. 1017 йили Маҳмуд Ғазнавий (998-1030) Хоразмни ўзига бўйсундиргач, Беруний бошқа олимлар қатори пойтахт Ғазнага олиб кетилди ва умрининг охиригача ўша ерда яшади³⁰.

Ғазнада Беруний илмий ишларга берилиб кетди. Султон қўшинлари билан бирга у бир неча бор Ҳиндистонда ҳам бўлди. Шу пайтларда бу ўлкани атрофлича ўрганишга киришди, натижада, 1030 йили Ҳиндистон ҳақида ажойиб асар – “Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби” (қисқача “Мўланҳинд” – “Ҳиндистон”)ни³¹ яратди (Бу асар 1963 йилда рус тилида “Фан” нашриётида нашр этилди).

²⁹ Қаранг: М. М. Хайруллаев и А. Д. Шарипов. Абдаллах Хорезми. В кн.: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Т.: Фан, 1976. –С. 93.

³⁰ Қаранг: А. Шарипов. Берунийнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари. –Т.: Фан, 1972.

³¹ Қаранг: Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. –Т.: Фан, 1965.

Бундан олдинроқ, 1025 йили эса, “Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг чегараларини аниқлаш” (қисқача “Геодезия”)³² асарини ёзиб тугатган эди.

Маҳмуднинг вориси султон Масъудга (1030-1041) Беруний ўзининг математика ва астрономияга оид энг йирик асари – “Қонуни Масъудий”ни бағишлади. Ундан кейинги султон Мавдуд (1041-1048) даврида Беруний минералогияга оид асари – “Қимматбаҳо тошларни билиб олиш бўйича маълумотлар тўплами” (қисқача “Минералогия”)³³ни, умрининг охирида эса, “Доривор ўсимликлар ҳақида китоб” (қисқача “Сайдана”)³⁴ асарини ёзди.

Беруний ҳижрий 440 йилнинг 2-ражабида (мил. 1048 йил, 11 декабр) Ғазнада вафот этди.

Беруний ўз даврида тажрибавий билимларни пухта эгаллаган олимлардан бўлиб, бу унинг табиий-илмий ва фалсафий қарашларининг муайян томонларини аниқловчи муҳим омиллардан ҳисобланган.

Абу Райҳон Беруний борлиқ ҳақида

Беруний борлиқ дунё яратилганми ёки йўқми, деган саволларга дунё яратилган, деб жавоб беради (1-илова). Унинг қарашларида намоён бўлган икки қарама-қарши ғоялар, яъни бир томондан, дунёнинг яратилганлигини инкор эта олмаслик, иккинчи томондан эса, табиатни мустақил, деб билиш, Берунийнинг табиатшунос сифатида дунёни ва табиатни тушунишда маълум даражада деистик (худо дунёни яратиб қўйиб, бошқа унинг ишларига аралашмайди) йўналишга мойиллигини кўрсатади. Худо дунёни бутунлигича яратади ва унга азалдан маълум қонунларни беради. Ана шу қонунлар туфайли табиий куч, яъни табиат ҳаракат қилади. Лекин кейинчалик Беруний ҳатто деизм қобиғининг торлигини сезади ва моддий дунёнинг абадий мавжудлигини тан олишни зарурлигини ҳис этади. Бу фикрнинг исботини у Қуръондан ҳам топади. Ўша даврдаги табиатшунослик фанида эришилган ютуқлар уни Арастунинг табиат фалсафасига танқидий ёндошишга, шунингдек, унинг заиф томонларини фарқига боришга олиб келган. Бу унинг Ибн Сино билан ёзишмасида ўз ифодасини топган. Уларнинг бу ёзишмалари асосан Арастунинг “Ғазо ҳақида” ва “Физика” асарлари бўйича олиб борилган.

Бу ёзишмада Ибн Сино Арастунинг табиат фалсафасини ҳимоя қилган. Беруний эса, Ибн Синога эътироз билдирган. Уларнинг баҳси асосан Арасту табиат фалсафасининг муҳим масалаларидан бири – жисмларнинг чексиз бўлиниши бўйича бўлган. Бу борада Берунийнинг Ибн Синога қарши чиққанлигини кўрган айрим муаллифлар, уни Демокрит атомизмининг тарафдори, деган хулосага келганлар. Лекин Беруний бу масалага бирмунча жиддийроқ қараган. У бўлиниш муаммосини ҳал этишда шундай йўлни топишга ҳаракат қиладики, икки таълимот – атомистик ва чексиз бўлинишнинг ўзига хос қарама-қаршиликларини ва чекланишларини бартараф этишга интилади.

³² Қаранг: Абу Райҳон Беруний. Геодезия. –Т.: Фан, 1966 (рус тилида)

³³ Абу Райҳон Беруний. Минералогия. –Т.: Фан, 1967.

³⁴ Абу Райҳон Беруний. Доривор ўсимликлар ҳақида китоб (Сайдана). –Т.: Фан, 1968.

Беруний атомистик назариясини Демокрит атомистик назариясидан фарқи шундаки, Абу Райхон бўшлиқни инкор этса, Демокрит бўшлиқ – дунёнинг зарурий ажралмас қисми, деб ҳисоблайди.

Беруний Арастуни танқид қилишда даставвал тажрибага мурожаат этади. Унинг бу йўли Арастунинг кузатувчилик усулига қарши қаратилган эди. Шундай қилиб, Беруний жисмларнинг чексиз бўлинувчанлигини тан олиш ва бўлинмас заррачалар тўғрисидаги атомистик таълимотнинг чекланганлигини кўрсатишга интиладию, бироқ бу муаммони тўлиқ ҳал қила олмайди. Шунга қарамай, масаланинг бундай қўйилишининг ўзи ҳам мутафаккирнинг катта ютуғи бўлган.

Беруний барча унсурлар, шунингдек, оғирроқ унсурларнинг бошқа унсурлардан олдин марказга интилиши тўғрисида гапириб, “Ҳамма унсурлар марказга қараб интилади, лекин вазминроқлари бошқа унсурлардан ўзиб кетади”³⁵, деб таъкидлайди. Беруний “Ҳиндистон” асарида унсурларнинг Ерга оддий интилиши тўғрисида эмас, балки барча оғирликларнинг Ер марказига тортилиши ҳақида фикр юритади. Берунийнинг Ибн Синога билдирган эътирозларида муҳитнинг оғирлигини эътироф этиши бу фазо жисмлари билан Ер ўртасидаги тортилиш кучлари борлигини тан оладиган фикрга яқинлашганлигини кўрсатади.

Берунийнинг бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисидаги таҳмини унинг фалсафий ютуқларидан бири ҳисобланади. Беруний бошқа дунё ҳақида фикр юритар экан, бошқа моддий дунё эҳтимол бизнинг дунёмиз сингари табиий хусусиятга эга бўлиб, “ҳаракат йўналишлари эса, бизнинг дунёмиздаги ҳаракат йўналишларидан фарқ қилади”, дейди³⁶.

Абу Райхон Берунийнинг билиш назарияси

Буюк табиатшунос Беруний ўзининг салафлари, хусусан, Аҳмад Фарғоний ва Муҳаммад Хоразмий ишлаб чиққан билишнинг илмий усулини ривожлантириб, янада чуқурлаштирди. Унинг айтишича, “Кузатишнинг кўплиги кўрилган нарсаларни эслаб қолиш қобилиятини яратади”. Беруний ўзининг ўгитида: “Билиминг шундайки, у яланғоч бўлсанг ҳам ўзингда қолади, уни ҳаммомга кирганингдаги хўллик ҳам йўқота олмайди”, - дейди. Беруний инсон хотирасини “Аллоҳнинг тухфаси”, деб ҳисоблайди. У “тиришқоқлик ва кўп шуғулланиш билан ҳам хотирани мустаҳкамлаш мумкин”³⁷, - дейди.

Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқда тажрибага таянувчи фанларнинг асосчиларидан бўлган Беруний табиат ҳодисаларини билишдаги назарий-манتيқий хулоса, қиёслашнинг аҳамиятини бениҳоя катта эканлигини уқтириб ўтади. Беруний тарихий ҳодиса ва воқеалар ҳақиқатини билишга тааллуқли ҳамма масалаларни ҳар тарафлама ўрганиш зарурлигини кўрсатади ва бу билан нотўғри йўлга тушиб қолишдан эҳтиёт бўлишга чақиради. У шундай ёзади:

³⁵ Шарипов А. Малоизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой. // Общественные науки в Узбекистане, – № 5. 1965, – С.39.

³⁶ Ўша жойда.

³⁷ Ўша жойда.

“Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди, деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пайтида ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратишдан иборатдир. Хабарга ёлғон-яшиқлар қўшилмаганда, у кўришга нисбатан ортиқроқ ўринда турган бўлар эди. Чунки кўриш ва қараш шу пайт, шу он билан чекланади. Хабар эса, нарсанинг кўринган пайти ва вақтдан илгари ўтган ва кейин келадиган ҳолларидан дарак беради; ана шунинг учун хабар мавжуд нарсалардан ҳам, келажак нарсалардан ҳам дарак бераверади. Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра, афзалроқ ҳисоблаш мумкин; қаламнинг мангу ёдгорликлари бўлмаганда, халқларнинг тарихини қандай билар эдик?!

Сўнгра, одатда бўлган ҳол ҳақида берилган хабар бир хил эмас, балки (фарқсиз) рост ва ёлғон бўлиши мумкин”³⁸.

Беруний ёлғон хабарларнинг муайян ва умумий илдизларини очиб ташлайди. У буларни маълум гуруҳ кишиларининг манфаатларини қарама-қаршилигида кўради. Унингча, чинакам жасорат, қаҳрамонлик сўздами ё амалдами, ҳар икки ҳолатда ҳам ёлғонга қарши курашда ўлимни ҳам писанд қилмасликда намоён бўлади. “Ёлғончиликдан четланиб, ростгўйликка ёпишган кишини бошқа одам у ёқда турсин, ёлғончининг ўзи ҳам севиб мақтайди. Ахир, ўз зарарингизга бўлса ҳам, рост гапиринг дейилганку”³⁹, деб ёзади у.

Кузатиш, кўриш, тажрибалар қилиш, мантиқий умумлашмалар чиқариш, маълумотларни тўплаш, халқ оғзаки ижоди, ёзма ёдгорликларни ўрганиш, барча хабар, манбаларга танқидий қараш ҳақиқатни аниқлаш учун уларни бир-бири билан таққослаб кўриш, тил қурилишини, ёзувларни ўрганиш – булар ҳаммаси ўрта асрнинг буюк қомусчиси Абу Райҳон Беруний илмий усулининг асосини ташкил этади.

Абу Райҳон Берунийнинг ижтимоий қараишлари

Абу Райҳон Беруний томонидан “Сабабларнинг сабаби” – инсон ва инсоният жамиятининг юзага келиши масаласининг қўйилиши диққатга сазовор. “Қадимги тарихларнинг энг аввалгиси ва энг машҳури башариятнинг бошланишидир”⁴⁰.

Беруний кишилик жамиятининг пайдо бўлиши ҳақида ақлга асосланиш нуқтаи назарида турганини кўрамаиз. Оламнинг мавжудлиги масаласига келганда Беруний “эҳтимол у бир неча минг миллион йиллардан бери мавжуд бўлгандир”⁴¹, деган тахминларни айтади.

Беруний фикрича, инсон хайвондан ақли билан фарқ қилади. Лекин мутафаккир инсоннинг хайвондан тубдан фарқ қиладиган бу хусусияти қандай пайдо бўлганлигини тушунтирганда, худога мурожаат қилиб, инсонни худо азалдан шундай яратган дейди. У инсоннинг жисмоний тузилиши ва бутун ҳаётини аниқлашда жўғрофий омилнинг роли ҳақида ажойиб фикрларни айтади: “... (одамлар) тузилишининг ранг, сурат, табиат ва

³⁸ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд, –Т.: Фан, 1965, 25-бет.

³⁹ Ўша жойда.

⁴⁰ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд, –Т.: Фан, 1968, 50-бет.

⁴¹ Ўша жойда.

ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларнинг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ер (одам яшайдиган жой)ларнинг турличалигидан ҳамдир”⁴².

Беруний фикрича, ақл, меҳнат, эркин танлаш инсоннинг ҳаётини ва ижтимоий ҳолатини белгилайди. У инсон бошқа одамларнинг бахт-саодати ҳақида доим ўйлаши керак дейди ва шундай ёзади: “Муайян вазифаларни бажариш зарурияти инсон фаолиятининг бир умрга яшаш қондасидир”⁴³. Бу фикрни давом эттириб, инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришидан, шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланишидан иборат эканлигини таъкидлайди. Зеро, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади. Бинобарин, у “инсонларнинг мақсад ва ниятлари ҳар хил бўлгач, санъат ва ҳунар ҳам турлича бўла бошлайди”⁴⁴-дейди. Бу эса, меҳнатнинг тақсимланишига олиб келади, деган фикрни олға суради.

Беруний пулнинг келиб чиқишини даставвал меҳнат тақсимооти билан боғлиқ, деб билди⁴⁵. Унинг фикрича, инсонлар ўртасида олтин ва кумуш сифатида пулнинг муомалада бўлиши махсус қимматга эга эмас, чунки улар инсоннинг ҳеч қандай эҳтиёжини қондира олмайди. Фақат айирбошлаш туфайли пуллар қимматга эга бўлади. Жамиятда пул фақат ўлчов сифатида, умумий эквивалентнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Лекин бу уларнинг табиати ҳамда маълум табиий қонун асосида бўлмай, балки шартли келишув туфайли содир бўлган. Чунки уларнинг иккиси ҳам (олтин ва кумуш) даставвал ўз мазмуни билан инсонни на тўйдиради, на чанқоғини қондиради, на зўрлик ёки зулм хавфидан қутқара олади. Пулнинг нотўғри ишлатилиши туфайли ёвузлик келтирувчи бойлик юзага келади. Ўз навбатида бу мажбурий меҳнатни келтириб чиқаради. Беруний фикрича, пул туфайли фақат турли товарлар айирбош қилинмай, балки бегона куч ҳам ёлланади. “Бири иккинчисини ёллайди, яъни бир киши иккинчисига адолатли шартнома туфайли доимо ишлаши керак, бунинг эвазига у мукофотланади”⁴⁶. Ёлланма меҳнатни тушунишда Беруний янада илгари кетиб, унда фақат одил шартномани кўрибгина қолмайди, балки ҳар қандай мажбурий меҳнатга қарши чиқиб, қуйидагиларни ёзади: “Зўрлик ва ёллаш орқали амалга ошадиган мажбурий меҳнат доим тўғри эмас”⁴⁷.

Беруний подшолар “эркин бўйсуннишни” кўрқув ва зўравонлик йўли билан мажбурий бўйсундиришга айлантирганликларини қайд этади. Подшолик мансаби меросга айланганини кўрган Беруний, инсоннинг жамиятда тутган ўрни наслнинг қадимийлиги, авлод-аждодларнинг хизматлари билан белгиланишига қарши чиқади ва кимки, ўзининг марҳум қариндош-уруғи ва бувалари орқали мансабга эришаман деса, ўзи марҳумдир, лекин марҳум авлодлари барҳаётдир, дейди.

⁴² Ўша жойда. –Б.236.

⁴³ Ал-Беруни. Геодезия. –Б.83.

⁴⁴ Ал-Беруни. Геодезия. –Б.83.

⁴⁵ Қаранг: Ал-Беруний. Минералогия, 12-бет.

⁴⁶ Ўша жойда. –Б.12.

⁴⁷ Ўша жойда.

Беруний жамиятни бошқариш масаласига тўхтаб “идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдан иборатдир”⁴⁸- дейди. Берунийнинг фикрича, табиатан бошқаришга мойил бўлган ҳоким ўз фикри ва қарорларида қатъий бўлиши, ўз ишларини амалга оширишда файласуфларнинг қонунларига, Искандар Зулқарнайн Арастунинг фалсафий донишмандлигига амал қилганидек, бўйсунуши; шоҳнинг ўзи ҳам “яратувчанлик онгига” эга бўлиши, кўпроқ деҳқонлар ҳақида қайғуриши керак. “Зеро, подшоҳлик деҳқончиликсиз яшай олмайди”⁴⁹.

Беруний мамлакат равнақини фан равнақида кўрди. Илм-фан саҳоватли хизматни ўташи мумкин, деб ҳисоблади. У шундай ёзади: “Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим-билимларни тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим. Буни мен ўзим учун катта бахт, деб ҳисоблайман”⁵⁰.

Беруний фикрича, инсоннинг олий бахти билишда, чунки у ақлга эга. Бахт ана шу нуқтаи назардан тушунилсагина жамиятга тинчлик ва фаровонлик келтиради. Инсоннинг олий фазилати эса, бошқалар ҳақида, айниқса, камбағаллар ҳақида ғамхўрлик қилишдан иборатдир. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий тадқиқот ишлари халқлар ўртасидаги дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Беруний маданий ҳамкорлик ва илм-маърифатнинг кенг тарқалишига катта эътибор берди.

Шундай қилиб, Берунийнинг жамият ва инсон ҳақидаги қарашлари асосида чуқур инсонпарварлик ётади⁵¹.

2-МАВЗУ: ЎРТА АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА КЕНГ ТАРҚАЛГАН ТАСАВВУФ ФАЛСАФАСИ

Режа:

6. Тасаввуф таълимотининг моҳияти ва назарий тизими.
7. Юсуф Ҳамадоний фаолияти.
8. Хожа Аҳмад Яссавий қарашлари.
9. Нажмиддин Кубро таълимоти.
10. Хожагон тариқати ва Баҳоуддин Нақшбанд.

Таянч тушунчалари: *Тасаввуф, зуҳд, суфий, мутасаввиф, солик, ҳиндувийлик, буддавийлик, таркидунёчилик, қазо ва қадар, ҳабб (илоҳий ишқ), Восил ибн Ато, Ҳасан Басрий, Жунайид, Боязид Бистомий, Маҳосибий, «ал-фано тавҳид» (тавҳидда фанога айланиш), «Ваҳдат ул-вужуд», «анал-ҳақ»,*

⁴⁸ Ўша жойда.

⁴⁹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд, –Т.: Фан, 1968, 74-бет.

⁵⁰ Абу Райхон Беруний. Избранные произведения. Т. 2, 1963, –С. 23.

⁵¹ Қаранг: А. Шарипов. Берунийнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари. –Т.: Фан, 1972.

«айнул-жамъ», «сукра», «сахв», важдий (иррационал), «хушёрлик» (рационал), Юсуф Ҳамадоний, яссавия, хожагония, илм-ан-назар (рационализм), Хожа Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, тавба, узлат, қаноат, сабр, Баҳоуддин Нақшбанд, хуш дар дам, сафар дар ватан, назар дар қадам, хилват дар анжуман.

Тасаввуф таълимотининг моҳияти ва назарий тизими

Тасаввуф илк ислом даврида пайдо бўлган бўлса-да, унинг илдизларини христианлик, ҳиндувийлик ва буддавийликдаги руҳан чексизликка интилиб, у билан бирлашиб кетиш ҳамда хилма-хилликдан ҳоли бўлган олдинги ягоналик ҳолатига қайтиш маъносида келишлиги ажабланарли эмас (1-илова).

Ислом давридаги зухднинг, яъни молу-дунёга ҳирс қўймасликнинг энг йирик вакили Ҳасан Басрий (ваф. 110/738) бўлиб, ислом тарихидаги энг муҳим бурилиш даврида яшади. Араб дунёсидаги ҳокимиятнинг янги тури бўлган халифалик масаласидаги тортишувлар натижасида вужудга келган шароит ва учинчи халифа Усмоннинг 656 йилда қатл этилиши оқибатида мусулмонлар жамоаси икки гуруҳга бўлиниб кетди. Бу нарса уммавийлар билан Али тарафдорлари бўлган шиалар ўртасидаги низони келтириб чиқарди. Бу воқеанинг мафкуравий негизи сифатида бир асрга чўзилган сиёсий ва каломий баҳслар келиб чиқди. Сиёсий курашга асос сифатида каломий баҳсларнинг катта гуноҳ, қазо ва қадар, кишининг ўз ихтиёри ҳақидаги масалалар келиб чиқди. Бу ҳаракатнинг пешқадами сифатида Ҳасан Басрийнинг шогирдларидан бири Восил ибн Ато кураш сахнасига чиқди.

Ҳасан Басрийнинг диний ҳаётдан олган хулосаси зоҳидона бўлиб, парҳезкорлик, фақирлик, ноз-неъматлардан нафратланиш, унинг биринчи фикрий унсурларидан иборат эди. У тавсия этган ҳаёт тарзи фикрлаш, нафсни ҳисобга олиш, худонинг хоҳишига мутлақан таслим бўлишдан иборат эдики, натижада ички ризолик ҳолати келиб чиқар эди. Бундай ҳолатда илоҳий йўлланма билан инсоний ирода ўртасида мувозанат бутунлай ўртадан кўтарилади.

Сўфиёна фаолият кейинчалик Басрадан 762 йилда Мансур томонидан барпо этилган ва халифаликнинг сиёсий ва диний пойтахти деб эълон қилинган Бағдодга кўчди. Бағдоднинг энг йирик сўфийлари қаторида Маъруф Кархий (ваф. 199/815), Мансур ибн Алишер (ваф. 224/839), Бишр ибн Хофий (ваф. 227/842) ва Ибн Аби ад-Дунё (ваф. 281/894)ларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бағдод сўфийларининг энг машҳурлари Маҳосибий (ваф. 243/857) ва Жунайид (ваф. 297/910) эдилар. Маҳосибий Басрада туғилган бўлиб, кейинчалик Бағдодга келган эди. Кўп ўтмай у бу ерда ханбалийлар билан тўқнашиб қолади, чунки у ўзининг диний баҳсларида калом илмининг усулларидан фойдаланар эди. Маҳосибийнинг тасаввуфий ақидаси икки асосга таянар эди: биринчиси «Маҳосибаи нафс», яъни «нафсни ҳисобга олиш», шунинг учун лақаби Маҳосибий бўлди; иккинчиси худо «маҳбуб»и йўлида ҳар қандай оғир бало-қазоларга ҳам чидашга тайёр бўлиш. У ўзини

хақиқий парҳезкорликнинг меъёри деб билса, азоб тортишга (бало-қазоларга чидаш) тайёр туришни, буюк фазилат саналган «сабр»дан баҳраманд бўлишнинг нишонаси, деб билади. Маҳосибий ибодат фарзларининг қимматини инкор этмаган ҳолда, имоннинг икки жиҳатларига таянади. Имон ҳар вақт бўйсунуш ва ихлос руҳи билан аралашгандагина, маънавий ҳолатда ўша инсон самимийлигига айланади.

Абул Қосим Жунайид тасаввуф анъанасида биринчилардан бўлиб бу соҳага қадам қўйган энг йирик пирлардан бири ҳисобланади. Маҳосибий, Сақтий (ваф. 256/870) ва Абу Хафс Ҳаддод (ваф. 259/873) Жунайиднинг устозлари эдилар. Агар у ўртача мўътадилликда иш олиб борган бўлса ҳам, ўзини худога қўшилиб кетган деб ҳис қилувчи сўфийлардан бўлган Боязид Бистомийни (ваф. 260/874) ҳурмат қилар эди. Жунайид тасаввуфнинг кейинги давридаги ёйилишига катта таъсир кўрсатди. У худонинг ягоналиги ва ҳар нарсага қодирлигидан, унга чексиз муҳаббат ва чуқур ҳис-туйғу орқали ҳаяжонли тадбирлар билан мурожаат қилиб, унинг висолига етишни ташвиқ қилди. Унинг бу ташвиқидан илҳомланган Ҳаллож (ваф. 309/922) ўзини кўярга жой тополмай қолди. Жунайиднинг бевосита ва билвосита шогирдлари орасида худо билан қўшилиб кетиш даражасидаги ошиқ Ҳаллождан ташқари, суннатга оғишмай риоя этувчи пирлар, калом илмининг йирик намояндалари ва тасаввуф шайхларидан бир нечасини топиш мумкин. Ҳатто Ғаззолийдек шахс ҳам уни ўзининг энг йирик маънавий устози сифатида танлаган эди.

Илоҳий ишқ бодасидан маст бўлган бепарво сўфийлар ичида ўзини тута олмай ваҳдат ҳавойиси бўлиб қолганлардан икки киши, айниқса машҳурдир. Булар Бистомий ва Ҳалложлардир. Ибн Сино билан дўстлик муносабатларида бўлган Абу Саид Абул Хайр (ваф. 440/1049) ва Шиблийга (ваф. 334/943) ўхшаганлар икки асрдан кейин уларнинг йўлидан бориб, ўз турмуш тарзларида шаттоҳ тасаввуфий намуналарини ошқора кўрсатиб, қабул қилинган урф-одатлар чегарасидан чиқиб, девонавор хунарлар кўрсатдилар.

Боязид Бистомий (ваф. 261/875) Хуросоннинг ғарбидаги Бистомда туғилади ва мусулмончиликни яқинда қабул қилган Абу Али Синдий тарбиясида тасаввуфга киради. У «ал-фано тавҳид» (тавҳидда фанога айланиш) айланиш таълимотини Бистомийга ўргатади. Бистомий юқорида айтилган сўфийларга қараганда ҳам ўз жонини онгли равишда қийинчиликларга солиб, бир йўла инсоний қолипдан чиқиб (пок ва шаффоф) худо билан юзма-юз бўлмоқчи бўлади.

Жунайид Мансур Ҳалложга суфийлик хирқасини кийгизган ва 25 йил давомида маънавий муршидлик қилган эди. Аммо Жунайид Ҳалложнинг ҳаддан ошувчилик тамойили борлигидан хавфсирар эди. Ривоятларга кўра, Ҳалложнинг ўзбилармонлиги ва такаббурлиги туфайли, улар бир-бирларидан алоқани узишган.

Гарчи Ҳалложнинг расмий айбланиши унинг «анал ҳақ» («мен худоман»), дейиши ва мўминларнинг шариат фарзларини бажаришда ўз ихтиёрларича эркин иш тутиши мумкинлигини айтгани сабабли бўлса ҳам, аммо унинг исканжасига солиниб, кейинчалик қатл этилишининг асосий омили сиёсий тўполон чиқарганлигида эди. Судда унга худо номидан биринчи шахс сифатида илгариги гапларини эслатганларида, ўзини ҳимоя қилиб, бундай сўфиёна таълимотдаги «айнул жамъ» ҳолатига тўлалигича тўғри келишини айтган. Бундай ҳолатда сўфий худо қўлидаги асбобдан ўзга нарса эмас. Бу ерда шуни қайд этмоқ зарурки, кўпчилик орасида ёйилган фикрга қарши ўлароқ, Ҳаллож «анал ҳақ» деганлиги учунгина суд қилинмаган. Эҳтимол, бундай тасаввур шундан келиб чиққан бўлса керакки, Ҳаллож «анал ҳақ» дейишга бошлаган вақтда Жунайид башорат қилиб, бундай фикр унинг бошига етади, деган эди. Ҳар ҳолда суд муҳокамаси жараёнида Ҳалложнинг «анал ҳақ» дейишида айбламаганлар⁵². Шундай бўлса ҳам, уни айбловчилар, айниқса, халифанинг вазири Ҳомид унинг «айнул жамъ» ҳолатини баён қилишдаги каломий тафсирларига қулоғини динг тутиб, халифанинг Ҳалложни дарра билан уриш ва сўнгра бошини танасидан жудо қилиш ҳақидаги фармонига қарамасдан, ўта ҳасадчилиги туфайли уни дарра билан уришга, баданини қийма-қийма қилишга, дорга осишга, бўйнини кесишга, кейин эса, жасадини ёндириб, қулини Дажла дарёсига ташлашга буйруқ берди. Бундай жазолаш бутун ислом дини тарихи давомида юз бермаган эди. Ҳаммани таажжубга соладиган Ҳалложнинг таълимоти ва унинг ўлими шуни кўрсатадики, тасаввуфдан қанчалик хавфли хулосалар, шу билан биргаликда диний расм-русумлар ва имон маърифати қолипларидан чиқишлар юз бериб туради. Бинобарин, тасаввуфнинг ислом дини тафаккури тарихидаги ўчмас қадрияти шундаки, қуруқ ихлос қолипидаги ақидага жозибакорлик ва шодлик туйғусини бағишлайди ва исталган мақсадга етишиш йўллариини ҳал қилиб беришга даъво қилади.

Жунайид тасаввуф моҳияти, ҳикматларини оммалаштириш хавфли, деб ҳисоблади. Зеро, авом нозик маъноларни англашдан ожиз, нотўғри талқинлар пайдо бўлади ва имон-эътиқодга путур етади. Шунинг учун бўлса керак, Жунайид Мансурни осиш тўғрисида тайёрланган фатвога ўзи ҳам қўл қўйган. Жунайид Бағдодийнинг айтишича, ҳақиқий бақо «сахв» хушёрликка қайтишдан кейин бошланади. «Сукра»даги одам бамисоли денгизга шўнғиб, ғарқ бўлган киши бўлса, «сахв»га қайтган денгизга шўнғиб, гавҳар доналарини олиб чиққан ғаввосдир.

Шундай қилиб, Боязид Бистомий тасаввуф тарихида важдий (иррационал), интуитив билиш назариясининг асосчиси ҳисобланса, Абул Қосим Жунайид Бағдодий эса, илм ва ақлга суянадиган «хушёрлик» (рационал) билиш назариясига асос солди ва тасаввуф таълимотини илмий-назарий қарашлар билан бойитишга улкан ҳисса қўшди. Замондошлари Жунайидни беҳудага «ақл ҳайкали», деб айтмаганлар.

⁵² Қаранг: Комил Мустафо ал-Шайбий. Ал-Ҳаллож девонининг шарҳи. – Байрут-Бағдод. 1394/1974, –Б.58. (араб тилида).

Агар тасаввуф тарихини кўздан кечирсак, бу икки концепция кўп асрлар давомида яшаб келганлиги ва тасаввуфнинг вужудга келишига сабаб бўлганлигини кўрамиз. Яна шуниси ҳам борки, ҳар икки оқимни бирлаштиришга уринганлар ҳам бўлиб турган.

Инсонда ақл билан тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар бўлишини фан исботламоқда, улуғ кашфиётлар айнан шу «беҳудалик» ҳолатида қўлга киради. Орифона тасаввуф барча илмларни қамраб оладиган ҳикмат, фалсафани ҳам қўшадиган тасаввуфдир. Ошиқона тасаввуф ишқий кечинмалар, ишқий-завқий ирфонни биринчи ўринга қўйиб, муҳокама юритадиган, тўғрироғи муҳокама-тафаккурдан кўра, хис-ҳаяжон, муҳаббат шавқ-завқи тошқинини афзал кўрадиган тасаввуфдир. Маломатия ва қаландария оқимлари ҳам моҳиятан ошиқона тасаввуфнинг шаҳобчасидир.

Ёшларда бўладиган муҳаббат шавқи ва завқи аввало бу дунёга нисбатан бўлиши керак. Ҳозирги замонамизда фан ва техника тараққиёти шундай имкониятларни яратганки, у бутун башариятнинг асрий орзуси бўлган тўла бахт-соадатни ер юзининг ўзида яратиб беришга қодир. Ана шундай замин ўтмишда бўлмаганлиги учун орзуларга етишишнинг чораси сифатида турли тасаввуф тариқатлари келиб чиққан. Уларни ўрганар эканмиз, замонамиз кадрига кўпроқ етамиз.

Юсуф Ҳамадоний фаолияти **(1048-1140)**

Мовароуннаҳр диний-ирфоний таълимотининг асосчиларидан бири Юсуф Ҳамадонийдир. У Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўз тасаввуф мактабига асос солди. Унинг ҳаёт тарзи ҳалол яшашни тарғиб қилишга қаратилган эди. Юсуф Ҳамадоний Бухорода ва кейинчалик Марвда ташкил этган тасаввуфий тўғаракларида пайғамбаримизнинг «фақирлик фахримдир» деган қудсий калималарини ўзининг ҳаётий шиори, деб билиб, уни шогирдларига сингдира бошлади. Ҳамадоний тасаввуф мактабидан келгусида Туркистонда оммалашиб кетган «яссавия» ва «хожагония» тариқат асосчилари етишиб чиқди. Юсуф Ҳамадоний Марв ва Бухорда хонақо ва мадраса қурдириб, кўплаб туркий забон ва форсийгўй шогирдлар тайёрлади. Бухородаги шогирдлари орасидан Ҳасан Андокий, Абдулло Баракий, Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолик Гиждувоний алоҳида ажралиб турарди. Кейинроқ бу тўрт истеъдодли шогирд Ҳамадоний мактабини муваффақият билан давом эттирдилар⁵³.

«Яссавия», «Нақшбандия» тариқатлари Ҳамадоний таълимоти асосида шаклланди.

Ҳазрати Юсуф Ҳамадонийнинг тўлиқ исми Абу Яъқуб Юсуф бин Айюб бин ал-Ҳусайн бин Ваҳора ал-Ҳамадоний бўлиб, 1048 йилда Ҳамадон (Эрон) яқинидаги Бузанжирд қишлоғида таваллуд топган. Юсуф Ҳамадоний 17

⁵³ Қаранг: Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик Хайруллаев М.М. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. –Б.103-104.

яшарли йигит пайтида илм истаб, XI асрдаги халифаликнинг пойтахти – Бағдодга келади ва у ердаги машхур «Низомия» мадрасасида ўқийди. У ўз даврининг атоқли донишмандлари бўлган Абу Исҳоқ аш-Шерозий, Абу Исҳоқ ан-Наззорий, Хатиб ал-Бағдодий, Абу Жаъфар бин Муслим, Абу Ҳусайн ал-Мухтадий каби олимлардан фикҳ, ҳадис, тасаввуф ва маънавиятнинг бошқа соҳаларидан чуқур таълим олади. Кейинчалик халойиқ орасида ҳадислар тўплаш мақсадида Исфаҳон, Балх, Ҳирот, Марв, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларига бир неча бор сафар қилади. Ҳамадоний Бағдодда яшаган кезларида ас-Самъоний, Аҳмад ал-Ғаззолий (машхур мутасаввиф Абу Ҳомид ал-Ғаззолийнинг акаси)лардан тасаввуфга оид илмларни ўрганган, уларнинг ваъз-насихатларини тинглаган. Ас-Самъоний кўлидан ҳирқапўш (яъни мустақил равишда тасаввуфга жалб қиладиган муршид) бўлган. Юсуф Ҳамадоний умрининг иккинчи ярмини кўпроқ Ҳирот, Марв, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида ўтказади.

Ҳам «яссавия», ҳам «нақшбандия» (Хожагон) тариқатларининг маънавий отаси бўлмиш Юсуф Ҳамадоний таълимотига кўра, ўзининг тамом фикри-зикрини Аллоҳ-таолонинг висолига етишишга бағишлаган, бундай эзгу ва нажиб йўлда поклик, тўғрилиқ, ҳалоллик, ўз қўл кучи ва пешона тери, ҳалол меҳнати билан кун кечирадиган, бунинг учун ҳормай-толмай мужодала ва мубориза қилувчи, ҳар томонлама камолотга эришган инсонларгина аҳли тасаввуф, деб аталиши мумкин.

Юсуф Ҳамадоний даставвал илм-ан-назар (рационализм) соҳасида катта мутахассис бўлиб етишса-да, тез орада ўша илмдан воз кечиб, ҳақиқий художўйлик йўлига киради, ўзи худо васлига етмоқ учун саъй-ҳаракат қилади, ўз камолотини оширади, бошқаларни ҳам мана шу йўлга даъват этади ва бу соҳада кўплаб шогирдлар тарбиялайди.

90 ёшдан ошган мўйсафид донишманд Шайх Юсуф Ҳамадоний Бомийён (ҳозирги Афғонистон) шаҳрида оламдан кўз юмади. Унинг жасадини шогирдларидан Ибн Анжар (устози васиятига кўра) Марвга олиб келиб, дафн этади⁵⁴.

⁵⁴ Қаранг: Фахруддин Али ас-Сафий. Рашахот айн-ул-ҳаёт. ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзма асарлар хазинаси. Инв. –№ 3593. Литография. Лакнау. 1890. –Б.6-7. (форс тилида).

Хожа Аҳмад Яссавий қарашлари (1041-1167)

XII Асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир. У 1041 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафот этган вақти кўпгина қўлёзма манбаларда ҳижрий 562 (1166/67) йил деб ёзилган. Аҳмад ёшлигида онасидан, сўнг отасидан ажралади. Уни бобоси Арслонбоб тарбиялаб вояга етказди. Аҳмад дастлабки таълимотини Ясида машхур олим Шаҳобиддин Исфинжобийдан олади. Сўнгра бобоси Арслонбоб кўрсатмаси билан Бухорога бориб Юсуф Ҳамадонийдан таълим олади. Аҳмад Яссавийнинг ўзи «Устоз Юсуф Ҳамадонийнинг ҳузурига 23 ёшида борганини ва ул Ҳазратнинг тарбиясига ноил бўлгонлигини» айтади⁵⁵. У ерда тасаввуфдан таълим олиб, сўнг ўз юрти Туркистонга қайтади, тасаввуф таълимотини тарғиб этиб, шогирд, муридлар тайёрлай бошлайди.

Алишер Навоий ибораси билан айтганда, «Туркистон мулкининг улуг Шайх-ул-машойихи» Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий жуда кўп мутасаввуф донишмандларни тарбиялаб вояга етказган. Маълумки, «Яссавия» тариқатидан кейин Марказий Осиёда икки йирик тариқат пайдо бўлади: «Нақшбандия» (Хожагон) ва «Бектошия».

XVI асрда яшаган йирик тасаввуф намояндаси бўлган Маҳдуми Аъзам ўзининг «Рисолайе илмия» («Илмий рисола») асарида таъкидлашча, Яссавия тариқатининг шиори «Ниятинг худода, қўлинг ишда бўлсин» ибораси эди. Кейинчалик кўрамизки, бу иборанинг форсча таржимаси бўлган «*Дил ба Ёру, даст ба кор*» Нақшбандия тариқатининг асосий шиорига айланган.

«Яссавия» тариқатининг барча ақидалари Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш «Ҳикмат»да муфассал баён этилган. XII асрдаги туркийзабон шеърятининг ажойиб намунаси бўлган, кейинги даврлардаги туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган «Ҳикмат» асарида «Яссавия» таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Аллоҳ таоло висолига етишиш йўлида инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган.

Бағдодда 922 йилнинг 22 март куни шайхлар ва мутаассиб уламолар томонидан худосизликда айбланиб дорга осилган, сўнгра қўл-оёқлари кесилиб, танаси куйдирилиб, дарёга ташланган машхур мутасаввуф Мансур Ҳаллож (858-922)ни Яссавий бир талай шеърларида чуқур ҳурмат билан тилга олади, довурак ва жасур мутасаввуфга катта рағбат кўрсатади:

*«Билмадилар муллолар «Анал-ҳақ»нинг маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб.*

⁵⁵ Қаранг: Усмонов О. Аҳмад Яссавий. //Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. –Б.135-136.

*Ривоятлар битилди, ҳолин ани билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорга осиб.
Шариатдур, деб олимлар буюрдилар,
Кофир Мансур ўлмади, деб кўйдурдилар.
Ахгар қилиб кулин кўкка совурдилар,
Тоғу тузлар «Анал-ҳақ», деб турар эрмиш»⁵⁶.*

Яссавий ҳам ўзининг пири бузруквори шайх Юсуф Ҳамадонийга ўхшаб мол-дунё тўплашга мутлақо қизикмаганини, камбағалпарвар ва ғарибпарвар бўлиб яшаганлигини унинг баъзи бир ҳикматларидан ҳам билса бўлади. Мол-дунёга, бойликка ва давлат орттиришга муккасидан кетган, хасис ва очофат кишиларни Яссавий қаттиқ танқид қилади:

*Бешак билинг бу дунё барча халқдан ўтаро,
Ишонмагил молинга, бир кун қўлдан кетаро,
Ото, оно, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун санго етаро.*

Дарҳақиқат, Хожа Аҳмад Яссавий Марказий Осиёдаги илк тасаввуфий тариқат – «Яссавия»нинг асосчиси, нафақат Хуросон ва Мовароуннаҳр, балки туркийзабон халқларнинг маънавий тарихида кенг маълум бўлган, мутасаввиф, инсонпарвар шоир ҳисобланади.

⁵⁶ Қаранг: Усмонов О. Аҳмад Яссавий. //Маънавият юлдузлари. –Б.135-136.

Нажмиддин Кубро таълимоти
(1145-1221)

Мусулмон оламидаги энг забардаст мутасаввуф донишмандлардан бири буюк ватандошимиз шайх Нажмиддин Кубродир.

Аҳмад ибн Умар Абул-жанноб Нажмиддин Кубро 540 хижрий йилда Хоразмнинг Хивак шаҳрида дунёга келади.

Али Акбар Деххудонинг машҳур «Луғатнома»сида келтирилишича, «у кишининг Кубро деб аталишларига сабаб шуки, беҳад зийракликлари ва туганмас заковатлари туфайли ҳар қандай муаммоли масалани сўралганда ҳал қилиб берар эдилар ва ҳар ким у киши билан баҳс-мунозара қилса, ғолиб чиқар эдилар»⁵⁷.

Нажмиддин Кубронинг Хоразмдаги сўнгги ҳаёти ўта оғир, шиддатли ва мураккаб шароитда кечади. Бу даврда Турон ўлкасидаги Хоразм, Шош, Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорларининг ноаҳиллиги, танг назарлиги туфайли мўғулларнинг Туркистонга қилаётган ҳамлалари кучайиб, Чингизхон лашкарбошилари Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарларни бирин-кетин беаёв босиб олишга муваффақ бўлганлар. 1221 йилнинг жумад ул-аввал (июль) ойида Чингизхон лашкарбошиларидан бири Хулағухон ўзининг ёш ўғли, тумонат лашкари билан Урганч қалъасини ўраб олади. Урганч шаҳри қамал ичида қолиб, аҳоли ниҳоятда оғир шароитда азоб чекаётган бир аснода мункиллаб қолган, етмишдан ошган Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўплаб, қўлида қурол билан қалъани бир неча кун давомида душман ҳамлаларидан сақлаб туради.

Нажмиддин Кубро юксак обрўга эга бўлса ҳам, камтарона ҳаёт кечирган. Аммо у кишининг баъзи муридлари мамлакат миқёсида шунчалик нуфузга эга бўлганларки, ҳатто Фахриддин Розий каби файласуф ва султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам уларнинг рақобатидан хавотирланганлар. Масалан, «Султон ул-уламо» лақабига эга бўлган Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳовуддин Валад Балх шаҳрининг уч юзга яқин файласуф олимлари билан баҳс юргизган ва уларни юнон фалсафаси билан ортиқча шуғулланишда айблаган. Нажмиддин Кубронинг бошқа бир шогирди, ўз навбатида шайх Фаридиддин Атторнинг муршиди бўлган хоразмлик Мажиддин Бағдодий ҳокимиятдаги ишларни танқид қилгани учун қатл қилинган. Лекин унинг минглаб шогирдлари бўлган. Баъзида султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам шайхларнинг ҳузурига келиб, уларни зиёрат қилиб турган.

Нажмиддин Кубро мўғул босқинчиларига қарши ўз муридлари билан шиддатли жангга кириб, шаҳид бўлган. Жангдан кейин, у кишининг

⁵⁷ Али Акбар Деххудо. Луғатнома. 104-жилд. –Техрон университети нашри. 1965, –Б.365 (форс тилида).

жасадини дарҳол топиша олмаган. Чунки ул зот қийма-қийма қилиб ташланган эдилар. Шаҳид бўлганликлари ҳақидаги маълумотни ҳижрий 710 (1311) йилда ёзилган Рашидиддин Фазлиллоҳнинг «Жомеат ул-таворих» («Тарихлар тўплами») асарида учратамиз.

Чингизхон шайх Нажмиддин Кубронинг машҳурликларини эшитган бўлганлигидан Хоразмга ҳужум қилиш олдидан, у кишига чопар юбориб, «мен Хоразмни қатлиом қилмоқчиман, шунинг учун Сиздек улуғвор шахсни у ердан кетиб, бизга қўшилишингизни сўрайман», деган. Аммо шайх унга жавобан: «Мен етмиш йил умрим давомида хоразмликлар билан турмушнинг аччиқ-чучугини бирга тортганман. Энди улар бошига бало-қазолар ёғилаётган пайтда қочсам, мурувватдан бўлмайди»⁵⁸, деган. Ҳижрий 733 (1334) йилда Хоразмга сафар қилган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута Урганч шаҳридан чиқа беришдаги зовияда Нажмиддин Кубронинг мақбараси ва бошқа улуғларнинг мазорини кўрганлигини ёзади⁵⁹.

Нажмиддин Кубро бир неча илмий асарлар ва рубоийлар ёзганки, улар жуда кўп тазкираларда учрайди. У ўз қарашларини араб тилида ёзган бир қатор рисоаларида баён қилган. Улардан асосийлари «Фавоъих ал-Жамол ва фавоих ал-жалол», «Ал-Усул ал-ашара», «Рисолат ал-хоъиф ал-хаъим мин лаумон ал-лаъим» ва бошқалардир.

Маълумки, Кубро ҳақиқат асрорига етишиш мақсадида ўз тасаввуф мактабини яратди. Унинг ақидасига кўра, инсон ўз моҳияти эътибори билан микрокосм, яъни кичик оламни ташкил этадики, у макрокосм, яъни катта дунё бўлган коинотдаги барча нарсаларни ўзида мужассамлаштиради. Аммо илоҳий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлашганлигидан, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай юксакликларга кўтарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиши учун, яъни камолотга эришиши учун, маълум риёзатли йўллари ўтишлари зарур. Бунинг учун эса, ҳар бир киши ўн асосга таянмоғи керак (3-илова):

1. *Тавба* – ўз хоҳиши билан Ҳақ таолога ҳеч бир кўрсатмасиз юзланишдир.

2. *Зухд фи-дунё* – бу дунёда ҳам, унинг ташқарисида ҳам, нимаики лаззат томон бошласа, ундан тийилишдир.

3. *Таваккал* – худога ишонч жиҳатидан бу турмушдаги барча икир-чикирлардан воз кечишдир.

4. *Қаноат* – ҳаёт кечиришни таъминлайдиган оз нарса билангина қаноатланишдир.

⁵⁸ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийе маънавий: Муқаддима. Қобул. 1982. –Б.8. (форс тилида).

⁵⁹ Қаранг: Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. – М.: Наука. 1988. –С.74.

5. *Узлат* – танҳоликла ўтириб, руҳни мустаҳкамлаш, одамлар билан муомалани тўхтатиш: гаплашмаслик, эшитмаслик, қарамаслик ва турли феъл-атвордан алоқани узишдир.

6. *Мулозамат аз-зикр (узлуксиз зикр)* – ўз хоҳишича Худонинг исмини фикрида ёд қилиб туриш ва бутун қалбни у билан тўлдириш.

7. *Таважжух* – бутун ички моҳиятни Худога қаратиш, унга чексиз муҳаббат қўйиш, ундан бошқа нарса борлигини ҳис этмасликдир.

8. *Сабр* – ўз ихтиёри билан нафс доирасидан машаққатлар чекиб бўлса ҳам, ўзини олиб қочишдир.

9. *Муроқаб*а (тафаккурга ғарқ бўлиш) – эришилган даражада мушоҳада юритиш, қалбни арзимас ҳис-туйғулардан холи қилиб, тозалаш ва хотиржамликка эришиш.

10. *Ризо* – шахсинг нафс эркинлигидан чиқиб, Худо хушнудлигига кириши ва азалдан нимага ишонган бўлса, ўшани бўйнига олишдир.

Нажмиддин Кубро шахид бўлгандан сўнг, унинг таълимотини шогирдлари давом эттириб, Марказий Осиё Кубравия мактабини вужудга келтирдилар. Бу биродарлик фирқаси аъзоларини бирлаштирган нарса расмий ташкилот эмас, балки таълимотнинг руҳи ва мақсади эди.

Кубравия мактаби бир қатор мустақил шаҳобчалар вужудга келишига сабаб бўлдики, улар мусулмон дунёси Шарқда кенг тармоқ отди. Бу тармоқ келиб чиқиш манбаини Кубронинг бошқа бир шогирди бўлган Мажиддин Бағдодий (Бағдодак Хоразмдаги қишлоқ бўлиб, ундан чиққан Мажиддин 1219 йилда қатл этилган) асос солган тариқатдан, деб ҳисоблар эдилар. Булар қуйидагилар:

Фирдавсия – Сайфиддин Баҳорзий шогирдининг халифаси бўлган, 1300 йилларда вафот этган Нажибиддин Муҳаммад томонидан ташкил топган ва Ҳиндистонда (Дехли, Бихар) тарқалган;

Нурия – 1317 йилда вафот этган Абдурахмон ал-Исфарионий томонидан асос солинган бўлиб, Кубравиянинг Бағдод шаҳобчаси ҳисобланади;

Рукнийя – ўз келиб чиқишини 1261-1336 йилларда яшаган Рукниддин Алоъаддавла ас-Симнонидан олган биродарлик тариқати;

Ҳамадонийя олийя – Кашмирда исломни ёйишда фаол иш кўрсатган Саййид Али бинни Шаҳобиддин Ҳамадоний (1314-1385) асос солган, рукнийадан ажраб чиққан биродарлик тариқати бўлиб, Кубравия тариқати силсиласининг бошқа шаҳобчаларига қараганда энг машҳурдир;

Игтишошийя – ҳамадонийя олийанинг Хуросон шаҳобчаси бўлиб, Исҳоқ ал-Хутталоний (1423 йилда ўлдирилган) томонидан асос солинган. Унинг икки шогирди эса, икки мустақил шиа тариқатига асос солишган;

Заҳабийя – асосчиси XV аср ўрталарида вафот этган Абдуллох Барзишободий Машҳадий;

Нурбахшия – асосчиси Нурбахш (1392-1464) лақабли Саййид Муҳаммад бинни Муҳаммад.

Юқорида айтилганлар шундан гувоҳлик берадики, Нажмиддин Кубро таълимоти бутун мусулмон Шарқи мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, ҳозирда ҳам унинг кўринишларини учратиш мумкин.

Кубровияда қуйидаги ўзига хос жиҳатлар кўзга ташланади:

Нажмиддин Кубро «Бешиқдан то қабргача илм изла» ҳадиси шарифига амал қилган. У диний, илоҳий, ладуний илмлар билан бирга дунёвий илмларни ҳам ўрганишга эришди. Динийликни дунёвийлик билан боғлашга ҳаракат қилиш ушбу тариқатнинг асосий хусусиятидир.

Хожагон тариқати ва Баҳоуддин Нақибанд

Муътазила таълимоти Марказий Осиёда диний-фалсафий таълимотларни вужудга келиши учун ғоявий замин тайёрлади. Буларга исмоилийлар, қарматлар ва тасаввуфни мисол келтириш мумкин. Умуман олганда, машхур шарқшунос Е.Э. Бертельс фикрича, муътазилийлар таълимоти тасаввуфга сезиларли таъсир кўрсатди⁶⁰.

Тасаввуф назариётчилари Абу Ҳомид Ғаззолий (1058-1111), Шаҳобиддин Яҳё ас-Сухравардий (1115-1191), Ибн Арабий (1165-1240) ва бошқалар ўз даврининг билимларини пухта эгаллаган, турли билим соҳаларидан хабардор мутафаккирлар эдилар.

Ал-Ғаззолий таълимоти туфайли, тасаввуф мусулмон руҳонийлари томонидан тан олинди. Ғаззолий тавҳид моҳиятини англаб етмоқ учун ақл ва мантиқнинг ўзи кифоя қилмаслигини тан олиб, тасаввуф ирфони қадриятлари ҳимоясига ўтади⁶¹.

Х асрдаёқ Марказий Осиёда тасаввуф бўйича айрим рисоалар ёзилган ва улар тасаввуфнинг минтақада оммалашувиغا маълум даражада таъсир кўрсатган. Булар Ҳаким Термизийнинг (ваф. 908) «Китоб хатм ал-вилая»⁶² ва Муҳаммад ибн Иброҳим Бухорий Калободийнинг (ваф. 995) «Китоб ат-таарруф ли мазҳаб ул-тасаввуф» номли асарлари бўлиб, улар тасаввуфнинг сўнгги ривожига ғоявий манба бўлди. Марказий Осиёда тасаввуфнинг тарқалишини икки сўфий: Абдул Ҳасан Али ал-Харақоний (ваф. 1034) ва Абу Али ал-Фармозий (ваф. 1084) номлари билан боғлаш ўринли.

Абу Али ал-Фармозийнинг икки шогирди Абу Аҳмад ал-Ғаззолий (ваф. 1126) ва Юсуф Ҳамадоний ирфоний изчилликни давом эттирдилар. Юсуф Ҳамадоний таълимотидан икки тасаввуф мактаби – Яссавий ва Хожагон

⁶⁰ Қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Т. 3. –М.: Наука, 1965. –С.28.

⁶¹ Қаранг: Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз такомил босқичлари. –Т.: Шарқ, 1996. –Б.63.

⁶² Тримингэм Д. С. Суфийские ордена в исламе. –М.: Наука, 1989. –С.51.

тариқатлари келиб чиқди. Яссавия тариқати Аҳмад Яссавий, Хожагон тариқати эса, Абдухолик Гиждувоний номлари билан боғлиқ⁶³.

Хожагон тариқати XII-XIV асрлар давомида фаолият кўрсатди.

Хожагон тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолик Гиждувоний (1103-1179) бўлиб, у Бухоро яқинидаги Гиждувон туманида таваллуд топган. «Сўнгра шайхуш-шуюх олим ва орифи раббоний Хожа ва имом Абу Яъқуб Юсуф Ҳамадоний Бухорога келибтурлар ва Хожа Абдулхолик алар суҳбатиға етибтурлар ва маълум қилибтурларки, аларда ҳам кўнгил зикри бор. Алар суҳбатида бўлур эрмишлар ва маълум қилибтурларки, то алар Бухорода эрмишлар, дебтурларки, Хожа аларнинг сабоқи ва зикри пиридулар ва Хожа Юсуф суҳбат ва хирқалари пири Хожа Юсуфдин»⁶⁴, - деб ёзади Ҳазрат Навоий.

Абдулхолик Гиждувоний Ҳамадоний таълимотини янги амалиётлар билан бойитди ва мустақил бир сулукка асос солди.

Хожагон тариқатининг йирик намояндаларидан бири, Ҳазрат Азизон номи билан машҳур бўлган Хожа Али Ромитонийдир. Туркий тилдаги манбаларнинг гувоҳлик беришича, Ромитоний 1195 йилда Ромитон қишлоғида туғилиб, шу ерда 1321 йили вафот этган.

Хожагон тариқатининг машҳур вакилларида бири, Сайид Амир Калон ас-Сухорий эди. Манбаларда унинг туғилган йили кўрсатилмаган. Сайид Амир Калон Сухор қишлоғида туғилиб, кулолчилик касби билан ҳаёт кечирган. Шунинг учун халқ орасида Амир Кулол⁶⁵ номи билан машҳур бўлди. Унинг ҳақида маълумот «Мақомоти Мири Кулол» да сақланган.

Амир Кулол, Муҳаммад Бобойи Самосий ўғитига асосан бор билимларини Баҳоуддин Нақшбандга берганидан сўнг ижозат бериб, унга бошқалардан таълим олишини айтади. Шундан сўнг, Нақшбанд етти йил давомида ориф Дегаронийдан таълим олган. Ҳазрат Амир Кулол ҳижрий 772, милодий 1370 йили вафот этди.

Хожагон тариқатидагилар Тангрини ҳақ деб, унга етишиш, уни билиш ва танишни ҳақиқатга эришиш, деб билганлар.

Хожагон тасаввуфий таълимотининг фалсафий асоси «вахдати-вужуд» бўлиб, борлик – ягона асл зотнинг тажаллийси, нури деб қаралади. Улар таълимоти бўйича, бутун борлик Ҳақнинг жамол ва жалолининг тажаллийси ва кўринишларидир. «Қалб тўла софликни топганидан сўнг, - деб ёзади Хожа Али Ромитоний, - унда ваҳдониятнинг нури порлар, у тажаллий аҳли

⁶³ Қаранг: Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бедилы (Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари). –Т.: Фан, 1957. –С.14.

⁶⁴ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами. 10-жилд. –Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги.Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2011. –Б.301.

⁶⁵ Қаранг: Шаҳобиддин ибн бинту Амир Ҳамза. Мақомоти Мири Кулол. 1436 й. Бухоро вилоят музейи. Инв. –№ 1158. –Б.2.

бўлур»⁶⁶. Турк олими Усмон Турорнинг фикрича, «вахдати вужуд» ақлий далил билан эмас, қалбий мушоҳада, завқ ва ҳол билан эришиладиган бир «ирфон» бўлиб, ақлий назарий эмас»⁶⁷.

Абдулхолиқ Гиждувоний илмни ҳар томонлама ва чуқур ўрганишга, ҳар қандай амални ихлос билан адо этишга даъват қилади. «Ислом асоси учун этгайсиз сидқи ихлос билан этинг»⁶⁸ – дейди ўғитларида Гиждувоний.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулхолиқ Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд сўфийлар амал қилиши лозим бўлган 11 та хулқ-одоб қоидаларини ишлаб чиққанлар. Булар «рашҳа» деб аталиб, шулардан учтаси Ҳамадонийга, тўрттаси Гиждувонийга, яна тўрттаси Нақшбандга тегишлидир.

Нақшбандия тариқатининг асосий диний-фалсафий ғоялари қуйидаги уч манбага таянади:

а) тариқатнинг ўн бир рашҳаси (қоида). Улардан тўрт машҳур калима (чаҳор калима): «Ҳуш дар дам», «Ҳилват дар анжуман», «Назар бар қадам», «Сафар дар ватан» асосий қоидалардир;

б) тариқатнинг асосий шиори бўлган «Дил ба Ёру, даст ба кор»;

в) нақшбандиёна ҳикматлар, яъни юксак инсонпарварликни, ҳалолу покликни ёритишга қаратилган Нақшбанд «вирдлари», яъни илтижо, нидо ва ўғитлари ташкил этади (4-илова).

Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ўн бир рашҳада лўнда ифодаланган таълимотни яратганлар.

1. «*Ҳуш дар дам*». Тасаввуф таълимотига кўра, олам иккига: фоний ва боқий дунёга бўлинади. Бу олам фоний – ўткинчи дунёдир. Инсон учун чекланган миқдордаги бу дунёни ғанимат билиб, унинг ҳар бир лаҳзаларини хурсандчилик ва шукроналик билан ўтказмоқлик лозим бўлади.

2. «*Назар бар қадам*» қоидаси кишининг ҳаётида қўядиган ҳар бир қадами назорат остига олинмоқлигини таъкидлайди. Бу қоида ўзликни танишга, идора этишга қаратилгандир. Бунда инсон ҳар бир қўйилган қадамини, ҳар бир сўзини ва феъли-хаёлини назорат қилиб турмоғи лозим. Ҳар бир инсоннинг ўз-ўзини назорат қилиши эса, уни комилликка, Ҳаққа томон етаклайди.

3. «*Сафар дар ватан*». Инсон борки, у сайёҳдир. Унинг хаёли ҳам, жисми ҳам сайр этади. Исломда сафарнинг энг олийси – бу Ҳақ йўлига сафардир. Тирикликда эса, кишининг энг олий сафари Ҳаж сафаридир. Тасаввуфда дарвеш-қаландарларнинг асосий хусусияти сафар қилиб, ҳаёт кечириш бўлган. Бу тартиб нақшбандияда ҳам ўз ифодасини топган.

4. «*Ҳилват дар анжуман*». Унинг оддий ифодаси жамоа ичида яккалик, ёлғизлик, яъни фақат худо ҳақида ўйлаб ўтиришликдир. Ҳазратдан «тариқатингизнинг асоси нимадан иборат?», деб сўраганларида, «хилват дар

⁶⁶ Ромитоний Хожа Али. Рисолаи Ҳазрат Азизон. 1327 й. Бухоро вилоят музейи. Инв. –№ 12548/II. –Б.25.

⁶⁷ Усмон Турор. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиқлол, 1999. –Б.155.

⁶⁸ Гиждувоний Хожа Абдулхолиқ. Васиятнома. Ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси, инв. –№ 3844. В. –Б.147.

анжуман, ба зоҳир бо халқ ва ба ботин бо Ҳақ» («Ҳалқ орасидаги ўтиришларда ташқи томондан гўё улар билан, аммо ички томондан фақат Худони ўйлаб ўтириш»), -деб жавоб берганлар.

5. «Ёдқард» – бу қоида «Рашахот»⁶⁹да баён этилишича, лисоний ёки қалбий зикрдир. Ёдқард (Худони доимо эслаш) қоидасидан кейинги уч мақом аввалги мақом-қоидаларни мазмунан тўлдириб боради. Ёдқарднинг маъноси тариқатдаги сўфийлар фоний дунёда ҳамиша ҳақ ёди билан яшамоғи лозимлигини англатади.

6. «Бозгаиш» – бунинг маъноси инсон умрининг фонийлиги, ушбу ёруғ дунёдан албатта нариги, яъни боқий дунёқа қайтиб бориши таъкидланади.

7. «Нигоҳдоиш» – бунинг маъноси киши ўзини ҳар қандай шайтоний нафс қутқусидан пок сақлаши кераклигини уқтиради.

8. «Ёддоиш» – ҳақ субҳанаҳу ва таолони доимо завқу-шавқ билан ёдда (хотирада) тутиб, огоҳ бўлишдир.

Маълумки, нақшбандия тариқатида Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзлари асос солган рашҳалар алоҳида аҳамият касб этади. Улар учта бўлиб, тариқатнинг 9, 10, 11-рашҳаларини ташкил этади:

9. «Вуқуфи замоний» – бунинг маъноси сўфий ўз умридаги ҳар бир лаҳзани, сонияни Аллоҳга шуқр айтиш билан ва унинг бандаларига фақат яхшилик қилиш билан ўтказмоқликни билдиради.

10. «Вуқуфи ададий» – бунинг маъноси зикр жараёнида тартиб, сон алоҳида ўрин тутишлигини қайд этишдан иборат. «... ул зикрда ададни риоя этмакдин иборатдур»⁷⁰. Муқаддас дуоларни, калималарни зикр қилинишини санаш, уларни билиш ва уларга риоя қилиш кераклигини уқтиради.

11. «Вуқуфи қалбий» – бунинг маъноси сўфийнинг зикри қалбан бўлмоғи зарурлигини ифодалайди.

Нақшбандия тариқатига биноан, юқоридаги ўн бир муқаддас қоидаларни мукамал бажарган киши комил инсон даражасига етишади.

Нақшбандиянинг асосий рашҳалари билан бирга «Дил ба Ёру, даст ба кор» шиори ушбу тариқат негизини ташкил этади:

1) Инсон Аллоҳ яратган мавжудотларнинг энг шарафлиси ва аълосидир. Унинг Зотининг тажаллийсидир. Демак, унинг борлиги илоҳий борлиқ билан узвий бирликда бўлади, деган фикрни уқтиради;

2) Аллоҳ инсонга ақл, беш сезги, шуур, ирода берган; саъй-ҳаракат, бахт-саодатга элтувчи юрак бериб, уни эзгуликка даъват этади, яъни бунда дил Аллоҳ макони эканлиги таъкидланади.

3) Инсоннинг Аллоҳга, ҳаётга ва бошқа тирик жонзотларга, кишиларга бўлган мураккаб муносабатларининг яна бир муҳим қиррасини – тил ва дил зикридаги фарқларни ёки мутаносибликни кашф қилади. Дил билан қилинадиган муносабатлар жамики ҳаётий муносабатларнинг энг аҳамиятлисидир;

⁶⁹ Фахруддин Али Сафий. Рашахот (оби ҳаёт томчилари). –Т.:Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003. –Б.36.

⁷⁰ Ўша асар. –Б.39.

4) Инсон ўз ҳаётида энг оғир мусибатлар чоғида ҳам ўзини йўқотмай, инсонлик шаънини юксак тутиб яшаши, хур ва гўзал инсон бўлиши зарурлигини англатади;

5) Инсоннинг ҳаётдан, ўзини буюк зот – инсон эканлигидан, Аллоҳ берган неъматлардан розилигини чуқур ва лўнда ифода этади;

6) Бу шиор бизни Аллоҳ ҳақи, адл-инсоф, эзгулик йўлига даъват қилишини, инсон ҳаётидан мақсад адл-инсофни рўёбга чиқариш, саодатга эришиш эканлигини англатади;

7) Киши қалбида Аллоҳ бўлиши, яратган ожиз бандасини ҳар қандай салбий ўй-хаёл, фикр, хатти-ҳаракатлар ва фаолиятдан қайтариб туришини таъкидлайди;

8) Аллоҳ ҳаётдаги ҳақиқатсевар, адолатли, эзгулик йўлида юрган ҳар бир бандасини ўз қарами билан мукофотлашини ифодалайди;

9) «Дил ба Ёру, даст ба кор»да асосий ғоя – инсон қалби муттасил Аллоҳ ёди билан, инсон қўли, амалиёти эса, ижтимоий фойдали меҳнат, касб-хунар билан банд бўлмоғи таъкидланади.

Баҳоуддин Нақшбанд дунёқарашини ифода этувчи яна бир омил, бу унинг пурмаъно ирфоний ҳикматлари, ўғит, ибораларидир. Улардан: «Агар дўст айбига боксак, дўстсиз қоламиз, ҳеч ким дунёда беайб эмас»; «Сабр ва чидамда ноғора каби бўлмоқ лозимки, у қанчалик шапалоқ емасин, бироқ ўз одатига хилоф овоз чиқармайди»; «Шамга ўхшагин, токи ҳаммага равшанлик бағишла, ўзинг эса, қоронғуда бўл» каби бир қатор ўғитларини кўрсатиш мумкин.

Нақшбандия тариқат амалиёти ўз тарихий тараққиётида қуйидаги жуда мураккаб ва шиддатли даврларни босиб ўтган:

I давр. Нақшбандия тариқати жамоасининг шаклланиши ва асосий амалий талабларининг ишлаб чиқилиши 1342-1347 йиллардан то 1358 йили Амир Қазағоннинг ўлдирилиши билан боғлиқ сиёсий беқарорлик, Амир Темурнинг сиёсат майдонига кириб келиши (1360-1361) даврини ўз ичига олади.

II давр. 1361 йилдан бошлаб, то Амир Темур вафотигача, ундан кейинги даврда (1420 йилларгача) хожагон-нақшбандия тариқати сиёсий таъкиб остида бўлса-да, ташкилий жиҳатдан мустаҳкамланиб ўзининг жўғрофий, этник-сиёсий таъсир доирасини кенгайтира борган.

III давр. 1420 йилдан кейинги давр. Бу даврдан бошлаб нақшбандия Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Муҳаммад Қози, Махдуми Аъзам, Офоқ Хожа ва бошқа нақшбандия муршидлари фаолияти даврлари, яъни XV асрдан то XX асргача жамият, давлат тараққиётининг барча жабҳаларида миллий озодлик ҳаракатлари курашининг мафкураси бўлиб қолди. Худди мана шу 3-даврнинг бошида нақшбандия камбағаллар нажоти учун кучли ижтимоий ҳимоя тизимини вужудга келтирди. Хонақоҳларда йўлловчи дарвешларга, мусофирларга, етим-есирларга бошпана ва егулик берилар эди.

Назорат саволлари:

1. Тасаввуф қандай таълимот эди?
2. Тасаввуф фалсафасининг асосий моҳияти нима эди?
3. Тасаввуф таълимотининг асосчилари кимлар эди?
4. Ушбу диний-фалсафий таълимотга қайси таълимотлар-даги
зоялар таъсир кўрсатган?
5. Тасаввуфда борлиқ муаммоси қандай муҳокама қилинган?
6. Ваҳдати-вужуд нима?
7. Кубровия мактаби сабабли қандай мустақил шаҳобчалар вужудга келди?
8. Хожягон тариқатига қайси тариқатлар киради?
9. Ўрта асрларда Шарқ маънавий ҳаётида тасаввуф қандай вазифани бажариб берди?
10. Тасаввуф фалсафасини ўрганиш Мустақил Ўзбекистонда баркамол авлодни тарбиялашга доир қандай ижобий хулоса лар келтириб чиқариши мумкин?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами. 10-жилд. – Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2011.
3. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. – Т.: Шарқ, 1996.
4. Ислом тасаввуфи манбалари. (Тасаввуф назарияси ва тарихи). Тузувчи проф. Ҳ.Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи. –2005.
5. Усмонов О. Аҳмад Яссавий. //Маънавият юлдузлари. –Т.:А.
Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
6. Усмон Турор. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиқлол, 1999.
7. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот (Оби ҳаёт томчилари). –Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003.
8. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик Хайруллаев М.М. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
9. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). – Т.: ТДШИ нашриёти. 2010.
10. Ғиждувоний Хожя Абдуллоҳ. Васиятнома. Ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси, инв. –№ 3844. В.
11. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Т. 3. –М.: Наука, 1965.
12. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. –М.–С.Петербург: Диля, 2004.
13. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. –М.: Наука. 1988.

14. Муминов И.М. *Философские взгляды Мирзы Бедия (Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари)*. –Т.: Фан, 1957.
15. Хисматулин А.А. *Суфизм*. –С.Петербург: Петербургское востоковедение, 2008.
16. Тримингэм Д.С. *Суфийские ордена в исламе*. –М.: Наука, 1989.
17. Али Акбар Деҳхудо. *Луғатнома*. 104-жилд. –Техрон университети нашири. 1965 (форс тилида).
18. Комил Мустафо ал-Шайбий. *Ал-Ҳаллож девонининг шарҳи*. –Байрут-Бағдод. 1394/1974 (араб тилида).
19. Мавлоно Жалолиддин Румий. *Маснавийе маънавий: Муқаддима*. Қобул. 1982 (форс тилида).
20. Ромитоний Хожса Али. *Рисолаи Ҳазрат Азизон*. 1327 й. Бухоро вилоят музейи. Инв. –№ 12548/II.
21. Фахруддин Али ас-Сафий. *Рашаҳот айн-ул-ҳаёт*. ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқишунослик институти қўлёзма асарлар хазинаси. Инв. –№ 3593. Литография. Лакнау. 1890 (форс тилида).
22. Шаҳобиддин ибн бинту Амир Ҳамза. *Мақомоти Мири Кулол*. 1436 й. Бухоро вилоят музейи. Инв. –№ 1158.

3-МАВЗУ: АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ, АЛИШЕР НАВОИЙ, БОБУР ВА БОШҚА КЎПЛАБ БУЮК ФАЙЛАСУФЛАР, ШОИР ВА МАЪРИФАТПАРВАРЛАРНИНГ ИЖОДИЙ МЕРОСИДА АКС ЭТГАН ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР, УЛАРНИНГ ГУМАНИСТИК ХАРАКТЕРИ.

Режа:

4. Абдурахмон Жомий ҳаёти ва фаолияти.
5. Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфга муносабати.
6. Алишер Навоийнинг тасаввуфий қарашлари.

Таянч тушунчалари: Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, тасаввуф, Нақшбанд сулуки, «Нафаҳот ул-унс», «Лужжасат ул-асрор», «Ашират ул-ламаот», «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи муаммо», сўфиёна кайфият, тасаввуфий ҳаёлот, «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат», «Лисон ут-тайр», «Мантиқ ут-тайр», қуш тили, ибрат, илм, ирфон ва амал, «мажоз тариқи».

Абдурахмон Жомий ҳаёти ва фаолияти **(1414-1492)**

Абдурахмон Жомий Ҳиротда тасаввуф йўлига киришни, ўз билим ва фаолиятини шу йўлга, қолаверса ижодга, илм-фанга бағишлашни афзал кўради.

Ёш Жомий Шайх Саъдиддин Қошғарий билан яқинлашиб, унга қўл беради ва тез орада унинг ҳурматини қозонади. Жомий пирининг қизига уйланади. Саъдиддин Қошғарий тасаввуфда Муҳаммад Нақшбанд сулукига мансуб эди.

Жомий кундалик ҳаётида оддий, дарвишона яшаса ҳам, бироқ шоҳ ва унга алоқадор кишиларнинг, ҳатто уни асарлари орқали таниган бошқа мамлакат подшоҳларининг унга муруввати катта эди. Шунинг учун у ўзига тушган даромадлар ҳисобига бир қанча бинойи хайриялар, шу жумладан Хиротда икки мадраса ва хонақоҳ, туғилган шаҳри – Жомда бир масжид қуриш имкониятига эга бўлган.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий ҳаётда юз берган ибратли ҳодисалардан бири Навоий-Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқпарварлик ва инсонпарварлик мавқеида туриш билан бирга халқ, давлат ишларида инсоф ва адолатни ёқлар эдилар. Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», «Лужжат ул-асрор», «Ашират ул-ламаот», «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи муаммо» каби бир қанча асарлари Навоийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган⁷¹.

Жомийнинг шахсий мактубларидан маълум бўлишича, у яқин дўсти Хожа Аҳрор таклифи билан Тошкентда ҳам бўлган ва улуғ мазоратларни зиёрат қилган.

Таниқли шарқшунос Е.Э. Бертельс «Жомий» монографиясида шоир асарларининг Тошкент куллиёти (ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма инв. № 2122) асосида 52 асарининг номини келтиради.

Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир Ислом дини ва Шарқ фалсафасининг бир қатор масалаларини ўз қарашича талқин қилади, тасаввуфнинг XV асрдаги энг йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг «Нақши фусус» («Маънолар нақши»), «Шавоҳиди нубувва» («Пайғамбарликка далиллар»), «Шарҳи қасидаи «Тоия» (радифда «то» ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи), «Нақди нусус» («Матнни танқид»), «Шарҳи қасидаи «Хамрия» («Хамрия» қасидаси шарҳи), «Нақшбандий таълимоти ҳақида рисола», «Воҳид» атамаси ҳақида рисола», «Зикр» шартлари ҳақида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола», «Ашиот ул-ламаот» каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин (1-илова).

⁷¹ Қаранг: Ҳайитметов А. Абдурахмон Жомий.// Маънавият юлдузлари. –Б. 202.

Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфга муносабати

Жомий ўзининг мутасаввуфлик фаолиятида Баҳовуддин Нақшбанд ғояларини шу сулукнинг иккинчи бир йирик намояндаси – Хожа Ахрор Валий билан яқин муносабатда бўлган ҳолда янада ривожлантирди. Расман у ўзини кундалик ҳаётда «Маломатия» тариқатига мансуб, деб ҳисобласа-да, асарларида Нақшбандга ихлоси баланд эди. У ўзининг «Лужжат ул-асрор» касидасида сўфий хулқ-ахлоқи, инсон тарбияси ҳақида гап борганда таъмагирликни қоралаб, қаноатли кишиларнинг олийжанобликларини, уларнинг маънавий жиҳатдан подшоҳ ва вазирлардан ҳам устун эканликларини мадҳ этиб, қуйидаги сатрларни битган эди:

*Томеъон аз баҳри туъма пеши ҳар хас сар ниҳад,
Қонеъонро ханда бар шоҳу вазири кишвар аст.*

Мазмуни:

Таъмагирлар бир лукма учун бошини хасга қўйишга тайёр,
Қаноатлилар эса, мамлакат шоҳи ва вазири устидан ҳам кула олади.

Шоир фикрича, инсон ҳалол ва пок яшаши, бунинг учун эса, у бир касбга эга бўлиши, ўз меҳнати ҳисобига кун кўриши зарур:

*Марди косиб к-аз машаққат мекунад кафро дурушт,
Баҳри ноҳамворийи нафси дағал сухонгар аст.*

Мазмуни:

Косиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартиради,
Бу қўлдаги дағал эса, нафс ғадир-будурини текисловчи
рандадир.

Жомийнинг тасаввуфга бўлган эътиқоди соф ва мукаммал бўлиб, у Худони ёруғ нур кўринишида тасаввур этар эди.

Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарини яратиш билан тасаввуф тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Унда 616 мутасаввуф ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берилган бўлиб, улардан 34 таси аёллардир. Жомий вафотидан кейин бу асарни Навоий маълум тўлдиришлар билан ўзбек тилига таржима қилиши бежиз эмас эди.⁷²

Жомий шеърий меросининг йирик тадқиқотчиси А. Афсаҳзод у тўғрисида ёзган эди: «Жомийдаги сўфиёна кайфият, унинг ижодий йўлининг энг ибтидосидан бошланган эди»⁷³.

Жомий лирик шеъриятида реал ҳаёт билан тасаввуфий хаёлот шоирнинг ижодий фантазияси орқали бирлашиб кетган.

⁷² Қаранг: Ўша жойда. –Б.203-204

⁷³ Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Рахмана Джами. –М., 1988, –С.184.

Алишер Навоийнинг тасаввуфий қарашлари (1441-1501)

Алишер Навоий XV асрнинг охириги ўн йиллигида ўзининг «Мажолис ун-нафоис» ва ислом маънавиятининг буюк сиймолари, хусусан, турк, форс, хинд машойихлари тарихига оид «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шаббодаси») рисоаларини ёзади. Бу асарлар ниҳоятда муҳим манба бўлиб, ўша давр маънавиятининг жонли сиймоларидан мингга яқин киши ҳақида қимматли маълумотларни ўзида жамъ этган. Бундан ташқари нафақат тасаввуф ирфони ва адабиёти, балки ислом даври маънавиятининг бошқа муҳим жиҳатлари ҳақида ҳам кўплаб назарий мулоҳазалар ушбу асарлар қатидан жой олган бўлиб, уларни муфассал тадқиқ этиш миллий маънавиятимизни холис англаб етишда бугунги авлодлар учун беназир манба ва асос бўлиб хизмат этади⁷⁴.

Навоий 1498 йилда «Лисон ут-тайр» («Қуш тили»), 1499 йилда «Муҳокамат ул-луғатайн», 1500 йили «Маҳбуб ул-қулуб» асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси»)да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеърятнинг қудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен».

Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърятининг устози Фаридиддин Аттор яратган «Мантиқ ут-тайр» асарига меҳр қўйган эди. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу – жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий яқун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкони даражаси ҳақида эди. «Лисон ут-тайр» мазмуни «Мантиқ ут-тайр»га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Атторнинг қушлар тилидан ёзилган достонида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса, босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикояларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охириги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала

⁷⁴ Қаранг: Имомназаров М. Алишер Навоий. //Маънавият юлдузлари. –Б.208.

моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадий тасвирни ҳам шунга муносиб яратади.

Ниҳоят Навоий охирги асари «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий ғояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган.

Алишер Навоий ўзи ва салафлари – Низомий, Деҳлавий, Ҳофиз, Ироқий ва бошқалар яратган мустақил бадий тафаккур тарзини «мажоз тариқи», деб номлади ва унда Ҳақ асрори «мажоз сувратинда» акс этишини таъкидлаган. Бу Борликни ўзига хос идрок этиш тарзи Нақшбандиянинг: «Дил ба Ёру, даст ба кор», қондасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу диний дунёқараш тизими «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» асарларида, шоир лирикасида бадий инъикосини топган.

Назорат саволлари:

1. Тасаввуфий шеърят намуналаридан нималарни биласиз?
2. Абдурахмон Жомийнинг қайси асарлар тасаввуфий руҳда ёзилган?
3. Жомий ижодидаги тасаввуфий қарашларга қайси тасаввуф мактабининг таъсири кучли бўлган?
4. Жомийнинг тасаввуфий қарашларида қандай ғоялар илгари сурилган?
5. Алишер Навоий суфий бўлганми ёки йўқми?
6. Навоий «Лисон ут-тайр» асарини ёзишига нима сабаб бўлган?
7. Алишер Навоийнинг маънавий-ирфоний қарашларини ўрганишнинг долзарб аҳамияти нимада?
8. Шу даврга хос яна қандай тасаввуф шоирларини биласиз?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Навоий А. «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб». Тўла асарлар тўплами. 9-жилд. – Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2011.
3. Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами. 10-жилд. – Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2011.

4. Имомназаров М. Алишер Навоий.// Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
5. Ислом тасаввуфи манбалари.(Тасаввуф назарияси ва тарихи). Тузувчи проф. Ҳ.Болтабоев. – Т.:Ўқитувчи. –2005.
6. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик Хайруллаев М.М. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
7. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). –Т.: ТДШИ нашриёти. 2010.
8. Ҳайитметов А. Абдурахмон Жомий.//Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
9. Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами. –М.: 1988.

4. МАВЗУ: XVI-XVIII асрларда Моварауннаҳрда фалсафий, маънавий-маърифий ва тасаввуфий ғояларнинг ривожини

Режа

1. XVI-XVIII асрлар ижтимоий-фалсафий фикрининг умумий хусусиятлари ва ижтимоий-сиёсий аҳвол.
2. Юсуф Қорабоғий ва Муҳаммад Шариф Бухорий дунёқараши.
3. Бобораҳим Машраб ижодий меросида диний ва тасаввуфий ғоялар.

Таянч тушунчалар:

Марказий Осиё, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, имконий нарса, зарурий нарса, юқори турувчи, қуйида жойлашган, чексиз кўпаяувчи, Машраб, тасаввуф, сабабий боғланиш.

XVI – XVII асрлар марказий Осиё ҳаётида бурилиш даври бўлди. темурийлар ҳокимити Шайбонийхон томонидан ағдариб ташланди. Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида марказий давлат барпо қилишга уриниб кўрилди. Сўнгра ҳокимият Аштархонийлар сулоласи қўлига ўтди. Ўзаро феодал низолари ўз чўққисига чиқди. Уч давлат ташкилоти пайдо бўлади – олдин Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги, XVII асрнинг охирида эса – Қўқон хонлиги. Умуман XVI – XVII асрлардаги Мовароуннаҳрдаги вазиятни қуйидагича таърифлаш мумкин:

- Қачонлардир иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланган минтақа бўлган Марказий Осиё – янги, капиталистик ишлаб чиқариш воситасига асосланган ривожланиш йўлидан бораётган Европа мамлакатларидан орқада қола бошлади;

- айти бир вақтнинг ўзида, бир томондан, марказлашишга бўлган тамойил билан боғлиқ бўлган, иккинчи томондан эса, ўзаро урушлар таъсирида шаклланган давлатларнинг бўлинишларининг кучайишига сабаб бўлган қарама-қарши жараёнлар ўзаро мавжуд эдилар;

- марказий давлат барпо қилиш учун олиб борилган кураш миллий давлатларнинг ирқий тарихий асосда шаклланиш жараёнининг, жумладан, Бухоро амирлигининг моҳиятий тамойилларидан бирини ифода қилар Эдики, бундай интилиш кейинчалик Россия томонидан Марказий Осиёни босиб олиниши билан барҳам топди.

Маворауннаҳрда адабиёт ва тасвирий санъат, тарих ва фалсафа, меъморчилик ва бинокорлик санъати ривожланишда давом этди. Самарқанд, Тошкент ва айниқса, Бухоро маданий фаолият маркази сифатида ўз мавкеларида қолган эдилар. ХВИ – ХВИИ асрлар адабиёти Турди, Машраб, Мавлоно, Вафойи, Нодир, Мулло Мастий, Равнақ, Роқим, Андалиб, Нишотий, Умар Боқий, акмал каби сиймолар ижодида ўз аксини топган эди. марказий Осиёдан чиққан ХВИИ асрнинг кўплаб шоирлари ўз туғилган жойларидан йироқда яшадилар ва ижод қилдилар. Шавкат Бухорий (ваф. 1695) Ҳиндистон. Афғонистон, Эронда яшади; Мулло Мулҳам – Ҳиндистонда, Муҳаммад Солиҳ Самарқандий – Бухоро, Балх. Ҳиндистон, Лаҳорда. Бобурийлар даврининг Ҳиндистон тарихчиси Абдулқодир Бадаюннинг гувоҳлик эришича, ҳинд адиблари бўлган гулуий, Кашмирий, Камолий, маҳсумий, рамзий, Лоҳурий, Жомий, Кобулий ва файзи Дукконийлар Маворауннаҳр шаҳарларида бўлган эдилар. Араб ва форс йилларида ёзилган бир қатор тарихий асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. ХВИ асрда илм-фан алоҳида мураккаб вазиятга тушиб қолди. Бу даврда биз энди Улуғбек ва Али Қушчи каби йирик олимларни кўрмаймиз.

ХВИ асрдан бошлаб Мовароуннаҳр фалсафий фикр икки асосий йўналишда ривожланади.

Биринчи йўналиш – Мирзажон Шерозий, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий каби мутафаккирлар ва бошқалар ижодида ўз ифодасини топган Маворауннаҳрнинг ўзидаги ижтимоий-фалсафий фикр ривожини.

Иккинчи йўналиш - Марказий осиедан чиқиб, Ҳиндистонда ижод қилган мутафаккирлар томонидан ривожлантирилган фалсафа. Бобурийлар империясининг уч юз йил давомидаги мавжудлиги марказий Осиё ва унга қўшни бўлган бошқа мамлакатлар тарихида чуқур из қолдирди. Бобур давлатининг жуғрофий жиҳатдан алоҳида узоқ ўлкада жойлашганлигига қарамадан, унинг маънавий ҳаёти ҳамиша Марказий Осиё маданиятининг бир қисми бўлиб қолаверди. Негаки, у ва унинг ворислари бу маданиятга

тааллуқли бўлиб, ўз фаолиятларида ушбу маданият анъаналарини ривожлантиришда давом этдилар.

ХВИ асрнинг бошида Эронда шиаликнинг расмий мазҳаб сифатида эълон қилиниши муносабати билан маданият вакилларида кўпчилик қисми таъкибларга учраганли туфайли сабабидан Маворауннаҳр ва Ҳиндистоннинг бир-бирларига яқинлашишларига муҳим омил бўлди. улардан кўпчилиги маворауннаҳр ва Ҳиндистондан бошпана топдилар. Ҳукмрон ғоявий оқим ислом мафқураси бўлган калом эди. файласуфларнинг дунёқараши у ёки бу жиҳатдан ҳам ўз келиб чиқиши таянчида диний мафқурага эга эди. уларнинг кўп ютуқлари диний жиҳатдан шаклланган эди. Аммо бу воқеяликни мутлақлаштириш керак эмас, негаки, у билан бир қаторда муайян фалсафий ғоялар ислом мафқурасининг турли жиҳатларидан фарқ қилар эдилар. Бу давр ижтимоий-фалсафий фикри ривожда ўз маънавий-тарихий манбаларини идрок қилишга бўлган интилиш, диндан кучли маънавий бирлаштирувчилик ва бошқарувчилик омили сифатида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этган эди.

Ибн Муҳаммаджон Юсуф ал-Қорабоғий Муҳаммад Шаҳий (1563-1647) келиб чиқиши жиҳатидан Озарбайжонлик эди. 1579 йили у ўн олти ёшида Ширвонга келади, сўнгра Шерозга бориб Ҳабибулло Мирзажон Шерозий ал-Бонавийга шогирд тушади. Ўз устозининг таъсири остида Юсуф фалсафа ва илоҳиёт ихтисослиги бўйичка шугуллана бошлайди ва бу соҳадаги кизиқишларини Марказий Осиёга олиб келади. Қорабоғий аввал Самарқандда, кейин Бухорода дарс беради. Умрининг сўнгги йиларида Қорабоғий Бухородан икки километр нарида жойлашган «Сепулон» деган жойда яшайди ва ўша эрда вафот этади.

Муҳаммад Шариф ибн Муҳмамад ал-Ҳусайний ал-Алавий ал-Бухорий (ваф. 1697) Бухорода таваалуд топган. Ал-Мавлоний лақаби билан машҳур. Бизгача олимнинг ўн бешдан кўпроқ асарларининг номи, жумладан кўйидагилар этиб келган:

1. «Хоқон учун фойдали маслаҳатлар китоби» («китаб фавоиди хоқонийя»). Ушбу рисола 1643 силда ёзилган бўлиб, ХВИИИ асргача кўчирилиб келинган. Унинг нусхаларидан бири «Ташаккурнома рисоласи» деб аталган. Қўлёзма муаллиф яшаган даврнинг ижтимоий ҳаёти, ҳамда илоҳиёт бўйича ҳуқуқшуносликка доир қимматли маълумотларга эга.

2. «Даврийлик ҳақида рисола». Унинг ХИХ асрнинг бошларига тааллуқли бир неча нусхалари сақланган бўлиб, улардан бири «Муттасилликдан даврийликнинг тааллуқлигининг зарурияти ҳақида рисола» деб аталади. Ушбу рисола муттасиллик ва мунфасиллик масалаларига бағишланган.

Юсуф Қорабоғий ва Муҳаммад Шариф Бухорийларнинг ижоди фалсафанинг кўпгина муаммоларини камраб олган. Барча Шарк перипатетиклари каби Қорабоғий ҳам барча мавжуд нарсаларни икки турга бўлади: вожибул вужуд ва мумкин ул вужуд ёки оддийгина зарурий ва имконий нарсага. Зарурий нарса тушунчаси шундан биоратки, унинг моҳиятига нисбатан ташқида ётган нарса ҳеч қандай ҳолатда ҳам йўқ бўлиши мумкин эмас. Имконий нарса – бу шундайки, унинг моҳияти учун ташқарида бўлган нарса ҳар томонлама борлиқ ва юқлик ҳам бўлиши мумкин.

Муҳаммад Шариф Бухорий бу хусусда ўзидан олдин ўтган мутафаккир таърифидан унчалик фарқ қилмайдиган таърифни беради. Унинг қайд этишича, зарурий нарса – бу шундайки, у мавжуд бўлмаслик табиатидан маҳрум бўлиб, ишнинг учун юқликнинг таркибий қисмларидан ҳеч бирини таърифлаб бўлмайди. Имконий нарса бу шундайки, юқорида айтилган икки табиатдан маҳрумдир. Агар у иккидан биридан маҳрум бўлса ҳам, унинг имконияти рад этилмайди. Зарурий нарсанинг борлигини Бухорий барча ибтидолардан юқориқўяди. Унинг фикрича, вожибул вужуд замон ва маконга боғлиқ бўлмасдан, барча ибтидоларнинг бошланишидир. Барча этукликнинг сабабини Бухорий худога кўради.

Кейинги феодал даврининг бошқа мутафаккирлари каби Қорабоғий ўзининг дунёни тушуниши асосига сабабият қоидасини кўяди. Қорабоғий ақидасига кўра, сабаб-оқибат алоқаси чексиз бўлиб, «бугунги кун билангина ўз интиҳосига этмайди...»

Бу билан барча борлиқнинг сабабий шарт асосида чексизлиги қайд этилади. Қорабоғий сабаб-оқибат алоқасини бир-бирига оддий равишда боғланган ҳодисаларнинг бир қатор боғланганлиги сифатида тасаввур қилмайди. Бу алоқа қандайдир юқори турган нарсанинг оқибати асосида майдонга чиқади. Бу оқибат, ўз навбатида янада юқорироқ турган нарсанинг сабаби сифатида намоён булади ва ҳоказо. Бу эрда алоқа ўсиб боровчи бурама шаклга эгаллиги ҳақидаги тарқоқ фикр яширинган. Бунда шу нарса ҳам муҳимки, юқори босқичлар шаклланиши, қуйи босқичларни йўққа чиқаради. Сабабий боғланишни тушуниш борган сари кўпроқ мураккаб ва умумий алоқаларни идрок этиш билан ўсиб боради.

Бу масала ўз ривожини Бухорийнинг асарларида, жумладан, унинг даврийлик ҳақидаги рисоласида топади. Бухорийнинг фикрича, «юқорида турувчи» ва «қуйида жойлашган» босқичларнинг шаклланиши даврида майдонга даврийлик чиқади, унинг мавжудлигининг замини эса муттасилликдир. «Билки, - деб ёзади у, -кишилар даврийликнинг муттасилликдан зарурий равишда боғлиқлигини кўрсатганлар». Юқори

томон узлуксиз равишда бораётган босқичларнинг қайтарилиши чексизликдир.

Қорабоғий ва Бухорийларнинг эътиборини жалб этган бошқа муҳим муаммо жисмлар бўлинишининг чекли ва чексизлигини аниқлаш эди. Бу масала уларнинг қарашларида макон ва замон ҳақидаги таълимот билан мустаҳкам равишда аралашиб кетган. Чексиз равишда кўпайиб ёки камайиб борадиган ҳар қандай қаторнинг миқдори унинг аъзолари ҳажмига кўра чексиз миқдор бўлганлигидан, шундай чексиз йўлни чегараланган замон бўлагида босиб ўтиш мумкин эмас. Бу давр мутафаккирларининг фалсафий кизиқиш ва изланишлари ўз ичига муҳим таркибий қисм сифатида борлиқнинг асосий муаммоларини, аввало, перипатетик ва шарқий-перипатетик йўналишдаги жиҳатларни тасаввуфнинг борлиқ ҳақидаги муайян қарашлари билан бойитган ҳолда ишлаб чиқишни қамраб олган эди.

Бобораҳим Машраб (1657-1711) йирик ўзбек шоири ва мутафаккири эди. У Наманганда таваллуд топди. У Қашғар, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Қарши ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларида, Ҳиндистон ва Яқин Шарқда бўлди.

Шоир қаэрда бўлмасин, диннинг ва тасаввуфнинг асосий қоидаларига тўғри келмайдиган ҳатти - ҳаракатларини кескин танқид остига олиб, ўз шеърларида улар устидан кулганлиги учун руҳонийлар томонидан қаршилиқка учради.

Машраб ҳаётининг сўнгги йилларида Балх шаҳрига (ҳозирги Афғонистонда) келади. Ўзининг ҳур фикрлиги ва ҳукмрон доираларни танқид қилганлиги учун 1711 йилда Балх ҳукмдори Маҳмудхон фармонига биноан қатл этилади. Унинг қабри Хонобод шаҳрининг жанубидаги Ишкошим қишлоғидадир (Афғонистон). Бобораҳим Машраб катта ижодий мерос қолдирди. Унга тааллуқли «Мабдаи нур» («Нур асоси») достони, «Девони Машраб» тўплами, кўплаб рубоийлар, ғазаллар, мухаммаслар, мусаддаслар халқ орасида кенг тарқалган.

Бобораҳим Машраб мумтоз адабиётимиз буюк намояндаларининг илғор анъанларини ўрганиб йирик шоир бўлиб шаклланди, камолга этди. У қолдирган меросда, биринчи навбатда, ишқий мавзудаги ғазал-мухаммаслардан ана шу анъаналарнинг баракали таъсирини аниқ кузатиш мумкин. Машрабнинг ижодий камолотида, айниқса, Навоий меросининг ижобий таъсири катта бўлди.

Бобораҳим Машраб қолдирган ижодий меросда диний ва тасаввуфий ғоялар ҳам, ўша замонда кенг тарқалган қаландарлик тариқатининг айрим оҳанглари ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Мутафаккир исломнинг асосий назарий қоидаларини шубҳасиз қабул этади. Аммо, айни замонда, ислом

таълимотининг бир қатор зоҳирий белгиларини, бирламчи деб ҳисоблаган конун-қоидаларини, шариатнинг айрим кўрсатма-талабларини, фарз-суннатларини тан олмаслик ва паст назар билан қараш ҳам кўзга ташланади, айрим диний рукн-тушунча ва муқаддас деб билинган маросим ва одатларга, талқин ва ақидаларга шубҳа билан қараш, ҳатто, очиқдан-очиқ менсимаслик ва масхараомуз муносабат анча-мунча учрайди.

Турли-туман шакл ва талқинларда жиловланувчи бу дунёқарашнинг бутун моҳият-мағзи шоирнинг куйидаги қатъий эътирофида ниҳоятда яққол ва лўнда ифодаланган:

-Бир Худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо,

Гул агар бўлмаса илкимда тиконни на қилай?!

Машраб қолдирган ижодий меросда ҳаётийлик, тирик инсон ва унинг инсоний кечинмаларини ифодалаш, хислат-фазилатларини таърифлаш, орзу-умидлари, шодлик-кувончлари ва ғам-ташвишларини ҳаққоний тасвирлаш ишқ-мухаббатни улуғлаш, гўзал ёрни-маъшуқа хусну латофатини таърифлаш, ошиқнинг севги-садоқатини ишончли тасвирлаш жараёнида

5.Мавзу:Мирза Абдулқодир Бедил (1644-1721) фалсафасининг гуманистик характери.

Режа

4. Мирза Бедилнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти.
5. Бедилнинг билиш назарияси.
6. Бедилнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари.

Таянч тушунчалар:

Ҳиндистон, Нукот, Чор унсур, Ирфон, пантеистик ақида, таркидунёчилик, таносух, тафаккур, Арасту, Афлотун, ҳасти, нести, фано, бақо, вужудийюн, аъдам, мутлоқ руҳ, таваккул.

Авлод-аждодлари Ўрта Осиёлик бўлган Мирза Бедил (1644–1721) Ҳиндистоннинг Бенгалия штатининг Азимобод шаҳрида Барлос уруғига тегишли ҳарбий хизматчи оиласида таваллуд топган. Бедил кўп асарлар ёзиб қолдирди: «Чор унсур» («Тўрт унсур»), «Нукот» («Аския»), «Ирфон» («маърифат»), «Рубоийёт» («Рубоийлар») ва бошқалар.

Бедил ўз даврининг этук олими бўлиб танилди. Бундай мавқеъга эришишда шак-шубҳасиз Саъдий, Ҳофиз, Жомий ва Навоийларнинг таъсири улкан бўлган. Саъдий ижоди таъсирида у “Бедил” (Дилсиз), яъни бутун қалбини шеъриятга бағишлаган тахаллусига эга бўлади. Бу ҳақда таниқли

Ўзбек олими академик Иброҳим Мўминов ўзининг Бедилга бағишлаб ёзган рисоласида шундай ёзган эди: “Гарчанд Мирза Бедил буюк қалб эгаси, ўткир зеҳнли шахс бўлган бўлса ҳам, унинг Бедил деган номни олишининг сабаби бутун қалбини ўзи севган касбига, яъни фанга, адабиётга бағишлаган бўлса керак”¹, - деб ёзади.

Мирза Бедил нафақат наср ва назм билан шуғулланибгина қолмай, балки фалсафа тарихини катта қизиқиш билан ўргана бошлади. У Арасту ижодига катта қизиқиш билан қаради. Ўз асарларида Бедил Арастуга бир неча саҳифа бағишлаган. Бедил бошқа Шарқ мутафаккирлари сингари Арастунинг донишмандликнинг биринчи устози, деб билди. Бедил ўз ватанига нисбатан Арасту номидан адолат, илм ва маърифат, ҳақиқат ва самимийликни улуғлайди. Шунингдек, Бедил Арастунинг физикаси, борлиқ, материя, шакл борасидаги таълимоти тўғрисида тўхтаб, “Биз Арасту эришган ютуқлар олдида тўхтаб қолмасдан, уни янада олға суришимиз лозим”², - дейди. У шунингдек “Ирфон” (билим) асарида Афлотунни ҳам тилга олади.

Файласуф борлиқни – хаста, ноборлиқни – нести, интиҳони – фано, абадийликни – бақо, мавжудликни – вужудийюн, ҳеч нарсани – аъдам каби атамалар орқали ифода этади.

Борлиқ ҳақида таълимот. Бедил Шарқ машоиюнлари (Арасту изидан борувчилар) анъанасини давом эттирди. Унинг фикрича, модданинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам (боши ва охири) йўқ. У пантеистик ақидага эга бўлиб, «Ваҳдати мавжуд» - борлиқнинг ягоналиги нуқтаи назарида турар эди. Барча нарсалар зарурият юзасидан вужудга келади: - «Барча ашёларда уларнинг бўлакчалари ўзгарганлиги сабабли, янги нарса келиб чиқади: - бу ажойиб сирли ҳодиса зарурият юзасидан рўй беради, бу зарурият ашёларнинг ўзида ва улар орасидаги ўзаро муносабатларда мавжуд бўлади. Масалан, ёғ, пилик ва оловнинг бир-бирига қўшилишидан зарурий равишда ёруғлик келиб чиқади»⁷⁵. Дунё ўзгаришда ва доимий ҳаракатдадир. Дунёни асоси сифатида Бедил ҳавони олади.

Бедил фикрича, модда ва шакл бирлик ҳолатидадирлар: - «Агар модда шаклсиз бўлса, шакл қаэрдан келиб чиқади, агар шакл – ҳар нарсага қодир бўлса, модда қандай кийим кияди?»⁷⁶. Бедил озодлик ва зарурият ҳақидаги масалага ҳам тўхтади. Унинг фикрича, инсон ўз ҳатти-ҳаракатларида эркиндир. Унинг ўзи қандай иш тутишлигини белгилаши лозим. Бедил табиий заруриятни, табиат қонунларини тан олади. Иккинчи томондан, у заруриятни илоҳий ироданинг намоён бўлиши, деб қарайди. Бедил

¹ Мўминов И. Мирзо Бедил. – Т.: Фан, 1964, 2-бет.

² Ўша асар, 24-бет.

⁷⁵ Материалы истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. Т., 1976. 509-б.

⁷⁶ Ўша жойда.

суфийларнинг тарки дунёчилик ғояларини, тақдири азалга ишониш назариясини танқид қилади. У Ҳиндистонда кенг тарқалган таносух - руҳни кўчиб юриши ҳақидаги ақидага танқидий муносабат билдиради, диннинг баъзи қоидаларига шубҳа билан қарайди. Бедил фикрича, дунёнинг ва инсоннинг келиб чиқиши қуйидагича: -

Худо тупроқ, сув ва оловни бирга қўшди,

Ҳазиллашиб тартибга солди.

Ундан ўсимлик ўсиб чиқди.

Ривожланишда давом этиб ҳайвонга айланди,

Оғизни нутқ учун очиб-инсон бўлиб қолди.

Оламда Бедил руҳ билан тана, шакл ва мазмун ўртасидаги чамбарчас боғлиқликни кўрган. “Нукот” асари Бедил қарашларини яқунловчи ва умумлаштирувчи асардир. Мутафаккир ўзининг бу асарида ўз қарашларининг асосларини қисқа, ихчам баён қилган. Асарнинг эътиборли томони шундаки, Бедил бир-бирига қарши икки йўналиш ҳақида фикр юритади, яъни дунёвий ва илоҳий йўналишлар ҳақида фикр юритиб, биринчи йўналиш – дунёвий йўналишни ҳаётий оқилона йўналиш, деб ҳисоблайди. Бедил таъкидлайдики, инсон узоқ муддат давомида жонли ва жонсиз табиатдаги ўзгаришларнинг маҳсулидир. У “Чор унсур” асарида тўрт унсур: ҳаво, сув, олов, эр унсурлари ҳақида, шунингдек, ўсимликлар, ҳайвонларнинг ва инсонларнинг пайдо бўлиши ҳақида ёзади. Бедил фикрича, ҳаво абадий, мутлақ, ҳаракатчан, ўзгарувчан ва энгилдир. Ҳаво юқорига қараб ҳаракат қилади. У шунингдек, руҳ ҳақида фикр юритиб, у ҳаводан пайдо бўлиб, табиий руҳ, набобат руҳи, инсон руҳи ва ҳайвон руҳини пайдо қилади, дейди. Мутафаккир табиатни руҳлантиради, руҳлар эса, моддий дунёдан ташқарида бўлмаслигини таъкидлайди. Бедил, шунингдек, мутлақ руҳ, руҳлар ва жинлар ҳақида фикр юритади. У пантеизмнинг ваҳдати-мавжуд оқими тарафдори сифатида табиатнинг абадийлигининг материя ва руҳнинг бирлигини тан олиб, Аллоҳ оламнинг ичида, деган қарашда бўлади.

Билиш назарияси. Билишнинг биринчи босқичи ташқи ҳис-туйғу ёрдамида амалга ошади. Ақл, тафаккур билишнинг мукамалроқ босқичидир. Файласуф ҳиссий ва ақлий билишни ягоналикда ва ўзаро алоқадорликда қарайди. У ақлга катта аҳамият беради: «Тафаккур сирли маънони тушунди, ҳукм ишнинг келиб чиқиш ва оқибатини идрок этди. Агар ақл уни озмаган бўлса, ҳеч ким ҳеч нарсани кўрмади»⁷⁷. Ақл билан билиб олинган барча нарса, инсонга берқидир». Дунёни ақлан билишда илм-фан катта аҳамиятга эга:

Илм қаламини қўлингга олмагунингча,

⁷⁷ Ўша жойда. 510-б.

Ҳеч қандай ашённинг тасвирини чиза олмайсан.
Илмдан бошқа нимаики ёзилган бўлса,
Беъманиликдан бошқа ҳеч нарсани англамайди.
Илм ҳамма эрда –ақлий меъёрларга кафилликдир,
Ғалаба – фаолият далилидир⁷⁸.

Борлиқни тушуниб этишда, табиат сирларини билишда фалсафа муҳим ўрин тутди. Фалсафа – бу ҳикмат, у илм-фан сирларини очди, руҳнинг ашёларга бўлган муносабатини ўрганади.

Бедил билиш назариясига ҳам катта эътибор беради. У ҳиссий билиш ва рационал билишни таҳлил қилар экан, ўз навбатида сезгилар, тушунча ва фикр, онг ва мутлоқ руҳ ҳақида фикр юритади. Оламни билишда у рационалликка катта эътибор беради. Мирза Бедил инсон ақли қудратига катта баҳо бериб, ақлсиз инсон бамисоли кўзгудир, - дейди.

Тафаккур сирларнинг маъносини тушунтирса, мулоҳаза эса, ишнинг келиб чиқиши ва оқибатини тушунтиради. Агар онг бирор нарса очмаса, ҳеч ким ҳеч нарса кўра олмайди. Онгимиз кашф этмаган нарса, инсон учун сирлидир. У шунингдек ҳиндулар илгари сурган таносух (қайта туғилиш) назариясига қарши чиқади ва сўфий мискинлар илгари сурган “Таваккул”, яъни тақдирий азалга тўлиқ қўшилмайди. Бедил тақдирий азал назариясини танқид қилиб айтадики, “инсон маълум даражада ўз хатти-ҳаракатларида эркиндир. Шу сабабдан ўз ҳаётини яхшилаш ўз қўлидадир”, дейди. Бунга эришиш учун инсон илмга интилиши, ҳаракат қилиши ва меҳнат қилиши лозим, деб ҳисоблайди.

Фан – ҳар эрда оқил ишга бош-қош, ғалаба ҳар эрда ҳаракат исботидир. Мазкур фикрларини давом этдириб, “Чор унсур” асарида шундай ёзади.

То фазлу ҳунар ойна пардоз нашуд,
Он иқбол дар бурун кас боз нашуд⁷⁹.

Маъноси: Ҳунар ўрганмаган кишига

Иқбол эшиклари очилмас.

Ижтимоий-сиёсий қарашлари. Бедилнинг дунёқарашида унинг ижтимоий ва инсонпарварлик ғоялари муҳим ўрин тутди. Бедил меҳнаткаш инсонни кўйлайди. Айниқса у барчани истеъмол маҳсулотлари билан таъминловчи деҳқонлар меҳнатига юқори баҳо беради. Унинг фикрича, у бахт-саодатга эришиши мумкин. Ҳунари йўқ одам, арзимас ва ожиздир.

Подшо ва унинг атрофидагилар тўкин-сокинликда ва фароғатда яшайдилар, деҳқонлар эса фақирона ҳаёт кечирадилар, очликдан ўладилар, золимлардан азоб чекадилар. Шоир ўз замонаси ҳақида алам билан ёзади:

⁷⁸ Ўша жойда 512-б.

⁷⁹ Ўша асар, 101-бет.

Мамлакат ҳокимият остида қолди:

Бойликлар айрим шахслар қўлида тўпланди,

Олий табақалар эрини деҳқонлар ҳайдаб бошладилар,

Деҳқонларнинг эзилиши, чорасизлигидан

Подшолар пайдо бўлдилар, такаббур давлатпаноҳлар.

Фиръавнлар нафси, Насрудлар зўравонлиги

Ҳаётнинг барча томонларига ёйилди.

Олтин ва кумуш ўлжалар нимлаар қилди...

Саройлар қурилиши, ўзини худо деб эълон қилишлар расм бўлди⁸⁰.

Очқўз ва манфаатпараст кишилар бойлик учун курашиб, куроллана бошладилар ва қўшин йиғдилар. Натижада ўзаро урушлар бошланиб, бегоналар эрини забт қилиш одатга кирди. Шундай қилиб, ҳокимият ва давлат пайдо бўлди:

Кескин кураш бошланди,

Ғолиблар ва мағлублар пайдо бўлди,

Ҳукмронлик қилиш истаги мукаммаллашади,

Салтанат пайдо бўлди⁸¹.

Бедил, шунингдек, ҳаёлий (утопик) ижтимоий таълимотни илгари сурган. У ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларида жамият, инсон, давлат ва унинг келиб чиқиши, уни бошқариш йўллари ҳақида, деҳқончилик ва унинг фойдаси ҳақида фикр юритади. Инсонни улуғлайди. Инсон ўз ирки, дини ва миллатидан қатъий назар улуғдир. Бедил инсондаги ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, вафодорлик, самимийлик сифатларини кадрлайди. Ишёқмас, ялқов, такаббур, очқўз, ёлғончи, ҳийлагарларга нафақат нафрат кўзи билан қараган, балки уларни аёвсиз танқид қилган. У халқ ғамини эйювчи фан ва зироатчиликнинг ривожланиши ҳақида ўйлайдиган одил шоҳ ҳақида фикр юритган. Лекин фуқароларнинг ҳолатини ачиниш билан қабул қилиб, уларга зулм-ситама ўтказувчи ёвуз кучларни қаттиқ танқид остига олган.

Бедил ижоди қарама-қаршиликдан, чигалликдан иборат бўлгани учун турли ижтимоий гуруҳлар ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланганлар.

ХИХ ва ХХ аср мутафаккирлари, адибу шоирлари Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат ва бошқаларга Мирза Бедилнинг илғор ғоялари озуқа бўлган. Буюк адиб ва файласуф илгари сурган ижтимоий-фалсафий ғоялар нафақат ўз даврида, балки ўзидан кейинги даврда ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Мирза Бедил ҳаётийлик давридаёқ Ўрта Осиё ва Ҳиндистон ўртасидаги маданий, илмий ва дўстлик алоқалари риштасига асос солган.

⁸⁰ Ўша жойда. 507-б.

⁸¹ Ўша жойда. 514-б.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1–АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ.

МАВЗУ: МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ГУМАНИСТИК ҒОЯЛАР РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ МАЪНАВИЙ АСОСЛАРИ

Мақсад: Марказий осиелик қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти ва фаолияти, илмий мероси, асарларидаги борлиқ, билиш ва жамият тўғрисидаги қарашлари тўғрисида тушунчалар ҳосил қилиш, шунингдек, уларда мутафаккир ижодини қадимги юнон фалсафаси вакиллари билан таққослаш билан қиёсий таҳлил қилиш малакаларини ривожлантириш.

ТОПШИРИҚ: “МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ГУМАНИСТИК ҒОЯЛАР РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ МАЪНАВИЙ АСОСЛАРИ” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар, мустақил таълим машғулот жараёнларини лойиҳалаштиринг

Назарий маълумот:

Янги афлотунча тамойиллар Киндий, Розий, Форобий ва Ибн Сино фалсафий қарашларида намоён бўлган. Киндий тафаккурида кўпроқ Арасту унсурлари устунлик қилса, Абу Бакр Закариё Розийда Афлотун қарашлари кучлироқ эди (1-илова).

Янги афлотунча ақидаларнинг муназзам биринчи шарҳи араб тилида энг йирик ислом файласуфи ва мантиқшуноси Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон Форобий асарларида берилган. Ўрта асрларда латин тилида ижод қилганлар Форобийни Абу Наср, деб атаганлар.

Абу Наср Форобий хижрий 260 (873) йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган жойда Шош – ҳозирги Тошкентдан 250 км шимолий-ғарбида жойлашган Фороб (Ўтрор), деган жойда туғилган. У Форобда, Шош, Бухоро ва Самарқандда таълим олди. Бағдодда илмий изланишларини давом эттириб, умрининг охириги йилларида Ҳалабда, сўнгра Дамашқда яшади. Манбалар гувоҳлигича, Форобий мантиқ илмини христиан динидаги олим Юҳанно ибн Ҳайлондан ўрганган бўлса ҳам, тез орада ўз замонасидаги барча мусулмон олимларидан бу соҳада ўзиб кетган. Форобий Бағдодда Юҳанно ибн Ҳайлондан ташқари Матто ибн Юнусдан ҳам таълим олган ва ундан барча илмлар соҳасида ўзиб кетган. Мисрга қилган сафаридан кейин Сурия шимолидаги Ҳалабга қайтган Форобий, бироз муддатдан кейин Дамашқда 950 йили 80 ёшида вафот этган.

Бағдод ўша вақтда мантиқ илмининг марказига айланган эди. Биринчи тазкиранавислардан бири бўлган Соэд Андалузий ўзининг “Табоқот ул-умам” асарида Форобийнинг Афлотун ва Арасту асарларини моҳирона шарҳ қилганлигини қайд этади⁸². Форобий Афлотунни “машҳур ҳаким”, “илохий Афлотун”, деб атаган.

Форобий назарича, мантиқдан табиат фалсафасига етиб келиш, мантиқдан ахлоққа етиб келишдек, табиийдир. У ўзининг “Ихсоие улум” (“Илмларнинг келиб чиқиши”) асарида барча илмларни қуйидагича саккиз ном остида тасниф қилади: илму луғат (филология), мантиқиёт (логика), риёзиёт (математика), табиийёт (табиатшунослик), илоҳиёт, сиёсийёт (сиёсатшунослик), фикҳ (ислом ҳуқуқи) ва калом⁸³.

⁸² Қаранг: .۱۹۱۲. بيروت، – بيارات الامم. // صاعد بن صاعد اندلسى. طبقات الامم. – Байрут. 1912. –Б.53. (араб тилида)

⁸³ Қаранг: .۱۹۴۹. القاهرة، احصاء العلوم. ابو نصر. فارابى، // Форобий, Абу Наср. Ихсоие улум. –Қоҳира. 1949. – Б.129-130.

Абу Наср Форобийнинг мусиқа назариясига бағишланган куйидаги асарлари мавжуд: “Мусиқа китоби”, “Оҳанглар таснифи ҳақида китоб”, “Мусиқа ҳақида сўз”, “Оҳангга кўшимча қилинган сўз”.

Форобийнинг буюк хизматларидан бири ҳамма замонларда, барча аҳоли табақалари орзу қилган идеал жамият ҳақидаги ўйлари, у ҳақида ёзган асарларидир.

Форобий бу борада бир неча асарлар муаллифидир. Унинг “Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб”, “Сиёсат ал-мадания” (“Шаҳарлар устидан сиёсат юргизиш”) ва бошқа асарлари бўлган. Буларда Форобий олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. Ана шу асарнинг икки нусҳаси Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик интитути қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Ундан ташқари, шу институт жамғармасида Форобийнинг ўн саккизта қўлёзма китоблари ҳам сақланмоқда. Булар орасида “Бахт-саодатга эришув ҳақида”, “Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар”, “Масалалар булоғи”, “Жисм ва акциденцияларнинг бошланиши”, “Ақл маънолари ҳақида рисола”, “Яҳё ан-Наҳвийнинг Арастуға билдирилган раддиясига қарши ёзилган раддия”, “Арастунинг “Метафизика” асари мақсадлари ҳақида” каби асарлари мавжуд.

Форобий дин ва фалсафа ҳақида

Форобий Шарқда биринчи бўлиб Арасту изидан борган араб файласуфи Абу Юсуф Исҳоқ ал-Киндий (801-866) қарашларига қарши ўлароқ, дин ва фалсафани ҳақиқатга етишишнинг икки мустақил усули, деб ҳисоблади (2-илова). Уларни бир-биридан ажратиб бўлмаслигини таъкидлаб ўтди. Форобийнинг назарида диний ҳақиқатлар фалсафий мисоллардан иборат эди. Бошқача ибора билан айтганда, дин ва фалсафа ягона бирликнинг икки хил жиҳатларидир. Фалсафа далилий ҳукмларнинг қоидаларига таянади, дин эса, ўша ҳукмлар ва қоидаларнинг хитобий шаклидир. Унинг бундай қарашидан, фалсафа диндан олдин вужудга келган деган хулоса келиб чиқади⁸⁴.

Дин ва фалсафанинг ягона бирлиги ҳақидаги унинг мулоҳазаларига қарамасдан, кейинчалик Форобий фалсафани диндан афзалроқ ва устунроқ кўйганлигига диққат-эътиборни қарата бошладилар. Аммо Форобий “Дин фалсафанинг мисолларидир” деган вақтда қайд этиб ўтган эдики, пайғамбар халқ тилида сўзлашга мажбур, чунки омма далилий ҳукмларни тушунмаганлиги сабабли далилий ҳақиқатларни хитобий шаклда баён этишдан ўзга чора йўқ, акс ҳолда пайғамбар ҳам файласуфдир, деб ҳисоблаган⁸⁵.

Форобийнинг фикрига кўра, авомнинг диний қарашлари унинг фалсафий хулосаларига доим ҳам мос тушавермайди ва бунинг зарурияти ҳам йўқ. Шунинг учун у ўз фикрларини бевосита авомга мослаштирмаган эди. У авом

// رضا داوری اردکانی. فارابی مؤسس فلسفه اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. تهران، ۱۳۷۷. ص. ۱۱۶. Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий ислом фалсафасининг асосчиси. Илмий-текшириш ва маданий тадқиқотлар муассасаси. –Техрон, хижрий 1377/1998. –Б.116. (форс тилида)

⁸⁵ Қаранг: Ўша жойда.

мени тушунади, деб ҳам ўйламаган ва, аксинча, бундан хавотир ҳам олганки, унингча авомнинг фалсафага аралашishi, уни бузади⁸⁶.

Шу жиҳатдан келиб чиқиб, у кўпгина фикрларини турли ишоралар билан мажҳулроқ тарзда ёзар, содда ва очикчасига билдирилган мулоҳазаларга эса, камдан-кам ҳолларда йўл қўяр эди. Айти пайтда у ўзининг энг содда фикрларини ҳам келажакда тафсирга сазовор, деб билишларидан умидвор бўлган. Унинг умидворлиги бежиз эмас эди. Зеро, ундан кейинги маърифат аҳли ва файласуфларнинг барчаси унинг асл мақсадини тушунишга диққат-этибор билан киришдилар ва алломанинг энг содда гапларини ҳам ўзларича тафсир қилиб, янада мақбул шаклга келтирдилар. Бунга мисол тариқасида шайхур-раис Абу Али ибн Синонинг “Шифо” асаридаги пайғамбарлик ҳақидаги баҳсни кўрсатиш мумкин⁸⁷.

Қадимги юнон фалсафасида динни чеккага суриб қўйиш ҳоллари бўлган эди. Ўрта асрлар Оврўпо фалсафаси эса, кўпроқ, дин билан яхши муносабатда бўлди ва кўпчилик христиан файласуфлари муқаддас саналган руҳонийлар сафидан жой олиб, черковнинг машҳур арбобларидан ҳисобландилар. Ислом оламида эса, файласуфлар бундай шуҳрат ва обрўга эга бўла олмадилар, аксинча, гоҳида шариат пешволари томонидан маломатга қолдилар. Албатта, фалсафа Юнонистонда юксак ривож топган бўлиб, буни ўрта асрдаги ёки янги замон файласуфлари ҳам инкор этмайдилар. Аммо, ҳар бир даврнинг фалсафаси ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Шунинг учун исломий фалсафанинг хусусиятларини юнон фалсафаси хусусиятларига тенглаштириш тўғри эмас, яъни ислом фалсафаси асос ва усулини юнон фалсафасининг асоси ва усулидан қидириб бўлмайди.

Форобий фалсафасининг инкор этиб бўлмайдиган жойи шундаки, у назарий фалсафани ҳақиқий ва асосий илм, деб билиб, қолган барча фанларни унга тобе бўлган иккинчи даражали соҳалар мақомига қўйди. Фалсафалар ўртасидаги умумий дунёқарашлар билан кифояланмай, дин билан фалсафани ҳам айрим бир қисмга жойлади. Унинг фикрича, фалсафадаги масалалар исботини пайғамбарлар рамзлар шаклида баён қилганлар, зеро, моҳият жиҳатидан фалсафа билан дин ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқ⁸⁸. Бундай қараш ўз даврида ниҳоят даражада муваффақият қозониб, исломий фалсафанинг асоси ва усулини белгилаб берувчи фикрлаш тарзига айланди.

Шунинг учун ҳам, XIV асрда яшаган Ибн Халдун исломий файласуфларни фалсафани диний масалалар билан аралаштириб юборишда ва Арасту каби қадимги файласуфлардан узоқлашиб кетишда айблади⁸⁹.

Форобийнинг борлиқ ҳақидаги таълимоти

⁸⁶ Қаранг: Ўша жойда.

⁸⁷ Қаранг: Ризо Доварий Ардакони. Форобий ислом фалсафасининг асосчиси. Илмий-текшириш ва маданий тадқиқотлар муассасаси. –Техрон, хижрий 1377/1998. –Б.116. (форс тилида)

⁸⁸ Қаранг: Ўша жойда. 133-бет.

⁸⁹ Қаранг: Ўша жойда. 134-бет.

Форобийнинг фикрича, борлиқ худодир ва фақат угина моҳиятларга вужуд бағишлайди. Форобий фалсафа тарихида биринчи бўлиб мавжудотларни икки қисмга: ақлий вужудга ва моҳиятга, моҳиятларни эса, тўққиз жавҳар ва ораз (акциденция) тушунчасига тақсим қилади. Ваҳоланки, Арастунинг ўнта категорияси, вужуд маъқулоти бўлиб, моҳият тушунчаси эмас. Бинобарин, бундай тақсимлаш тарзи аҳамиятсиз ва шунчаки бир иш эмас. Уни ҳикмат асосларига киритилган жузъий ўзгартиришгина деб эмас, балки ислом фалсафасидаги асосий масалаларга қўйилган ечимлар режаси, деб қабул қилмоқ керак. Шунга асосан энди ҳақиқат ва сабабият тушунчалари мутлақо бошқача маъно касб этади. Форобий айтганидек, ҳақ худодир ва ҳақиқатнинг бошқа маънолари унинг асарларида худди шу маънода қўлланилади. Зеро, барча мавжудотлар илми илоҳийда мавжуд бўлиб, нимаики илоҳий қазода бор бўлган бўлса, қадар даражасига тушиб қолган, дейди у⁹⁰. Худди шунингдек, ҳақни азалий, деганда, аллома айнан мана шу маънога асосий эътиборни қаратади. Бунга қўшимча сифатида яна шуни айтиш мумкинки, сабабият ҳам унинг асарларида бошқача кўриниш ва талқинга эга бўлиб, кўпроқ фаоллик маъносини касб этади. Бу маъноларнинг ҳеч бирини юнон файласуфлари асарларидан топа олмаймиз. Агар диққат билан кузатсак, шу нарса маълум бўладикки, ислом фалсафасида юнон фалсафасига хос бўлмаган бирор янги масала ўртага қўйилса, бу фақат диний мулоҳазадан келиб чиқибгина шундай қилинган, дейиш мутлақо нотўғридир. Чунки, аксарият ҳолларда бундай масалалар янги усулнинг зарурияти туфайлигина янгича тарзда қўйилган, холос. Шунинг учун ҳам Форобийни маълум маънода ислом фалсафасининг муассиси, яъни асосчиси, деб билмоқ керак.

Форобий “Ал-жамъе байне ройи ҳакимин” “Икки ҳаким қарашлари ўртасидаги жамланма”⁹¹ китобининг муқаддимасида ушбу мулоҳазаларини қайд этади: “Кўрдимки, замона аҳли оламнинг ибтидоси ва унинг пайдо бўлиши, шунингдек, яратилганлик ва азалийлик масалаларида бир-бирлари билан низо қиладилар, хоҳладимки, ушбу низоларни бартараф қилсам”⁹².

Форобий бу низоларни қандай қилиб бартараф этди?-деган савол туғилади. Ҳақиқат шундан иборатки, у Афлотун қарашларини ҳам, Арасту фикрларини ҳам исбот қилиб ўтирмади, балки уларнинг ҳар иккиси қарашларини ўз фалсафаси асосида тафсир қилди. Унинг бу тафсири фақат илоҳий билим билангина чегараланмайди, балки фалсафанинг барча таркибий қисмларини ҳам қамраб олади.

Форобий фикрича, назарий маърифат “Биринчи ибтидо”ни тушуниш асоси бўлиб, унга биноан барча мавжудотлар, Ундан ва унинг учун вужудга келгандирлар”. Форобий фалсафа ва ҳикматни маданий жамиятни бошқариш учун шарт деб билди ва жидду-жаҳд билан моддий оламдан чиқиб, юқори даражадаги оламга қадам қўйиш, деб тавсифлади.

⁹⁰ Қаранг: Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – муассис фалсафайе исломи. 123-124-бетлар (форс тилида)

⁹¹ Қаранг: .۱۹۶۰، بيروت، – الجمع بين الرأى الحكيمين. – ابو نصر. فارابى، // Форобий, Абу Наср. Икки ҳаким қарашлари ўртасидаги жамланма. –Байрут. 1960 (араб тилида)

⁹² Ризо Доварий Ардаконий. Форобий – ислом фалсафаси муассиси. 133-бет (форс тилида)

Форобий фикрича, назарий ҳикмат, яъни худовандни таниш илми узоқдаги сабаб бўлса, илмнинг ўз зоти, яъни борлиқ дунёдаги воқеаларнинг сабаб ва оқибат алоқаларини билиш яқиндаги сабаблардандир. Унинг ёзишича, “ҳикмат афзал мавжудотлар ҳақидаги афзал илмдир”⁹³.

Форобий ақидасига кўра, моддадан узоқлашиш Плотин услубидаги руҳнинг бадандан узоқлашиши маъносида эмас, балки жисмоний зарурият ва моддийдан ақлий амаллар сари изланиш натижасида борлиқнинг энг олий мавзуси бўлган биринчи сабабга ақлан яқинлашишдир. Моддадан покланиш тушунчаси Форобий фалсафасида шундай маънога эгадирки, унда инсон ўз зехнини шундай сайқаллаштириши керакки, бундан кейин уни ҳеч қандай моддий нарса ўзига жалб қила олмаслиги лозим ва унинг барча заррача ва қисмлари юқоридаги олам томон тўпланиб, доиравий шаклдаги ҳаракат билан бир-биридан ажралувчи мавжудотларни босиб ўтиб, қудратли вужуд нуқтаси бўлган биринчи сабаб томон юзланиши зарур.

Форобий “ақл билқувва” ва фаол ақлни моддадан ҳоли равишда идрок этмаган. У модданинг фоний бўлиши билан йўқолади, -деб ҳисоблайди. Фақат фойдаланилган ақлгина тушунчаларни фаол ақлнинг файзи туфайли бевосита ва моддадан бениёз ҳолда кўлга киритиб, уни идрок эта олади. Бу шунинг учун ҳам юз берадики, унинг тааллуқли жойи моддадан ҳоли бўлган мавжудлик бўлганлигидан фаол ақл билан бирлашгандан сўнг фақат шу ақлгина яшаб қолиб, қиёмат кунининг лаззат ёки алам, мукофот ёки укубатларининг мазасини тотиб кўради. Бундай нуқтаи назарни таъкидлаш, шуни исботлайдики, Форобий Афлотунга қарши ўлароқ, ҳеч бир нафсоний қусурларни, жумладан, шаҳвоний, ғазабли феъл ва хатти-ҳаракатларни, ҳатто ҳасад, бераҳмлиқ, бахиллик ва қароматли ишқни ҳам яхши ҳам, ёмон ҳам ҳисобламайди. Унинг фикрича, бу айтилганларни бахт-саодат ёки бадбахтликдаги ўрни ва мақомига қараб, хайр (яхшилиқ) ёки шарр (ёмонлик) ҳолатига айлантириш мумкин⁹⁴.

Форобийнинг билиш назарияси

Форобий фикрича, билишнинг қуроли: нутқ, тасаввур ва ҳисдан иборат. Нарсалар тўғрисидаги билим нутқ қуввати орқали, тасаввур ва ҳис-туйғу воситасида ҳосил бўлади. Ҳар вақт билим ҳосил қилишга ирода кўрсатилса, унинг идроки нутқ қувватининг шаънидир. Нутқ воситасида келиб чиққан илм ўз эътибори билан ҳис-туйғу уйғотувчи ишларни баён этади. Демак, илм ҳиссий қувват натижасида келиб чиқади (3-илова). Илм мавзусининг тасаввурга тааллуқлиги, тасаввур эса, ўз навбатида орзу туғдириши ва ҳис-туйғуга бошқача тасаввурларнинг кириб келиши нутқ қувватининг ҳосилаларидир. Шунга биноан тасаввурий маърифатнинг мавзуси энг юқори зотларнинг вужуд босқичларидан тортиб то мавжуд бўлмаган ёлғон нарсаларни ҳам ўз ичига олади. Иккинчи томондан аввалдан вужудга келган нарсалар икки хил:

⁹³ Қаранг: ذبيح الله صفا. تاريخ علوم عقلی در تمدن اسلامى. - تهران، ۱۹۲۳. // Забиҳулло Сафо. Ислом маданиятида ақлий илмлар тарихи. –Техрон, 1923, 1-жилд, –Б.188. (форс тилида)

⁹⁴ Қаранг: Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Т.: Ёзувчи. 2002, –Б.39.

- 1) ҳис-туйғу билан билинадиган нарсалар;
- 2) исбот ва далил орқали билинадиган нарсалар⁹⁵.

Тасаввурий маърифат борликдаги барча мавжудотларга тааллуқли бўлганлигидан тасаввур орқали ҳосил қилинган илм ҳам худди далил ва исбот воситасида ҳосил қилинган мавжудотлар каби билиб олиниши, яъни ҳис-туйғу уйғотадиган билимларни ҳам тасаввурий маърифат жумласидан, деб ҳисоблаш мумкин.

Тасаввурий қувват нутқ қувватининг “ўринбосаридир”. Ақл ва тасаввур фаол ақл файзи воситасида шаҳар раисига соф ва холис, шу билан бирга ажойиб маърифат мажмуасини тақдим этадики, у бу орқали осмоний белгиларни кўради ва тушуна олади. Натижада Фозил шаҳар раиси бу кўрганларини ерга тушириб, шаҳар ҳаётига тадбиқ этишга киришади⁹⁶.

Назарий ақл шундай кучки, унга қиёс ҳам, исён ҳам ва хато ҳам аралаша олмайди. У инсонга ва унинг тўла фаолиятига хос бўлган нарса бўлиб, руҳнинг бадандан ажралгандаги шундай ҳолатидирки, руҳ ўзининг яшаши, таяниши ва фаолияти учун моддага бошқа муҳтож бўлмай қолади. Шунингдек, у ҳис-туйғу ва тасаввурдан ҳам бениёз бўлиб, уларсиз ҳам “биринчи ибтидо”нинг зотини тушунишга эришади. Яъни, фозил шаҳарнинг биринчи раиси қиёс, мисол ва ўзининг жисмоний кучининг аралашисиз ҳам, худованду таборак ва таолони холис равишда тасаввур ва “мушоҳада” қила олиши мумкин.

Форобий жамият ва ахлоқ ҳақида

Абу Наср Форобийнинг ахлоқ назариясига қадимги юнон мутафаккирлари сезиларли таъсир ўтказганлар. Форобий юнон мутафаккирларининг жамият ва ижтимоий ахлоқ тўғрисидаги таълимотларини исломий нуқтаи назардан қайта ишлаган.

Форобий фикрича, инсон олти босқичда яратилган вужудларнинг энг пастки босқичида бўлса ҳам, туғма қобилияти ва қуввати билан фаол ақл ёрдамида ўзини баланд мартабали мумтоз вужудга айлантира олади. У мавжудотлар силсиласи босқичларидаги шундай ягона бир жинсдирки, уни ўз кучига кўра, ҳаракатдаги борлиқ дейиш мумкин. Бахт-саодат бундай юксак “кўтарилиш”, яъни мумтозлик таркибига кирмайди. Бахт-саодат тушунчаси “фаол ақлга энг яқин турган нарсадир”⁹⁷, ва унинг маъно-моҳияти фаол ақл билан кўшилувидан яширингандир⁹⁸.

Шундай қилиб, фазилят ва бахт-саодат ўртасидаги сабаб ва оқибат нисбати далилидан Форобий шундай натижа чиқарадики, бахт-саодат фазилятга ташқаридан ёпиштирилган ёки юкланган амал бўлмасдан, балки унинг ўз жинсидан ва зотнинг умумийлигидан чиққан сифатий ҳолатдир.

⁹⁵ Қаранг: Ризо Доварий Ардакони. Форобий – ислом фалсафаси муассиси. –Б.117.

⁹⁶ Қаранг: Форобий. Фазилят. Бахт-саодат ва камолот. –Т.: Ёзувчи. 2002. –Б.25-26.

⁹⁷ Қаранг: Форобий. Рисолат фи ал-ақл (“Ақл ҳақида рисола”), –Байрут, 1939. –Б.31. (араб тилида)

⁹⁸ Қаранг: Форобий. Фалсафату Аристотелис ва ажзон фалсафата ва маротиб ажзонхо (“Арасту фалсафаси ва фалсафанинг қисм ва босқичлари”). Мухсин Маҳди таҳрири остида “Матнлар силсиласи”. –Байрут, 1-жилд, 1961. –Б.128. (араб тилида).

Форобий инсон моҳиятини тарбиялашни узок муддат давом этадиган яхши амал, деб билди. Унинг фикрича, ҳар қандай яхши ахлоқ, агар зехнда такроран жойлана берса, унинг натижасида инсон онгининг қуввати ва фазилати орта боради.

Маданий жамиятнинг сифати моҳиятан ирода ва ихтиёрда бўлганлигидан жамият бошлигининг вазифаси ушбу иродани хайр (яхшилик) томон йўналтиришдир.

Форобий фикрича, сиёсат табобат сифатидаги нарса бўлиб, жарроҳлик йўли билан бўлса ҳам даволаниши зарур бўлган фуқароларнинг дардига малҳам кўйишдир. Табибнинг мақсади беморнинг дардини даволаш бўлганидек, фозил сиёсатнинг ҳам охириги мақсади жароҳатларга малҳам кўйиш, синган суякларни пайвандлаш сингари аҳолининг фаровонлигини кўтариш орқали унинг руҳини ва саломатлигини яхшилашдир.

Форобий ахлоқий фазилатларни руҳ учун бадан саломатлигидек нарса, деб тушунган. Демак, сиҳат-саломатликни тиклаш учун инсон табибга эҳтиёж сезганидек, бемор инсоннинг руҳи учун ҳам табиб зарурдирки, уни ҳолатини даволай олсин. Шундан келиб чиқадики, қонуний ҳукумат раисининг бўлиши жамият учун исбот қилинган заруриятдир.

Форобийнинг фозил шаҳар тўғрисидаги ўз назариясини таклиф қилишдан мақсади, барча инсонларга бахт-саодат ва камолотга эришиш йўлларини кўрсатиб беришдан иборат эди.

Ибн Синонинг ҳаёт йўли

(980-1037)

Агар Форобий исломий янги афлотунчилик фалсафасининг асосчиси ва унинг Ғарбдаги охириги намояндаси Проклдан кейинги энг буюк файласуф бўлса, бу фалсафани ҳам Шарқда, ҳам Ғарбда ҳимоя қилган шахс Абу Али Ҳусайн ибн Синодир. XIII асрда лотин тилида қалам тебратган муаллифлар уни Авиценна, деб аташган. У исломда янги афлотунча фалсафани юқори даражага кўтарган эди. XII ва XIII асрнинг машҳур олимларидан бўлган “Миллал ва ниҳал” (“Миллатлар ва мазҳаблар”) муаллифи Шаҳристоний (ваф. 1153 й.), мутакаллим Фаҳриддин Розий (ваф. 1209 й.) ва Насриддин Тусий (ваф. 1273 й.)лар Ибн Сино асарларига шарҳ ва тафсирлар ёзишган.

Ибн Сино исломий фалсафа маданиятини бойитиб ҳам араб, ҳам форс тилларида асарлар ёзган. Унинг “Донишнома”си форс тилида ёзилган биринчи машҳур фалсафий асардир.

Ибн Синонинг энг катта фалсафий асари “Китоб аш-шифо” бўлиб, исломий ва юноний илмлардан тортиб, мантиқ ва риёзиётни ҳам ўз ичига олган. Унинг бошқа йирик асари “Китоб ал-ишорат ва танбиҳот” талабалар орасида “Китоб аш-шифо” дан кўра, катта эътиборга сазовор бўлган эди. Ушбу китоб унинг умрининг охириларида ёзилганлиги туфайли, мустақил фикрлар баёнидир.

Ибн Сино тафаккури шаклланишида икки омил муҳим ўрин тутган: биринчиси “Ихвон ас-сафо” фалсафий анжуманининг рисоалари, иккинчиси Абу Наср Форобий асарлари. XII аср тарихчиси Байҳақийнинг ёзишича, Ибн

Сино отаси каби “Ихвон ас-сафо” рисолаларини қайта-қайта ўқир эди⁹⁹. У бир неча ирфоний рисолалар ёзиб, уларни “Шарқ фалсафаси” ёки “ишрок” деб атаган.

Ибн Сино Форобий каби Арасту-Птолемей дунёқарашларига асосланган янги афлотунча қарашлар тизимини вужудга келтирган. У дунёнинг илоҳий судур босқичларидан келиб чиққанлигини исботлашга уринади. Ибн Сино ўзининг “Китоб аш-шифо” асарини мантиқ илмининг қисқача баёнидан бошлаб, унга Арасту, янги афлотунча ва равоқийлар қарашларини қўшган.

Ибн Синонинг ҳаракат, сокинлик, замон, макон, бўшлиқ, чексиз ва чекланганлик ҳақидаги фикрлари бунга ёрқин мисол бўла олади.

Ибн Сино “илоҳий илм”ни “биринчи фалсафа” ёки “ҳикмати мутлақа”, деб атайди. Ибн Синонинг худованд ва унинг ҳақидаги, илм тўғрисидаги фикрлари диққатга сазовордир. Унинг фикрича, вужуд ҳақидаги тушунчани фақат ақлгина била олади.

Ибн Сино 980 йили Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида таваллуд топди. Отаси Балхдан, Ситора исмли онаси Бухородан эди. Ибн Сино ёшлигидан уйда ҳар хил устозлардан таълим олди, мактабда ўқиди. У ўз даври илмлари – математика, мантиқ, астрономия, фикҳ, физика, фалсафа асослари ва хусусан тиббиёт илми билан жиддий шуғулланди. 999 йилда Бухоро Қорахонийлар томонидан босиб олинди.

Ибн Сино 1002 йили Хоразм саройига келади. У ерда ўз даврининг етук олимлари Абу Райҳон Беруний ва Ҳаммор қабила билан мулоқотда бўлади. Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга яқинлашгач, Ибн Сино ундан қочиб, Эроннинг турли шаҳарлари – Нишопур, Рей, Журжон, Исфахон ўртасида сарсон бўлиб юришга мажбур бўлади. Умрининг сўнгги йилларида Ҳамадонда сарой табиби ва вазирлик лавозимларида хизмат қилади ва шу ерда 1037 йил 18 июнда 57 ёшида вафот этади.

Ибн Сино асарларидан 190 га яқини фалсафа, мантиқ, психология, ахлоқшунослик ва ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Бизгача унинг асарларидан фақат юзтаси етиб келган.

Ибн Синонинг фалсафий қарашлари уч катта бўлимдан ташкил топган – метафизика, физика, логика-мантиқда ўз аксини топган бўлиб, метафизика – илоҳиёт, вужуд ва мавжудот, дунёнинг бошланиши, тузилиши, таркиби ҳақидаги масалаларни талқин этади; физика-табиатшунослик масалалари, жисм, моддани ўрганиш билан боғлиқ бўлган барча масалаларни ўз ичига олади; мантиқ тўғри фикрлаш санъати, ақлий билиш шаклларини ўрганади.

Борлиқ ҳақидаги қарашлари ва фанлар таснифи

Вужуд, мавжудот таркиби, илмлар таснифи Ибн Синонинг борлиқ, мавжудот ҳақидаги онтологик таълимотини Форобий таълимотининг давоми, ривожи деб таърифлаш мумкин.

⁹⁹ Қаранг: *بيهقي، ابو الحسن. منتخب سوال الحكمة، نسخة خطی بودليان.* // Байҳақий, Абул Ҳасан. Сувонул ҳикма. 40-саҳифа. (араб тилида)

Ибн Сино вужудни иккига: зарурий вужуд-вожиб ул-вужуд ва мумкин ул-вужуд – вужуди мумкинга ажратади. Зарурий вужуд ҳамма мавжуд нарсаларнинг бошланғичи – биринчи сабаби – яъни Аллоҳдир, ундан келиб чиқувчи бошқа борлиқ нарсалар вужуди мумкиндир¹⁰⁰.

Биринчи ягона вужуддан келиб чиқувчи вужудлар, мавжуд борлиқнинг турли туман шакллари, бошланғич ягона вужуднинг ифодаланишидир. Аста-секин келиб чиқувчи борлиқ шакллари, яъни сўнгги вужудлар сабаб-оқибат муносабати шаклида ўзаро боғлиқдир. Биринчи вужуднинг хислатлари ундан келиб чиқувчи барча вужудларга ўтиб боради. Вужуд ҳақидаги фикрлар, мавжудот шакллариининг ўзаро боғланиши, эманация Ибн Синонинг “Китоб аш-шифо”, “Китоб ан-нажот”, “Донишнома” каби асарларининг метафизика бўлимида ҳар томонлама баён этилган.

Ибн Сино вужуди мумкинни жавҳар (субстанция) ва ораз (акциденция)га ажратади. Жавҳар турли кўринишларга эга бўлиб, у содда ва мураккабдир. Содда жавҳар бошланғич унсурлар – олов, ҳаво, сув, ердан иборат, шунингдек, модда ва шаклнинг бирлигидан ташкил топиб табиат, ўсимлик, ҳайвонот, инсон шаклида мавжуддир¹⁰¹.

Фалсафа фанини Ибн Сино икки катта бўлимга ажратади:

3) Назарий фалсафа – метафизика (олий фан), математика (ўрта фан) ҳамда табиат ҳақидаги фан – табиатшунослик (пастки фан)дан иборатдир.

4) Амалий фалсафа – сиёсат, ҳуқуқ, уй ишларини ўрганиш – иқтисод ва ахлоқшунослик, яъни этикадан ташкил топади (1-илова).

Ибн Синонинг илмлар таснифи, таърифи ва таркиби ҳақидаги фикрлари ўрта асрда фалсафанинг ривожини, унинг табиатшунослик ва бошқа илмлар билан узвий алоқасини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Билиш назарияси ва мантиғи

Ибн Синонинг билиш назарияси (гносеология) ҳақидаги таълимоти хусусан ҳиссий билиш, сезгилар, сезги органлари ҳақидаги фикрлари унинг “Тиб қонунлари” асарида инсон физиологияси ва психологияси асосида талқин этилади. Ибн Сино сезгини ташқи ва ички сезгиларга ажратади. Ташқи сезги инсонни ташқи олам билан боғлайди, улар бешта – кўриш, эшитиш, таъм-маза билиш; ҳид ва тери сезгиси. Булар инсоннинг маълум органлари – тери, кўз, оғиз, бурун, кулоқ билан узвий боғлиқ.

Ички сезгилар – бу умумий, чунончи, таҳлил этувчи, ифодаловчи, эслаб қолувчи (хотира), тасаввур этувчи сезгилардир. Бу ички сезгилар ташқи сезгилар асосида шаклланиб, ташқаридан олинган айрим сезгиларни умумлаштириш, уни қабул этиш, хотирада сақлаш ва сўнг тасаввур этиш учун хизмат қиладилар.

¹⁰⁰ Қаранг: М. М. Хайруллаев. Абу Али ибн Синонинг илмий-фалсафий ва ижтимоий қарашлари. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. –Т.: Ўзбекистон, 1995. –Б.63.

¹⁰¹ Қаранг: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Т., 1976. –С.351.

Тиббиётни чуқур ўрганиш асосида Ибн Сино мияни барча сезгилардан боровчи нервлар маркази, умуман инсон нерв системасининг маркази эканлиги ҳақидаги таълимотни олға суради¹⁰².

Мавжудотнинг моҳиятини билиш инсон жони, тафаккурининг дунёвий ақл билан қўшилиши асосида вужудга келади, яъни дунёвий ақл инсон ақлининг фаоллигини билишдаги муваффақиятларини таъминлайди.

Инсон билимларининг ҳаммаси ҳам ташқи сезгилар ёрдамида қўлга киритилмайди, бошланғич сезги орқали билиб бўлмайдиган аксиомалар, ақидаларни инсон тафаккури дунёвий ақлдан олади. Яъни дунёвий ақл инсон ақлининг тўла ва баркамол бўлиши учун имкон яратади. Дунёвий ақл инсонда ақлий куч ёки муҳокама, мулоҳаза қувватларининг шаклланишида иштирок этади. Бу қувват эса, инсонга хос бўлган мантиқий тафаккур вужудга келишида ҳал қилувчи мақомга эга бўлади.

Ибн Синонинг мантиқ соҳасидаги таълимоти унинг қатор асарларида “Китоб аш-шифо”, “Китоб ан-нажот”, “Китоб ишорат ва танбиҳот”, “Донишнома” кабиларда кенг баён этилган.

Ўз даврининг энг йирик фалсафий қомуси бўлган араб тилидаги “Китоб аш-шифо”нинг бошланғич 9 китоби тўлалигича мантиқ илми масалаларига бағишланган. Ибн Синонинг “Донишнома”асарида мантиқ илмининг асосий тузилиши, қисмлари, тафаккурнинг шакллари, усуллари, қоидалари, мантиқий хатоларнинг ифодаланиши кабилар тасвирлаб берилган.

Мантиқ илми Ибн Сино талқинида 9 қисмдан ташкил топади:

10) Ал-мадҳал – мантиққа кириш, унинг асосий вазифалари, билишда тутган ўрни, қисмлари каби масалаларни ўз ичига олади;

11) Ал-маъкулот – бу тафаккурнинг бошланғич асосий тушунчалари, уларнинг нутқ орқали ифодаланиши каби масалалар.

12) Ал-ибора – ҳукм, унинг турлари, ифодаланиши кабилар.

13) Ал-қиёс – дедуктив, силлогистик хулоса чиқариш, унинг шакллари, қоидалари каби масалалар;

14) Ал-бурҳон – исботлаш, унинг моҳияти, вазифаси, турлари, қоидалари ва бошқа масалалар;

15) Ал-жадал – диалектик ҳукмлар номини олган мураккаб ҳукмлар, шартли бўлинувчи савол-жавоб ҳукмлари кабилар;

16) Ас-сафсата – нотўғри ҳукмлар, бошқаларни алдаш, ёлғонни исботлашга қаратилган софизм, паралогизмлар ҳақида;

17) Ал-хитоба – риторика, нотиклик санъати қоидалари, унинг таркибий қисмлари каби масалалар;

18) Аш-шеър – шеърый ҳукмлар. Шеър ёзиш санъати, унинг вазифалари ва бошқалар (2-илова).

Ибн Сино учун мантиқ:

- тўғри фикр юритишнинг, хатолардан сақланишнинг қоидадини ўргатади:

¹⁰² Қаранг: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане (Ўзбекистонда илғор ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан материаллар), –Б.351.

- маълум билимлардан номаълум билимларга ўтиш йўлини кўрсатади;
- мантикнинг фикрлашга муносабати грамматиканинг нутққа, шеър назариясининг шеърийга бўлган муносабатига ўхшашдир, амалий тафаккур ҳар доим мантикқа муҳтож, чунки мантиқ ёрдамида у мукамаллашади, етукликка эришади.

Мантиқ илм-фан билан шуғулланувчи ҳар қандай инсон учун энг зарурий илмлардан ҳисобланади ва уни ўрганиш ҳақиқатни тўғри билиш ва аниқлашнинг муҳим воситаси, қуролидир.

Ибн Сино мантиқ фанининг вазифалари, тафаккурда тутган ўрни ва аҳамияти, тафаккур билан тил, мантиқ билан грамматика муносабатлари, тафаккурнинг тўғрилигини белгиловчи барча қоидалар ва уларнинг тузилиши, хатоларнинг турлари, фикрда инсонни атайлаб адаштириш ва алдашнинг шакллари ҳақида кенг ва изчил маълумотлар беради.

Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қараишлари

Ибн Сино ўзининг “Ишорат ва танбиҳот” асарида шундай таъкидлайди: “Инсон ўз шахсий талаблари жиҳатидан бошқалардан ажралган ҳолда яшай олмайди, чунки у инсониятнинг бошқа вакиллари билан муносабатда бўлибгина, уларни қондира олиши мумкин”¹⁰³. Бунинг учун барча жамоа аъзоларини бирлаштириб турувчи ҳуқуқий қонунлар зарур бўлади. Жамоанинг барча аъзолари фойдали меҳнат билан шуғулланмоқлари зарур. У инсонларнинг жамиятдаги ўрни ва вазифаларига қараб 3 гуруҳга ажратади:

а) давлат идораларида хизмат қилувчи ва жамиятни бошқариш ишлари билан шуғулланувчилар;

б) бевосита хом ашё, зарур маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан машғул бўлганлар;

в) давлатни кўриқлаш, уни турли ташқи хужумлардан сақлашни таъминловчи ҳарбийлар.

Жамиятнинг бу гуруҳлари ўзаро бир-бирларига боғлиқ ва ҳар доим мулоқотда бўладилар, бир-бирларисиз яшай олмайдилар.

Ибн Сино ўзининг “Рисолату тадбири манзил” асарида шундай ёзади: “Одамларнинг мулкий тенгсизлиги, вазифасининг бир хил эмаслиги, ўзаро фарқлари, инсон ижтимоий фаолиятининг асосий сабабидир”¹⁰⁴.

Ибн Сино яна бошқа бир асарида шундай ёзади: “Ўзаро боғлиқлик ва алмашув жараёнида инсонлар бир-бирларини қандайдир муҳтожликдан холи этадилар. Бунинг учун инсонлар ўртасида ўзаро келишув зарур бўлиб, бу келишув туфайли адолат қоидалари ва қонунлари ўрнатилади. Қонуншунос эса, бу қоидаларга бажарилиши шарт бўлган мажбурият тусини беради. Шунингдек, у ёмон ишларни қилувчиларни ҳам, яхши ишларни рўёбга чиқарувчиларга ҳам баҳо бериши зарур. Бунинг учун олий қонуншунос ва

¹⁰³ ابن سينا. الاشارات و التنبيهات. - القاهرة، ١٩٥٧. ٦٠. // Ибн Сино. Ал-ишорот ва-л танбиҳот. –Қоҳира. 1957-1960. –Б.54. (араб тилида)

¹⁰⁴ Қаранг: Б. Э. Раховский. Философское наследие Ибн Сины (Ибн Синонинг фалсафий мероси).//Вопросы философии. –№5. –М., 1955.

козини тан олиш зарурки, инсонлар ўз фаолиятларида уларнинг ҳукмларидан фойдалансинлар”¹⁰⁵.

Демак, ҳар қандай жамият, давлат маълум адолатни ҳимоя этувчи ҳуқуқий қонунлар асосида идора этилиши, адолатсизликка йўл қўймаслиги керак. Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қарашлари шаклланишида исломдаги демократик оқимлар ўз таъсирини ўтказган.

Ибн Сино илоҳиёти

Назарий ва амалий жиҳатдан Ибн Синонинг энг машҳур асари “Китоб аш-шифо” бўлиб, лотин схоластикасининг уламолари унинг баъзи қисмларинигина тушуниб етдилар. Бу асар уч қатта қисмдан, яъни мантиқ, тиббиёт ва илоҳиётдан иборат эди. Ибн Синонинг мақсади ҳаммага манзур бўладиган “Машриқ ҳикмати”ни яратиш эди. Барча назарияларнинг асосида илм ётади. Ташқи кўринишдан умумий назария ақлдан келиб чиқади. Ақл эса, илоҳий оламдан, фаришта воситасида етказилади. Бу далилга кўра, фариштани билиш жаҳонни билиш асоси ҳамда ундаги инсон ўрнини белгилаш ҳам илм вазифасига киради.

Худди Форобий фалсафасида бўлганидек, борлиқ ақл тафаккуридан келиб чиққани каби, дунёни билиш ходисаларни мушоҳада этиш ва виждоний малака ҳосил қилиш турига айланади. Биринчи ақл ўз мабдосига (келиб чиқиш) диққат-эътибор бериб, унда фикран тўхтайтиди ва биринчи ақл ақл вужудини заруриятга айлантиради. Шунингдек, биринчи ақл ўз вужудининг сарф бўлиш имконига диққат-эътибор бериб, шундай хулосага келадики, унинг гумонича, у ўз мабдосидан ташқарига чиқиб кетган. Биринчи фикрий тўхташдан иккинчи ақл, иккинчи фикрий тўхташдан биринчи фалак (фалакул афлок)нинг ҳаракатидаги руҳи, учинчи фикрий тўхташдан танланган жисм ва бу биринчи фалакдан юқори турувчи унсур ва шу тартибда биринчи ақлдан пастда турувчи (зулмат ва йўқлик) келиб чиқади¹⁰⁶. Борлиқни барпо қилувчи бу уч фикрий тўхташ бошқа ақлларда ҳам такрор бўлаверадими, натижада икки босқичдан иборат тартибда такомиллашиб боради. Диний ақллар ва самовий руҳлар силсиласи жисмий қувватга эга эмаслар, аммо соф халлоқона кучга эгадирлар, яъни улар ҳис-туйғудан маҳрум бўлиб, уларнинг шавқу-завқи ўзлари келиб чиққан ақлга эргашадилар. Ақл фалакларнинг ҳар бирида уларга хос бўлган ҳаракатни келтириб чиқаради. Шунга кўра, ҳар бир ҳаракатнинг келиб чиқишига сабаб бўлган коинотдаги инқилоблар шавқу завқнинг оқибати бўлиб, ҳеч қачон йўқ бўлмайдилар.

Кучга эга бўлмаган ўнинчи ақл ўз навбатида ягона ақл ва ягона руҳни ижод қилади. Айтиш мумкинки, ўнинчи ақл билан биргаликда келиб чиқадиган инсоний руҳ “сурат”, кўп нарсага бўлиниш имкониятига эга бўлган ҳолда пайдо бўлади. Ваҳоланки, унинг зулматли тузилишидан ой остидаги модда вужудга келади. Ана шу ўнинчи ақлни фаол ақл, деб атайдилар. Бу ақлдан бизнинг руҳимиз келиб чиққан бўлиб, унинг ёғдуси

¹⁰⁵ Ўша жойда.

¹⁰⁶ Қаранг: Можед Фахрий. Сайре фалсафа дар жаҳони ислом. –Б.174.

илмий сиймода унга қайтиб келиши мумкин бўлган рухни топадики, у унга кўшимча бўлади. Инсоний ақл маъкулни ҳис этиладиган нарсдан ажрата олиш вазифасига эга эмас. Ҳар илм ва айтилган гап, содир бўлган нарса ва ёғду фариштадандир. Шунинг учун, инсоний ақл куч-қувват жиҳатдан ўзида фаришта табиатига эгадир. Икки томонлама вазият, яъни амалий ва назарий ақл воситасида икки ҳил “сурат”га эга бўлган инсоний ақл “ердаги фаришталар”, деб аталади¹⁰⁷. Рухлар тақдирининг сири бундан бошқа нарса эмас. Назарий ақл тўрт тарафлама ҳолат воситасида фаришта ақли билан ёки фаол ақл билан қўшиладики, уни муқаддас ақл, деб атайдилар. Муқаддас ақл ўзининг энг олий босқичида ўша мумтоз пайғамбарлик ақлидир.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, фаол ақл масаласида аввалданоқ Арасту шарҳчилари орасида ихтилоф чиққан эди. Ибн Сино Абу Наср Форобийга эргашиб, Тимей ва Аквиналик Томасга қарши ўлароқ, инсоний ақлдан ташқарида бўлган ажратувчи ақлни қабул қилади. Аммо уни худо тушунчаси билан бирдек ҳисобламайди.

Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг ҳаёти ва фаолияти

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф Хоразмий ижоди кам ўрганилган мутафаккирдир. Унинг ёшлиги Хоразмнинг Хива, Замахшар ва Қиёт шаҳарларида ўтган. У Хуросон шаҳарларида ҳам таълим олган. Унинг машҳурлиги вазир Абул Ҳасан ал-Утбий ҳузурида котиб бўлиб хизмат қилган даврида чўққисига чиққан. Шу вазифаси туфайли у “ал-китоб ал-Хоразмий” номи билан танилган¹⁰⁸. Абу Абдуллоҳ ўз хизмат вазифаси юзасидан Бухорога тез-тез бориб турган ва у ердаги кўпгина олимлар билан ҳамсухбат бўлган. Илмга чанқоқ олим хизмат асносида амирнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий 997 йилда вафот этган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг дунёқараши ўша даврда кенг тарқалган мантиқий тафаккур намояндалари Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий, Абу Бакр ар-Розий таъсири остида шаклланган.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг бизгача фақат ягона асари – “Мафотиҳ ал-улум” (“Илмлар калитлари”) етиб келган. “Мафотиҳ ал-улум”нинг қўлёзма нусхалари чет эллардадир. Яқин-яқингача унинг тўрт нусхаси бор, деб ҳисобланар эди. Ана шу тўрт нусхадан учтаси Буюк Британия музейида 7528, 23429 ва 2524 рақамлари, ҳамда Берлин кутубхонасида 1051 рақами остида сақланади. Америкалик олим К. Босворт XX асрнинг 60-йилларида ушбу асарнинг яна олти нусхасини Туркия кутубхонасида борлигини аниқлаган. Барча олти нусха Истамбул шаҳридаги кутубхоналардадир.

“Мафотиҳ ул-улум” асарининг ўрганилиши

“Мафотиҳ ал-улум”ни биринчи бўлиб ўрганган ва 1895 йилда нашр этган олим – голландиялик шарқшунос Ван Флотендир. Шунингдек, И.Ю.Крачковский, В.В.Бартольд, К.Брокельман, Э.Видеман, Д.Сартон,

¹⁰⁷ Ўша жойда. –Б. 174-175.

¹⁰⁸ Қаранг: О.М.Баҳодиров. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий. Маънавият юлдузлари. –Б.82.

М.М.Хайруллаев, У.Каримов, Г.П.Матвиевская, Ҳ.Ҳасанов, М.Зиёвуддинова¹⁰⁹, А.Шариповлар ҳам асрнинг турли томонларини тадқиқ этганлар. “Мафотиҳ ал-улум” ўзига хос қомусий асар бўлиб, ўша даврдаги деярли ҳамма асосий фан соҳаларини ўз ичига қамраб олган.

Олим барча фанларни иккига – “араб илмлари” ва “араб бўлмаган илмлар”га ажратади (1-илова).

Унинг биринчи анъанавий “араб илмлари” қисми ўн бир бобдан иборат фикҳ, етти бобдан иборат калом, ўн икки бобдан иборат грамматика (сарф ва наҳв), саккиз бобдан иборат иш юритиш, беш бобдан иборат шеър ва аруз ҳамда тўққиз бобдан иборат тарихдан ташкил топган.

Иккинчи қисмига эса, “араб бўлмаган” қуйидаги илмлар киритилган:

Улар – уч бобдан иборат фалсафа, тўққиз бобдан иборат мантиқ, саккиз бобдан иборат тибб, беш бобдан иборат арифметика, тўрт бобдан иборат ҳандаса, шунингдек, тўрт бобдан иборат илм ан-нужум, уч бобдан иборат мусиқа, икки бобдан иборат механика ва уч бобдан иборат кимё.

Шундай қилиб, асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда ўн беш илм (предмет) тўқсон уч бобда баён этилган.

Абу Абдуллоҳ Хоразмий фанлар таснифи ҳақида

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий илмлар таснифининг шакли қуйидагича:

I. Шарият ва у билан боғлиқ “араб” илмлари.

7. Фикҳ, яъни мусулмон ҳуқуқшунослиги.
8. Калом, яъни диннинг мантикий асослари.
9. Грамматика.
10. Иш юритиш.
11. Шеърят ва аруз.
12. Тарих.

II. “Араб бўлмаган” илмлар (юнон ва бошқа халқлар)

3. Назарий фалсафа:
 - а) қуйи илмлар ҳисобланган табиатшунослик – тиббиёт (тибб), самовий ҳодисалар – метерология, минералогия, алкимё, механика;
 - б) ўрта илмлар ҳисобланган риёзиёт (грамматика, ҳандаса, илм ан-нужум, мусиқа);
 - в) олий илм ҳисобланган илоҳиёт, яъни метафизика;
 - г) мантиқ.
4. Амалий фалсафа:
 - а) ахлоқ – этика (таълим-тарбия, одамни бошқариш);
 - б) манзил тадбирлари (уй хўжалигини бошқариш);
 - в) сиёсат (шаҳарни, мамлакатни бошқариш) (2-илова).

Анъанавий араб илмлари. Шу илмлардан бири, фикҳда муаллиф ислом ҳуқуқшунослигининг асоси бўлган ва ислом ҳуқуқи посбонининг доимий дастури Қуръон, пайғамбар сўзлари, ҳикматли гаплари ва ҳаётларини экс

¹⁰⁹ Қаранг: М.Зиёвуддинова. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асарида поэтика. –Т., 2001.

эттирувчи суннат, ҳадис ва унинг хиллари; ижмоъ – ислом жамоасининг яқдиллик билан қабул қилган қарори, шариат қонун-қоидаларига амал қилишни, яъни таҳорат қилиш, намоз ўқиш, азон айтиш, рўза тутиш, закот тўлаш устида тўхтаб ўтган.

Иккинчи бўлим каломда мазҳабларнинг еттига бўлиб баён этилиши, айниқса, муътазиллийлар ҳақидаги мукамал тафсилотлар муҳим аҳамиятга эга. Унда исломгача бўлган даврдаги Эрон ва Ямандаги диний эътиқодлар, Ҳиндистонда тарқалган баъзи дуалистик оқимлар ҳамда зардуштийлик баён этилган. Бу маълумотлар Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги халқларнинг динлари тарихини ўрганишда ғоят катта аҳамият касб этади.

Иш юргизиш бўлими давлат девони, солиқ турлари ва олиниси, солиқ йиғувчиларнинг вазифалари, аскарлар рўйхати, уларнинг кийим-кечаги ва тўланадиган маошлари, канал хиллари, сув ускуналари, икки дарё (Сирдарё ва Амударё) оралиғидаги суғориш тизимлари ҳақидаги маълумотларни ёритиб берганлиги билан муҳим эди.

Асарнинг тарих бўлимида афсонавий подшоҳлардан бошлаб, тартиб билан турли давр ва мамлакат ҳукмронлари; Уммавийлар ва Аббосийлар халифалиги, исломгача бўлган даврдаги Яман тарихи, Рум ва Юнон тарихи ҳақида муфассал маълумотлар келтирилган.

“Араб бўлмаган” илмлар қаторида биринчи бўлиб фалсафа қайд этилиб, унда ушбу илм атамаларининг шарҳи билан бир қаторда илмлар таснифи масаласи ёритилган.

Арастунинг мантиққа оид китоблари шарҳи Хоразмий асарининг мантиқ бўлимида ўз аксини топган. Унда муаллиф Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Марказий Осиёдаги ушбу илм ҳақидаги маълумотлар, олдинга сурилган ажойиб ғоялардан фойдаланиб, уларни янада бойитган.

Асарнинг табиий илмларга оид бўлимлари ўрта аср Шарқида илмий юксалиш даражасини ўрганиш нуқтаи назаридан ниҳоятда маълумотларга бойдир. Тибга оид бўлимда касалликлар, содда ва мураккаб дорилар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Ушбу бўлимда ўша давр табобатида маълум бўлган ва кенг тарқалган мижоз ҳамда қон томири уришига қараб касалликни аниқлаш тўғрисидаги нозик тавсифлар берилган.

Риёзиёт бўлимида ўрта аср Шарқидаги математик илмлар ҳолати баён этилган. Ал-Хоразмий математик тушунчани ақлнинг ихтиёрий ижоди эмас, балки объектив оламнинг маълум томонларини, ашёлар ўртасидаги муносабатларнинг инъикоси, деб талқин этган.

Астрономия бўлимида унинг вазифаси билан бирга тарихига оид масалалар ҳам кўриб ўтилган. Хоразмий ўз таснифида мусиқани риёзиёт илмларига қўшади ва унда мусиқавий асбоблар, товушларнинг ўзаро мутаносиблиги, тартиби, сози (лад) тавсифланади ва охирида ритм ҳақидаги таълимот кўриб чиқилади.

Механика бўлимида, оғир юкларни жой-жойига қўйиш ва далаларни суғориш мақсадида ишлатиладиган қурилмалар, яъни содда машиналар, уларнинг тузилиши ва вазифалари устида тўхтаб ўтади. Умуман, асарда Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўз даври табиий ва риёзиёт илмларини яхши билган,

уларни назарий фалсафага киритиш билан бир томондан, уларнинг ахамиятини ошириш ва таъкидлаш, иккинчи томондан, фалсафани бойитишга интиланган. Ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асари ўрта аср маданияти ва маънавиятини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади¹¹⁰.

Абу Райҳон Берунийнинг ҳаёти ва мероси

(973-1048)

Марказий Осиё ва бутун Яқин ва Ўрта Шарқда табиий-илмий билимлар ва фалсафий тафаккур тараққиётига Абу Наср Форобийдан кейин Ибн Сино билан бир даврда Абу Райҳон Аҳмад Беруний катта таъсир кўрсатди.

Абу Райҳон Беруний илмий ишларининг серқирралиги, фикрий парвозининг юксаклиги билан кишини ҳайратда қолдирадиган буюк даҳодир. У бир юз эликдан ортиқ асар ёзган ўрта асрнинг улуғ алломаси (энциклопедисти)дир.

Абу Райҳон Беруний ҳижрий 362 (мил. 973) йилнинг 2-зулҳижжа ойида Хоразмнинг илк маркази Кат (Қиёт) шаҳри атрофида дунёга келди. У ўз туғилган масканида яхши таълим олди, илк ёшлигидан илмий ишларга берилиб кетди. Ўша пайтда Хоразмда юз берган сиёсий танглик сабабли ўз ватанини тарк этди, тахминан, 998 йилдан то 1004 йиллар мобайнида Каспий денгизининг жанубий-шарқий чеккасидаги Жўржон (Гургон)да яшади. Шу йиллари ўзининг йирик асари – “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобини яратди. Бу китобнинг рус тилига қилинган таржимаси 1957 йили ва ўзбек тилидаги таржимаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриётида алоҳида-алоҳида китоб бўлиб, босилиб чиқди.

1005 йили Беруний Хоразмга қайтиб келди ва Хоразмшоҳ Абу Аббос Маъмун (1009-1017) саройида ҳурматли мартабани эгаллади. 1017 йили Маҳмуд Ғазнавий (998-1030) Хоразмни ўзига бўйсундиргач, Беруний бошқа олимлар қатори пойтахт Ғазнага олиб кетилди ва умрининг охиригача ўша ерда яшади¹¹¹.

Ғазнада Беруний илмий ишларга берилиб кетди. Султон қўшинлари билан бирга у бир неча бор Ҳиндистонда ҳам бўлди. Шу пайтларда бу ўлкани атрофлича ўрганишга киришди, натижада, 1030 йили Ҳиндистон ҳақида ажойиб асар – “Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби” (қисқача “Мўланхинд” – “Ҳиндистон”)ни¹¹² яратди (Бу асар 1963 йилда рус тилида “Фан” нашриётида нашр этилди). Бундан олдинроқ, 1025 йили эса, “Турар жойлар орасидаги масофани текшириш учун жойларнинг чегараларини аниқлаш” (қисқача “Геодезия”)¹¹³ асарини ёзиб тугатган эди.

Маҳмуднинг вориси султон Масъудга (1030-1041) Беруний ўзининг математика ва астрономияга оид энг йирик асари – “Қонуни Масъудий”ни бағишлади. Ундан кейинги султон Мавдуд (1041-1048) даврида Беруний

¹¹⁰ Қаранг: М. М. Хайруллаев и А. Д. Шарипов. Абдаллах Хорезми. В кн.: Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. –Т.: Фан, 1976. –С. 93.

¹¹¹ Қаранг: А. Шарипов. Берунийнинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари. –Т.: Фан, 1972.

¹¹² Қаранг: Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. –Т.: Фан, 1965.

¹¹³ Қаранг: Абу Райҳон Беруний. Геодезия. –Т.: Фан, 1966 (рус тилида)

минералогияга оид асари – “Қимматбаҳо тошларни билиб олиш бўйича маълумотлар тўплами” (қисқача “Минералогия”)¹¹⁴ни, умрининг охирида эса, “Доривор ўсимликлар ҳақида китоб” (қисқача “Сайдана”)¹¹⁵ асарини ёзди.

Беруний ҳижрий 440 йилнинг 2-ражабида (мил. 1048 йил, 11 декабр) Ғазнада вафот этди.

Беруний ўз даврида тажрибавий билимларни пухта эгаллаган олимлардан бўлиб, бу унинг табиий-илмий ва фалсафий қарашларининг муайян томонларини аниқловчи муҳим омиллардан ҳисобланган.

Абу Райҳон Беруний борлиқ ҳақида

Беруний борлиқ дунё яратилганми ёки йўқми, деган саволларга дунё яратилган, деб жавоб беради (1-илова). Унинг қарашларида намоён бўлган икки қарама-қарши ғоялар, яъни бир томондан, дунёнинг яратилганлигини инкор эта олмаслик, иккинчи томондан эса, табиатни мустақил, деб билиш, Берунийнинг табиатшунос сифатида дунёни ва табиатни тушунишда маълум даражада деистик (худо дунёни яратиб қўйиб, бошқа унинг ишларига аралашмайди) йўналишга мойиллигини кўрсатади. Худо дунёни бутунлигича яратади ва унга азалдан маълум қонунларни беради. Ана шу қонунлар туфайли табиий куч, яъни табиат ҳаракат қилади. Лекин кейинчалик Беруний ҳатто деизм қобиғининг торлигини сезади ва моддий дунёнинг абадий мавжудлигини тан олишни зарурлигини ҳис этади. Бу фикрнинг исботини у Қуръондан ҳам топади. Ўша даврдаги табиатшунослик фанида эришилган ютуқлар уни Арастунинг табиат фалсафасига танқидий ёндошишга, шунингдек, унинг заиф томонларини фарқига боришга олиб келган. Бу унинг Ибн Сино билан ёзишмасида ўз ифодасини топган. Уларнинг бу ёзишмалари асосан Арастунинг “Ғазо ҳақида” ва “Физика” асарлари бўйича олиб борилган.

Бу ёзишмада Ибн Сино Арастунинг табиат фалсафасини ҳимоя қилган. Беруний эса, Ибн Синога эътироз билдирган. Уларнинг баҳси асосан Арасту табиат фалсафасининг муҳим масалаларидан бири – жисмларнинг чексиз бўлиниши бўйича бўлган. Бу борада Берунийнинг Ибн Синога қарши чиққанлигини кўрган айрим муаллифлар, уни Демокрит атомизмининг тарафдори, деган хулосага келганлар. Лекин Беруний бу масалага бирмунча жиддийроқ қараган. У бўлиниш муаммосини ҳал этишда шундай йўлни топишга ҳаракат қиладики, икки таълимот – атомистик ва чексиз бўлинишнинг ўзига хос қарама-қаршиликларини ва чекланишларини бартараф этишга интилади.

Беруний атомистик назариясини Демокрит атомистик назариясидан фарқи шундаки, Абу Райҳон бўшлиқни инкор этса, Демокрит бўшлиқ – дунёнинг зарурий ажралмас қисми, деб ҳисоблайди.

Беруний Арастуни танқид қилишда даставвал тажрибага мурожаат этади. Унинг бу йўли Арастунинг кузатувчилик усулига қарши қаратилган эди. Шундай қилиб, Беруний жисмларнинг чексиз бўлинувчанлигини тан олиш ва

¹¹⁴ Абу Райҳон Беруний. Минералогия. –Т.: Фан, 1967.

¹¹⁵ Абу Райҳон Беруний. Доривор ўсимликлар ҳақида китоб (Сайдана). –Т.: Фан, 1968.

бўлинмас заррачалар тўғрисидаги атомистик таълимотнинг чекланганлигини кўрсатишга интиладию, бироқ бу муаммони тўлиқ ҳал қила олмайди. Шунга қарамай, масаланинг бундай қўйилишининг ўзи ҳам мутафаккирнинг катта ютуғи бўлган.

Беруний барча унсурлар, шунингдек, оғирроқ унсурларнинг бошқа унсурлардан олдин марказга интилиши тўғрисида гапириб, “Ҳамма унсурлар марказга қараб интилади, лекин вазминроқлари бошқа унсурлардан ўзиб кетади”¹¹⁶, деб таъкидлайди. Беруний “Ҳиндистон” асарида унсурларнинг Ерга оддий интилиши тўғрисида эмас, балки барча оғирликларнинг Ер марказига тортилиши ҳақида фикр юритади. Берунийнинг Ибн Синога билдирган эътирозларида муҳитнинг оғирлигини эътироф этиши бу фазо жисмлари билан Ер ўртасидаги тортилиш кучлари борлигини тан оладиган фикрга яқинлашганлигини кўрсатади.

Берунийнинг бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисидаги таҳмини унинг фалсафий ютуқларидан бири ҳисобланади. Беруний бошқа дунё ҳақида фикр юритар экан, бошқа моддий дунё эҳтимол бизнинг дунёмиз сингари табиий хусусиятга эга бўлиб, “ҳаракат йўналишлари эса, бизнинг дунёмиздаги ҳаракат йўналишларидан фарқ қилади”, дейди¹¹⁷.

Абу Райҳон Берунийнинг билиш назарияси

Буюк табиатшунос Беруний ўзининг салафлари, хусусан, Аҳмад Фарғоний ва Муҳаммад Хоразмий ишлаб чиққан билишнинг илмий усулини ривожлантириб, янада чуқурлаштирди. Унинг айтишича, “Кузатишнинг кўплиги кўрилган нарсаларни эслаб қолиш қобилиятини яратади”. Беруний ўзининг ўгитида: “Билиминг шундайки, у яланғоч бўлсанг ҳам ўзингда қолади, уни ҳаммомга кирганингдаги хўллик ҳам йўқота олмайди”, -дейди. Беруний инсон хотирасини “Аллоҳнинг тухфаси”, деб ҳисоблайди. У “тиришқоқлик ва кўп шуғулланиш билан ҳам хотирани мустаҳкамлаш мумкин”¹¹⁸, -дейди.

Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқда тажрибага таянувчи фанларнинг асосчиларидан бўлган Беруний табиат ҳодисаларини билишдаги назарий-манتيқий хулоса, қиёслашнинг аҳамиятини бениҳоя катта эканлигини уқтириб ўтади. Беруний тарихий ҳодиса ва воқеалар ҳақиқатини билишга тааллуқли ҳамма масалаларни ҳар тарафлама ўрганиш зарурлигини кўрсатади ва бу билан нотўғри йўлга тушиб қолишдан эҳтиёт бўлишга чақиради. У шундай ёзади:

“Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди, деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пайтида ва ўз жойида турганида қаровчи кўзининг уни учратишдан иборатдир. Хабарга ёлғон-яшиқлар қўшилмаганда, у кўришга нисбатан ортиқроқ ўринда турган бўлар эди. Чунки кўриш ва қараш шу пайт, шу он билан чекланади. Хабар эса, нарсанинг кўринган пайти ва вақтдан илгари ўтган ва кейин келадиган

¹¹⁶ Шарипов А. Малоизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой.//Общественные науки в Узбекистане, –№ 5. 1965, –С.39.

¹¹⁷ Ўша жойда.

¹¹⁸ Ўша жойда.

холларидан дарак беради; ана шунинг учун хабар мавжуд нарсалардан ҳам, келажак нарсалардан ҳам дарак бераверади. Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра, афзалроқ ҳисоблаш мумкин; қаламнинг мангу ёдгорликлари бўлмаганда, халқларнинг тарихини қандай билар эдик?!

Сўнгра, одатда бўлган ҳол ҳақида берилган хабар бир хил эмас, балки (фарқсиз) рост ва ёлғон бўлиши мумкин”¹¹⁹.

Беруний ёлғон хабарларнинг муайян ва умумий илдизларини очиб ташлайди. У буларни маълум гуруҳ кишиларининг манфаатларини қарама-қаршилигида кўради. Унингча, чинакам жасорат, қаҳрамонлик сўздами ё амалдами, ҳар икки ҳолатда ҳам ёлғонга қарши курашда ўлимни ҳам писанд қилмасликда намоён бўлади. “Ёлғончиликдан четланиб, ростгўйликка ёпишган кишини бошқа одам у ёқда турсин, ёлғончининг ўзи ҳам севиб мақтайди. Ахир, ўз зарарингизга бўлса ҳам, рост гапиринг дейилганку”¹²⁰, деб ёзади у.

Кузатиш, кўриш, тажрибалар қилиш, мантиқий умумлашмалар чиқариш, маълумотларни тўплаш, халқ оғзаки ижоди, ёзма ёдгорликларни ўрганиш, барча хабар, манбаларга танқидий қараш ҳақиқатни аниқлаш учун уларни бир-бири билан таққослаб кўриш, тил қурилишини, ёзувларни ўрганиш – булар ҳаммаси ўрта асрнинг буюк қомусчиси Абу Райҳон Беруний илмий усулининг асосини ташкил этади.

Абу Райҳон Берунийнинг ижтимоий қараишлари

Абу Райҳон Беруний томонидан “Сабабларнинг сабаби” – инсон ва инсоният жамиятининг юзага келиши масаласининг қўйилиши диққатга сазовор. “Қадимги тарихларнинг энг аввалгиси ва энг машҳури башариятнинг бошланишидир”¹²¹.

Беруний кишилик жамиятининг пайдо бўлиши ҳақида ақлга асосланиш нуқтаи назарида турганини кўради. Оламнинг мавжудлиги масаласига келганда Беруний “аҳтимол у бир неча минг миллион йиллардан бери мавжуд бўлгандир”¹²², деган тахминларни айтади.

Беруний фикрича, инсон ҳайвондан ақли билан фарқ қилади. Лекин мутафаккир инсоннинг ҳайвондан тубдан фарқ қиладиган бу хусусияти қандай пайдо бўлганлигини тушунтирганда, худога мурожаат қилиб, инсонни худо азалдан шундай яратган дейди. У инсоннинг жисмоний тузилиши ва бутун ҳаётини аниқлашда жўғрофий омилнинг роли ҳақида ажойиб фикрларни айтади: “... (одамлар) тузилишининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларнинг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ер (одам яшайдиган жой)ларнинг турличалигидан ҳамдир”¹²³.

Беруний фикрича, ақл, меҳнат, эркин танлаш инсоннинг ҳаётини ва ижтимоий ҳолатини белгилайди. У инсон бошқа одамларнинг бахт-саодати

¹¹⁹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд, –Т.: Фан, 1965, 25-бет.

¹²⁰ Ўша жойда.

¹²¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд, –Т.: Фан, 1968, 50-бет.

¹²² Ўша жойда.

¹²³ Ўша жойда. –Б.236.

хақида доим ўйлаши керак дейди ва шундай ёзади: “Муайян вазифаларни бажариш зарурияти инсон фаолиятининг бир умрга яшаш қондасидир”¹²⁴. Бу фикрни давом эттириб, инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришидан, шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланишидан иборат эканлигини таъкидлайди. Зеро, инсон ўз хоҳишига меҳнат туфайли эришади. Бинобарин, у “инсонларнинг мақсад ва ниятлари ҳар хил бўлгач, санъат ва ҳунар ҳам турлича бўла бошлайди”¹²⁵-дейди. Бу эса, меҳнатнинг тақсимланишига олиб келади, деган фикрни олға суради.

Беруний пулнинг келиб чиқишини даставвал меҳнат тақсимоти билан боғлиқ, деб билди¹²⁶. Унинг фикрича, инсонлар ўртасида олтин ва кумуш сифатида пулнинг муомалада бўлиши махсус қимматга эга эмас, чунки улар инсоннинг ҳеч қандай эҳтиёжини қондира олмайди. Фақат айирбошлаш туфайли пуллар қимматга эга бўлади. Жамиятда пул фақат ўлчов сифатида, умумий эквивалентнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Лекин бу уларнинг табиати ҳамда маълум табиий қонун асосида бўлмай, балки шартли келишув туфайли содир бўлган. Чунки уларнинг иккиси ҳам (олтин ва кумуш) даставвал ўз мазмуни билан инсонни на тўйдиради, на чанқоғини қондиради, на зўрлик ёки зулм хавфидан қутқара олади. Пулнинг нотўғри ишлатилиши туфайли ёвузлик келтирувчи бойлик юзага келади. Ўз навбатида бу мажбурий меҳнатни келтириб чиқаради. Беруний фикрича, пул туфайли фақат турли товарлар айирбош қилинмай, балки бегона куч ҳам ёлланади. “Бири иккинчисини ёллайди, яъни бир киши иккинчисига адолатли шартнома туфайли доимо ишлаши керак, бунинг эвазига у мукофотланади”¹²⁷. Ёлланма меҳнатни тушунишда Беруний янада илгари кетиб, унда фақат одил шартномани кўрибгина қолмайди, балки ҳар қандай мажбурий меҳнатга қарши чиқиб, қуйидагиларни ёзади: “Зўрлик ва ёллаш орқали амалга ошадиган мажбурий меҳнат доим тўғри эмас”¹²⁸.

Беруний подшолар “эркин бўйсунушни” кўрқув ва зўравонлик йўли билан мажбурий бўйсундиришга айлантирганликларини қайд этади. Подшодлик мансаби меросга айланганини кўрган Беруний, инсоннинг жамиятда тутган ўрни наслнинг қадимийлиги, авлод-аждодларнинг хизматлари билан белгиланишига қарши чиқади ва кимки, ўзининг марҳум қариндош-уруғи ва бувалари орқали мансабга эришаман деса, ўзи марҳумдир, лекин марҳум авлодлари барҳаётдир, дейди.

Беруний жамиятни бошқариш масаласига тўхтаб “идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдан иборатдир”¹²⁹-дейди. Берунийнинг фикрича, табиатан бошқаришга мойил бўлган ҳоким ўз фикри ва қарорларида қатъий бўлиши, ўз ишларини амалга оширишда

¹²⁴ Ал-Беруни. Геодезия. –Б.83.

¹²⁵ Ал-Беруни. Геодезия. –Б.83.

¹²⁶ Қаранг: Ал-Беруний. Минералогия, 12-бет.

¹²⁷ Ўша жойда. –Б.12.

¹²⁸ Ўша жойда.

¹²⁹ Ўша жойда.

файласуфларнинг қонунларига, Искандар Зулқарнайн Арастуниг фалсафий донишмандлигига амал қилганидек, бўйсуниси; шонинг ўзи ҳам “яратувчанлик онгига” эга бўлиши, кўпроқ деҳқонлар ҳақида қайғуриши керак. “Зеро, подшоҳлик деҳқончиликсиз яшай олмайди”¹³⁰.

Беруний мамлакат равнақини фан равнақида кўрди. Илм-фан саҳоватли хизматни ўташи мумкин, деб ҳисоблади. У шундай ёзади: “Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим-билимларни тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим. Буни мен ўзим учун катта бахт, деб ҳисоблайман”¹³¹.

Беруний фикрича, инсоннинг олий бахти билишда, чунки у ақлга эга. Бахт ана шу нуқтаи назардан тушунилсагина жамиятга тинчлик ва фаровонлик келтиради. Инсоннинг олий фазилати эса, бошқалар ҳақида, айниқса, камбағаллар ҳақида ғамхўрлик қилишдан иборатдир. Унинг Ҳиндистонда олиб борган кенг илмий тадқиқот ишлари халқлар ўртасидаги дўстлик, ўзаро ҳамкорлик ва маданий муносабатларни мустаҳкамлашга қаратилган эди. Беруний маданий ҳамкорлик ва илм-маърифатнинг кенг тарқалишига катта эътибор берди.

2–амалий машғулот:

МАВЗУ: ЎРТА АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА КЕНГ ТАРҚАЛГАН ТАСАВВУФ ФАЛСАФАСИ

Мақсад: ўрта асрлар Шарқида гуллаб-яшнаган, араб-мусулмон фалсафий тафаккурининг ажралмас қисми бўлган тасаввуф фалсафасининг моҳияти, унинг йирик намоёндалари ва Марказий Осийёда кенг тарқалган оқимлари, ундаги инсон камолоти тўғрисидаги ғоялар ҳақида тушунчалар ҳосил қилиш; шунингдек, талабаларда мазкур диний-фалсафий таълимотда илгари сурилган ғояларни қадимги ҳинд, хитой, юнон ва бошқа таълимотлардаги қарашлар билан қиёсий таҳлил қилиш ва олинган хулосаларни фалсафий мушоҳада қилиш малакаларини ривожлантириш

Топширик: “ЎРТА АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА КЕНГ ТАРҚАЛГАН ТАСАВВУФ ФАЛСАФАСИ” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар машғулот жараёнларни лойиҳалаштиринг

Назарий маълумотлар:

Тасаввуф илк ислом даврида пайдо бўлган бўлса-да, унинг илдизларини христианлик, ҳиндувийлик ва буддавийликдаги руҳан чексизликка интилиб,

¹³⁰ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд, –Т.: Фан, 1968, 74-бет.

¹³¹ Абу Райҳон Беруний. Избранные произведения. Т. 2, 1963, –С. 23.

у билан бирлашиб кетиш ҳамда хилма-хилликдан ҳоли бўлган олдинги ягоналик ҳолатига қайтиш маъносида келишлиги ажабланарли эмас (1-илова).

Ислом давридаги зухднинг, яъни молу-дунёга ҳирс қўймасликнинг энг йирик вакили Ҳасан Басрий (ваф. 110/738) бўлиб, ислом тарихидаги энг муҳим бурилиш даврида яшади. Араб дунёсидаги ҳокимиятнинг янги тури бўлган халифалик масаласидаги тортишувлар натижасида вужудга келган шароит ва учинчи халифа Усмоннинг 656 йилда қатл этилиши оқибатида мусулмонлар жамоаси икки гуруҳга бўлиниб кетди. Бу нарса уммавийлар билан Али тарафдорлари бўлган шиалар ўртасидаги низони келтириб чиқарди. Бу воқеанинг мафкуравий негизи сифатида бир асрга чўзилган сиёсий ва каломий баҳслар келиб чиқди. Сиёсий курашга асос сифатида каломий баҳсларнинг катта гуноҳ, қазо ва қадар, кишининг ўз ихтиёри ҳақидаги масалалар келиб чиқди. Бу ҳаракатнинг пешқадами сифатида Ҳасан Басрийнинг шогирдларидан бири Восил ибн Ато кураш сахнасига чиқди.

Ҳасан Басрийнинг диний ҳаётдан олган хулосаси зоҳидона бўлиб, парҳезкорлик, фақирлик, ноз-неъматлардан нафратланиш, унинг биринчи фикрий унсурларидан иборат эди. У тавсия этган ҳаёт тарзи фикрлаш, нафсни ҳисобга олиш, худонинг хоҳишига мутлақан таслим бўлишдан иборат эдики, натижада ички ризолик ҳолати келиб чиқар эди. Бундай ҳолатда илоҳий йўлланма билан инсоний ирода ўртасида мувозанат бутунлай ўртадан кўтарилади.

Сўфиёна фаолият кейинчалик Басрадан 762 йилда Мансур томонидан барпо этилган ва халифаликнинг сиёсий ва диний пойтахти деб эълон қилинган Бағдодга кўчди. Бағдоднинг энг йирик сўфийлари қаторида Маъруф Кархий (ваф. 199/815), Мансур ибн Алишер (ваф. 224/839), Бишр ибн Хофий (ваф. 227/842) ва Ибн Аби ад-Дунё (ваф. 281/894)ларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бағдод сўфийларининг энг машхурлари Маҳосибий (ваф. 243/857) ва Жунайид (ваф. 297/910) эдилар. Маҳосибий Басрада туғилган бўлиб, кейинчалик Бағдодга келган эди. Кўп ўтмай у бу ерда ханбалийлар билан тўқнашиб қолади, чунки у ўзининг диний баҳсларида калом илмининг усулларидан фойдаланар эди. Маҳосибийнинг тасаввуфий ақидаси икки асосга таянар эди: биринчиси «Маҳосибаи нафс», яъни «нафсни ҳисобга олиш», шунинг учун лақаби Маҳосибий бўлди; иккинчиси худо «маҳбуб»и йўлида ҳар қандай оғир бало-қазоларга ҳам чидашга тайёр бўлиш. У ўзини ҳақиқий парҳезкорликнинг меъёри деб билса, азоб тортишга (бало-қазоларга чидаш) тайёр туришни, буюк фазилат саналган «сабр»дан баҳраманд бўлишнинг нишонаси, деб билади. Маҳосибий ибодат фарзларининг қимматини инкор этмаган ҳолда, имоннинг икки жиҳатларига таянади. Имон ҳар вақт бўйсунуш ва ихлос руҳи билан аралашгандагина, маънавий ҳолатда ўша инсон самимийлигига айланади.

Абул Қосим Жунайид тасаввуф анъанасида биринчилардан бўлиб бу соҳага қадам қўйган энг йирик пирлардан бири ҳисобланади. Маҳосибий, Сақтий (ваф. 256/870) ва Абу Хафс Ҳаддод (ваф. 259/873) Жунайиднинг

устозлари эдилар. Агар у ўртача мўътадилликда иш олиб борган бўлса ҳам, ўзини худога қўшилиб кетган деб ҳис қилувчи сўфийлардан бўлган Боязид Бистомийни (ваф. 260/874) ҳурмат қилар эди. Жунайид тасаввуфнинг кейинги давридаги ёйилишига катта таъсир кўрсатди. У худонинг ягоналиги ва ҳар нарсага қодирлигидан, унга чексиз муҳаббат ва чуқур ҳис-туйғу орқали ҳаяжонли тадбирлар билан мурожаат қилиб, унинг висолига етишни ташвиқ қилди. Унинг бу ташвиқидан илҳомланган Ҳаллож (ваф. 309/922) ўзини қўярга жой тополмай қолди. Жунайиднинг бевосита ва билвосита шогирдлари орасида худо билан қўшилиб кетиш даражасидаги ошиқ Ҳаллождан ташқари, суннатга оғишмай риоя этувчи пирлар, калом илмининг йирик намояндалари ва тасаввуф шайхларидан бир нечасини топиш мумкин. Ҳатто Ғаззолийдек шахс ҳам уни ўзининг энг йирик маънавий устози сифатида танлаган эди.

Илоҳий ишқ бодасидан маст бўлган бепарво сўфийлар ичида ўзини тута олмай ваҳдат ҳавойиси бўлиб қолганлардан икки киши, айниқса машҳурдир. Булар Бистомий ва Ҳалложлардир. Ибн Сино билан дўстлик муносабатларида бўлган Абу Саид Абул Хайр (ваф. 440/1049) ва Шиблийга (ваф. 334/943) ўхшаганлар икки асрдан кейин уларнинг йўлидан бориб, ўз турмуш тарзларида шаттоҳ тасаввуфий намуналарини ошқора кўрсатиб, қабул қилинган урф-одатлар чегарасидан чиқиб, девонавор хунарлар кўрсатдилар.

Боязид Бистомий (ваф. 261/875) Хуросоннинг ғарбидаги Бистомда туғилади ва мусулмончилиқни яқинда қабул қилган Абу Али Синдий тарбиясида тасаввуфга киради. У «ал-фано тавҳид» (тавҳидда фанога айланиш) айланиш таълимотини Бистомийга ўргатади. Бистомий юқорида айтилган сўфийларга қараганда ҳам ўз жонини онгли равишда қийинчилиқларга солиб, бир йўла инсоний қолипдан чиқиб (пок ва шаффоф) худо билан юзма-юз бўлмоқчи бўлади.

Жунайид Мансур Ҳалложга суфийлик хирқасини кийгизган ва 25 йил давомида маънавий муршидлик қилган эди. Аммо Жунайид Ҳалложнинг ҳаддан ошувчилик тамойили борлигидан хавфсирар эди. Ривоятларга кўра, Ҳалложнинг ўзбилармонлиги ва такаббурлиги туфайли, улар бир-бирларидан алоқани узишган.

Гарчи Ҳалложнинг расмий айбланиши унинг «анал ҳақ» («мен худоман»), дейиши ва мўминларнинг шариат фарзларини бажаришда ўз ихтиёрларича эркин иш тутиши мумкинлигини айтгани сабабли бўлса ҳам, аммо унинг исқанжасига солиниб, кейинчалиқ қатл этилишининг асосий омили сиёсий тўполон чиқарганлигида эди. Судда унга худо номидан биринчи шахс сифатида илгариги гапларини эслатганларида, ўзини ҳимоя қилиб, бундай сўфиёна таълимотдаги «айнул жамъ» ҳолатига тўлалигича тўғри келишини айтган. Бундай ҳолатда сўфий худо қўлидаги асбобдан ўзга нарса эмас. Бу ерда шуни қайд этмоқ зарурки, кўпчилик орасида ёйилган фикрга қарши ўлароқ, Ҳаллож «анал ҳақ» деганлиги учунгина суд

килинмаган. Эҳтимол, бундай тасаввур шундан келиб чиққан бўлса керакки, Ҳаллож «анал ҳақ» дейишга бошлаган вақтда Жунайид башорат қилиб, бундай фикр унинг бошига етади, деган эди. Ҳар ҳолда суд муҳокамаси жараёнида Ҳалложнинг «анал ҳақ» дейишида айбламаганлар¹³². Шундай бўлса ҳам, уни айбловчилар, айниқса, халифанинг вазири Ҳомид унинг «айнул жамъ» ҳолатини баён қилишдаги каломий тафсирларига қулоғини динг тутиб, халифанинг Ҳалложни дарра билан уриш ва сўнгра бошини танасидан жудо қилиш ҳақидаги фармонига қарамасдан, ўта ҳасадчилиги туфайли уни дарра билан уришга, баданини қийма-қийма қилишга, дорга осишга, бўйнини кесишга, кейин эса, жасадини ёндириб, кулини Дажла дарёсига ташлашга буйруқ берди. Бундай жазолаш бутун ислом дини тарихи давомида юз бермаган эди. Ҳаммани таажжубга соладиган Ҳалложнинг таълимоти ва унинг ўлими шуни кўрсатадики, тасаввуфдан қанчалик хавфли ҳулосалар, шу билан биргаликда диний расм-русумлар ва имон маърифати қолипларидан чиқишлар юз бериб туради. Бинобарин, тасаввуфнинг ислом дини тафаккури тарихидаги ўчмас қадрияти шундаки, қуруқ ихлос қолипидаги ақидага жозибакорлик ва шодлик туйғусини бағишлайди ва исталган мақсадга етишиш йўллари ҳал қилиб беришга даъво қилади.

Жунайид тасаввуф моҳияти, ҳикматларини оммалаштириш хавфли, деб ҳисоблади. Зеро, авом нозик маъноларни англашдан ожиз, нотўғри талқинлар пайдо бўлади ва имон-эътиқодга путур етади. Шунинг учун бўлса керак, Жунайид Мансурни осиш тўғрисида тайёрланган фатвога ўзи ҳам қўл қўйган. Жунайид Бағдодийнинг айтишича, ҳақиқий бақо «сахв» хушёрликка қайтишдан кейин бошланади. «Сукра»даги одам бамисоли денгизга шўнғиб, ғарк бўлган киши бўлса, «сахв»га қайтган денгизга шўнғиб, гавҳар доналарини олиб чиққан ғаввосдир.

Шундай қилиб, Боязид Бистомий тасаввуф тарихида важдий (иррационал), интуитив билиш назариясининг асосчиси ҳисобланса, Абул Қосим Жунайид Бағдодий эса, илм ва ақлга суянадиган «хушёрлик» (рационал) билиш назариясига асос солди ва тасаввуф таълимотини илмий-назарий қарашлар билан бойитишга улкан ҳисса қўшди. Замондошлари Жунайидни беҳудага «ақл ҳайкали», деб айтмаганлар.

Агар тасаввуф тарихини кўздан кечирсак, бу икки концепция кўп асрлар давомида яшаб келганлиги ва тасаввуфнинг вужудга келишига сабаб бўлганлигини кўрамиз. Яна шуниси ҳам борки, ҳар икки оқимни бирлаштиришга уринганлар ҳам бўлиб турган.

Инсонда ақл билан тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар бўлишини фан исботламоқда, улуғ кашфиётлар айнан шу «беҳудалик» ҳолатида қўлга киради. Орифона тасаввуф барча илмларни қамраб оладиган ҳикмат, фалсафани ҳам қўшадиган тасаввуфдир. Ошиқона тасаввуф ишқий кечинмалар, ишқий-завқий ирфонни биринчи ўринга қўйиб, муҳокама юритадиган, тўғрироғи муҳокама-тафаккурдан кўра, ҳис-ҳаяжон, муҳаббат

¹³² Қаранг: Комил Мустафо ал-Шайбий. Ал-Ҳаллож девонининг шарҳи. – Байрут-Бағдод. 1394/1974, –Б.58. (араб тилида).

шавқ-завқи тошқинини афзал кўрадиган тасаввуфдир. Маломатия ва каландария оқимлари ҳам моҳиятан ошиқона тасаввуфнинг шаҳобчасидир.

Ёшларда бўладиган муҳаббат шавқи ва завқи аввало бу дунёга нисбатан бўлиши керак. Ҳозирги замонамизда фан ва техника тараққиёти шундай имкониятларни яратганки, у бутун башариятнинг асрий орзуси бўлган тўла бахт-соадатни ер юзининг ўзида яратиб беришга қодир. Ана шундай замин ўтмишда бўлмаганлиги учун орзуларга етишишнинг чораси сифатида турли тасаввуф тариқатлари келиб чиққан. Уларни ўрганар эканмиз, замонамиз қадрига кўпроқ етамиз.

Юсуф Ҳамадоний фаолияти **(1048-1140)**

Мовароуннахр диний-ирфоний таълимотининг асосчиларидан бири Юсуф Ҳамадонийдир. У Мовароуннахр ва Хуросонда ўз тасаввуф мактабига асос солди. Унинг ҳаёт тарзи ҳалол яшашни тарғиб қилишга қаратилган эди. Юсуф Ҳамадоний Бухорода ва кейинчалик Марвда ташкил этган тасаввуфий тўғаракларида пайғамбаримизнинг «фақирлик фахримдир» деган қудсий калималарини ўзининг ҳаётини шиори, деб билиб, уни шогирдларига сингдира бошлади. Ҳамадоний тасаввуф мактабидан келгусида Туркистонда оммалашиб кетган «яссавия» ва «хожагония» тариқат асосчилари етишиб чиқди. Юсуф Ҳамадоний Марв ва Бухорда хонақо ва мадраса қурдириб, кўплаб туркий забон ва форсийгўй шогирдлар тайёрлади. Бухородаги шогирдлари орасидан Ҳасан Андоқий, Абдулло Барақий, Аҳмад Яссавий ва Абдухолик Гиждувоний алоҳида ажралиб турарди. Кейинроқ бу тўрт истеъдодли шогирд Ҳамадоний мактабини муваффақият билан давом эттирдилар¹³³.

«Яссавия», «Нақшбандия» тариқатлари Ҳамадоний таълимоти асосида шаклланди.

Ҳазрати Юсуф Ҳамадонийнинг тўлиқ исми Абу Яъқуб Юсуф бин Айюб бин ал-Хусайн бин Ваҳора ал-Ҳамадоний бўлиб, 1048 йилда Ҳамадон (Эрон) яқинидаги Бузанжирд қишлоғида таваллуд топган. Юсуф Ҳамадоний 17 яшарли йигит пайтида илм истаб, XI асрдаги халифаликнинг пойтахти – Бағдодга келади ва у ердаги машхур «Низомия» мадрасасида ўқийди. У ўз даврининг атоқли донишмандлари бўлган Абу Исҳоқ аш-Шерозий, Абу Исҳоқ ан-Наззорий, Хатиб ал-Бағдодий, Абу Жаъфар бин Муслим, Абу Хусайн ал-Мухтадий каби олимлардан фикҳ, ҳадис, тасаввуф ва маънавиятнинг бошқа соҳаларидан чуқур таълим олади. Кейинчалик халойиқ орасида ҳадислар тўплаш мақсадида Исфаҳон, Балх, Ҳирот, Марв, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларига бир неча бор сафар қилади. Ҳамадоний Бағдодда яшаган кезларида ас-Самъоний, Аҳмад ал-Ғаззолий (машхур мутасаввиф Абу Ҳомид ал-Ғаззолийнинг акаси)лардан тасаввуфга оид илмларни ўрганган, уларнинг

¹³³ Қаранг: Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик Хайруллаев М.М. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон, 1995. –Б.103-104.

ваъз-насихатларини тинглаган. Ас-Самъоний кўлидан хирқапўш (яъни мустақил равишда тасаввуфга жалб қиладиган муршид) бўлган. Юсуф Ҳамадоний умрининг иккинчи ярмини кўпроқ Ҳирот, Марв, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида ўтказди.

Ҳам «яссавия», ҳам «нақшбандия» (Хожагон) тариқатларининг маънавий отаси бўлмиш Юсуф Ҳамадоний таълимотига кўра, ўзининг тамом фикри-зикрини Аллоҳ-таолонинг висолига етишишга бағишлаган, бундай эзгу ва нажиб йўлда поклик, тўғрилиқ, ҳалоллик, ўз қўл кучи ва пешона тери, ҳалол меҳнати билан кун кечирадиган, бунинг учун ҳормай-толмай мужодала ва мубориза қилувчи, ҳар томонлама камолотга эришган инсонларгина аҳли тасаввуф, деб аталиши мумкин.

Юсуф Ҳамадоний даставвал илм-ан-назар (рационализм) соҳасида катта мутахассис бўлиб етишса-да, тез орада ўша илмдан воз кечиб, ҳақиқий художўйлик йўлига киради, ўзи худо васлига етмоқ учун саъй-ҳаракат қилади, ўз камолотини оширади, бошқаларни ҳам мана шу йўлга даъват этади ва бу соҳада кўплаб шогирдлар тарбиялайди.

90 ёшдан ошган мўйсафид донишманд Шайх Юсуф Ҳамадоний Бомиён (ҳозирги Афғонистон) шаҳрида оламдан кўз юмади. Унинг жасадини шогирдларидан Ибн Анжар (устози васиятига кўра) Марвга олиб келиб, дафн этади¹³⁴.

¹³⁴ Қаранг: Фахруддин Али ас-Сафий. Рашаҳот айн-ул-ҳаёт. ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти қўлёзма асарлар хазинаси. Инв. –№ 3593. Литография. Лакнау. 1890. –Б.6-7. (форс тилида).

Хожа Аҳмад Яссавий қарашлари (1041-1167)

XII Асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийдир. У 1041 йилда Сайрамда, Шайх Иброҳим оиласида дунёга келган. Унинг вафот этган вақти кўпгина қўлёзма манбаларда ҳижрий 562 (1166/67) йил деб ёзилган. Аҳмад ёшлигида онасидан, сўнг отасидан ажралади. Уни бобоси Арслонбоб тарбиялаб вояга етказди. Аҳмад дастлабки таълимотини Ясида машхур олим Шаҳобиддин Исфинжобийдан олади. Сўнгра бобоси Арслонбоб кўрсатмаси билан Бухорога бориб Юсуф Ҳамадонийдан таълим олади. Аҳмад Яссавийнинг ўзи «Устоз Юсуф Ҳамадонийнинг ҳузурига 23 ёшида борганини ва ул Ҳазратнинг тарбиясига ноил бўлгонлигини» айтади¹³⁵. У ерда тасаввуфдан таълим олиб, сўнг ўз юрти Туркистонга қайтади, тасаввуф таълимотини тарғиб этиб, шогирд, муридлар тайёрлай бошлайди.

Алишер Навоий ибораси билан айтганда, «Туркистон мулкининг улуг Шайх-ул-машойихи» Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий жуда кўп мутасаввуф донишмандларни тарбиялаб вояга етказган. Маълумки, «Яссавия» тариқатидан кейин Марказий Осиёда икки йирик тариқат пайдо бўлади: «Нақшбандия» (Хожагон) ва «Бектошия».

XVI асрда яшаган йирик тасаввуф намояндаси бўлган Маҳдуми Аъзам ўзининг «Рисолайе илмия» («Илмий рисола») асарида таъкидлашча, Яссавия тариқатининг шиори «Ниятинг худода, қўлинг ишда бўлсин» ибораси эди. Кейинчалик кўрамизки, бу иборанинг форсча таржимаси бўлган «*Дил ба Ёру, даст ба кор*» Нақшбандия тариқатининг асосий шиорига айланган.

«Яссавия» тариқатининг барча ақидалари Аҳмад Яссавийнинг асосий асари бўлмиш «Ҳикмат»да муфассал баён этилган. XII асрдаги туркийзабон шеърятининг ажойиб намунаси бўлган, кейинги даврлардаги туркий адабиётга катта таъсир кўрсатган «Ҳикмат» асарида «Яссавия» таълимотидаги поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз қўл кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Аллоҳ таоло висолига етишиш йўлида инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган.

Бағдодда 922 йилнинг 22 март куни шайхлар ва мутаассиб уламолар томонидан худосизликда айбланиб дорга осилган, сўнгра қўл-оёқлари кесилиб, танаси куйдирилиб, дарёга ташланган машхур мутасаввуф Мансур Ҳаллож (858-922)ни Яссавий бир талай шеърларида чуқур ҳурмат билан тилга олади, довурак ва жасур мутасаввуфга катта рағбат кўрсатади:

*«Билмадилар муллолар «Анал-ҳақ»нинг маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб.*

¹³⁵ Қаранг: Усмонов О. Аҳмад Яссавий. //Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. –Б.135-136.

*Ривоятлар битилди, ҳолин ани билмади,
Мансурдек авлиёни қўйдилар дорга осиб.
Шариатдур, деб олимлар буюрдилар,
Кофир Мансур ўлмади, деб кўйдурдилар.
Ахгар қилиб кулин кўкка совурдилар,
Тоғу тузлар «Анал-ҳақ», деб турар эрмиш»¹³⁶.*

Яссавий ҳам ўзининг пири бузруквори шайх Юсуф Ҳамадонийга ўхшаб мол-дунё тўплашга мутлақо қизикмаганини, камбағалпарвар ва ғарибпарвар бўлиб яшаганлигини унинг баъзи бир ҳикматларидан ҳам билса бўлади. Мол-дунёга, бойликка ва давлат орттиришга муккасидан кетган, хасис ва очофат кишиларни Яссавий қаттиқ танқид қилади:

*Бешак билинг бу дунё барча халқдан ўтаро,
Ишонмагил молинга, бир кун қўлдан кетаро,
Ото, оно, қариндош қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқлик чўбин от бир кун санго етаро.*

Дарҳақиқат, Хожа Аҳмад Яссавий Марказий Осиёдаги илк тасаввуфий тариқат – «Яссавия»нинг асосчиси, нафақат Хуросон ва Мовароуннаҳр, балки туркийзабон халқларнинг маънавий тарихида кенг маълум бўлган, мутасаввиф, инсонпарвар шоир ҳисобланади.

¹³⁶ Қаранг: Усмонов О. Аҳмад Яссавий. //Маънавият юлдузлари. –Б.135-136.

Нажмиддин Кубро таълимоти (1145-1221)

Мусулмон оламидаги энг забардаст мутасаввуф донишмандлардан бири буюк ватандошимиз шайх Нажмиддин Кубродир.

Аҳмад ибн Умар Абул-жанноб Нажмиддин Кубро 540 хижрий йилда Хоразмнинг Хивак шаҳрида дунёга келади.

Али Акбар Деххудонинг машҳур «Луғатнома»сида келтирилишича, «у кишининг Кубро деб аталишларига сабаб шуки, беҳад зийракликлари ва туганмас заковатлари туфайли ҳар қандай муаммоли масалани сўралганда ҳал қилиб берар эдилар ва ҳар ким у киши билан баҳс-мунозара қилса, ғолиб чиқар эдилар»¹³⁷.

Нажмиддин Кубронинг Хоразмдаги сўнгги ҳаёти ўта оғир, шиддатли ва мураккаб шароитда кечади. Бу даврда Турон ўлкасидаги Хоразм, Шош, Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорларининг ноаҳиллиги, танг назарлиги туфайли мўғулларнинг Туркистонга қилаётган ҳамлалари кучайиб, Чингизхон лашкарбошилари Мовароуннаҳрдаги йирик шаҳарларни бирин-кетин беаёв босиб олишга муваффақ бўлганлар. 1221 йилнинг жумад ул-аввал (июль) ойида Чингизхон лашкарбошиларидан бири Хулағухон ўзининг ёш ўғли, тумонат лашкари билан Урганч қалъасини ўраб олади. Урганч шаҳри қамал ичида қолиб, аҳоли ниҳоятда оғир шароитда азоб чекаётган бир аснода мункиллаб қолган, етмишдан ошган Нажмиддин Кубро халқ орасидан лашкар тўплаб, қўлида қурол билан қалъани бир неча кун давомида душман ҳамлаларидан сақлаб туради.

Нажмиддин Кубро юксак обрўга эга бўлса ҳам, камтарона ҳаёт кечирган. Аммо у кишининг баъзи муридлари мамлакат миқёсида шунчалик нуфузга эга бўлганларки, ҳатто Фахриддин Розий каби файласуф ва султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам уларнинг рақобатидан хавотирланганлар. Масалан, «Султон ул-уламо» лақабига эга бўлган Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳовуддин Валад Балх шаҳрининг уч юзга яқин файласуф олимлари билан баҳс юргизган ва уларни юнон фалсафаси билан ортикча шуғулланишда айблаган. Нажмиддин Кубронинг бошқа бир шогирди, ўз навбатида шайх Фаридиддин Атторнинг муршиди бўлган хоразмлик Мажиддин Бағдодий ҳокимиятдаги ишларни танқид қилгани учун қатл қилинган. Лекин унинг минглаб шогирдлари бўлган. Баъзида султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўзи ҳам шайхларнинг ҳузурига келиб, уларни зиёрат қилиб турган.

Нажмиддин Кубро мўғул босқинчиларига қарши ўз муридлари билан шиддатли жангга кириб, шаҳид бўлган. Жангдан кейин, у кишининг

¹³⁷ Али Акбар Деххудо. Луғатнома. 104-жилд. –Техрон университети нашри. 1965, –Б.365 (форс тилида).

жасадини дарҳол топиша олмаган. Чунки ул зот қийма-қийма қилиб ташланган эдилар. Шаҳид бўлганликлари ҳақидаги маълумотни ҳижрий 710 (1311) йилда ёзилган Рашидиддин Фазлиллоҳнинг «Жомеат ул-таворих» («Тарихлар тўплами») асарида учратамиз.

Чингизхон шайх Нажмиддин Кубронинг машҳурликларини эшитган бўлганлигидан Хоразмга ҳужум қилиш олдидан, у кишига чопар юбориб, «мен Хоразмни қатлиом қилмоқчиман, шунинг учун Сиздек улуғвор шахсни у ердан кетиб, бизга қўшилишингизни сўрайман», деган. Аммо шайх унга жавобан: «Мен етмиш йил умрим давомида хоразмликлар билан турмушнинг аччиқ-чучугини бирга тортганман. Энди улар бошига бало-қазолар ёғилаётган пайтда қочсам, мурувватдан бўлмайди»¹³⁸, деган. Ҳижрий 733 (1334) йилда Хоразмга сафар қилган машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута Урганч шаҳридан чиқа беришдаги зовияда Нажмиддин Кубронинг мақбараси ва бошқа улуғларнинг мазорини кўрганлигини ёзади¹³⁹.

Нажмиддин Кубро бир неча илмий асарлар ва рубоийлар ёзганки, улар жуда кўп тазкираларда учрайди. У ўз қарашларини араб тилида ёзган бир қатор рисоаларида баён қилган. Улардан асосийлари «Фавоъих ал-Жамол ва фавоих ал-жалол», «Ал-Усул ал-ашара», «Рисолат ал-хоъиф ал-хаъим мин лаумон ал-лаъим» ва бошқалардир.

Маълумки, Кубро ҳақиқат асрорига етишиш мақсадида ўз тасаввуф мактабини яратди. Унинг ақидасига кўра, инсон ўз моҳияти эътибори билан микрокосм, яъни кичик оламни ташкил этадики, у макрокосм, яъни катта дунё бўлган коинотдаги барча нарсаларни ўзида мужассамлаштиради. Аммо илоҳий сифатлар юқори самовий доираларда бирин-кетин ўзига хос мақомларда жойлашганлигидан, ҳақиқат йўлини қидирувчилар бундай юксакликларга кўтарилиб, илоҳий сифатларга эга бўлиши учун, яъни камолотга эришиши учун, маълум риёзатли йўллари ўтишлари зарур. Бунинг учун эса, ҳар бир киши ўн асосга таянмоғи керак (3-илова):

Нажмиддин Кубро шаҳид бўлгандан сўнг, унинг таълимотини шогирдлари давом эттириб, Марказий Осиё Кубравия мактабини вужудга келтирдилар. Бу биродарлик фирқаси аъзоларини бирлаштирган нарса расмий ташкилот эмас, балки таълимотнинг руҳи ва мақсади эди.

Кубравия мактаби бир қатор мустақил шаҳобчалар вужудга келишига сабаб бўлдики, улар мусулмон дунёси Шарқда кенг тармоқ отди. Бу тармоқ келиб чиқиш манбаини Кубронинг бошқа бир шогирди бўлган Мажиддин Бағдодий

¹³⁸ Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийе маънавий: Муқаддима. Қобул. 1982. –Б.8. (форс тилида).

¹³⁹ Қаранг: Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. – М.: Наука. 1988. –С.74.

(Бағдодак Хоразмдаги қишлоқ бўлиб, ундан чиққан Маждиддин 1219 йилда қатл этилган) асос солган тариқатдан, деб ҳисоблар эдилар. Булар қуйидагилар:

Фирдавсия – Сайфиддин Баҳорзий шогирдининг халифаси бўлган, 1300 йилларда вафот этган Нажибиддин Муҳаммад томонидан ташкил топган ва Ҳиндистонда (Деҳли, Бихар) тарқалган;

Нурия – 1317 йилда вафот этган Абдурахмон ал-Исфарионий томонидан асос солинган бўлиб, Кубравиянинг Бағдод шаҳобчаси ҳисобланади;

Рукнийя – ўз келиб чиқишини 1261-1336 йилларда яшаган Рукниддин Алоъаддавла ас-Симнонидан олган биродарлик тариқати;

Ҳамадонийя олийя – Кашмирда исломни ёйишда фаол иш кўрсатган Саййид Али бинни Шаҳобиддин Ҳамадоний (1314-1385) асос солган, рукнийадан ажраб чиққан биродарлик тариқати бўлиб, Кубравия тариқати силсиласининг бошқа шаҳобчаларига қараганда энг машҳурдир;

Игтимошийя – ҳамадонийя олийанинг Хуросон шаҳобчаси бўлиб, Исҳоқ ал-Хутталоний (1423 йилда ўлдирилган) томонидан асос солинган. Унинг икки шогирди эса, икки мустақил шиа тариқатига асос солишган;

Заҳабийя – асосчиси XV аср ўрталарида вафот этган Абдуллоҳ Барзишободий Машҳадий;

Нурбахшия – асосчиси Нурбахш (1392-1464) лақабли Саййид Муҳаммад бинни Муҳаммад.

Юқорида айтилганлар шундан гувоҳлик берадики, Нажмиддин Кубро таълимоти бутун мусулмон Шарқи мамлакатларида кенг тарқалган бўлиб, ҳозирда ҳам унинг кўринишларини учратиш мумкин.

Кубровияда қуйидаги ўзига хос жиҳатлар кўзга ташланади:

Нажмиддин Кубро «Бешиқдан то қабргача илм изла» ҳадиси шарифига амал қилган. У диний, илоҳий, ладуний илмлар билан бирга дунёвий илмларни ҳам ўрганишга эришди. Динийликни дунёвийлик билан боғлашга ҳаракат қилиш ушбу тариқатнинг асосий хусусиятидир.

Ҳожагон тариқати ва Баҳоуддин Нақибанд

Муътазила таълимоти Марказий Осиёда диний-фалсафий таълимотларни вужудга келиши учун ғоявий замин тайёрлади. Буларга исмоилийлар, қарматлар ва тасаввуфни мисол келтириш мумкин. Умуман олганда, машҳур шарқшунос Е.Э. Бертельс фикрича, муътазилийлар таълимоти тасаввуфга сезиларли таъсир кўрсатди¹⁴⁰.

Тасаввуф назариётчилари Абу Ҳомид Ғаззолий (1058-1111), Шаҳобиддин Яҳё ас-Сухравардий (1115-1191), Ибн Арабий (1165-1240) ва бошқалар ўз даврининг билимларини пухта эгаллаган, турли билим соҳаларидан хабардор мутафаккирлар эдилар.

Ал-Ғаззолий таълимоти туфайли, тасаввуф мусулмон руҳонийлари томонидан тан олинди. Ғаззолий тавҳид моҳиятини англаб етмоқ учун ақл ва

¹⁴⁰ Қаранг: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Т. 3. –М.: Наука, 1965. –С.28.

мантиқнинг ўзи кифоя қилмаслигини тан олиб, тасаввуф ирфони кадриятлари ҳимоясига ўтади¹⁴¹.

Х асрдаёқ Марказий Осиёда тасаввуф бўйича айрим рисолалар ёзилган ва улар тасаввуфнинг минтақада оммалашувиغا маълум даражада таъсир кўрсатган. Булар Ҳаким Термизийнинг (ваф. 908) «Китоб хатм ал-вилая»¹⁴² ва Муҳаммад ибн Иброҳим Бухорий Калободийнинг (ваф. 995) «Китоб ат-таарруф ли мазҳаб ул-тасаввуф» номли асарлари бўлиб, улар тасаввуфнинг сўнгги ривожига ғоявий манба бўлди. Марказий Осиёда тасаввуфнинг тарқалишини икки сўфий: Абдул Ҳасан Али ал-Харақоний (ваф. 1034) ва Абу Али ал-Фармозий (ваф. 1084) номлари билан боғлаш ўринли.

Абу Али ал-Фармозийнинг икки шогирди Абу Аҳмад ал-Ғаззолий (ваф. 1126) ва Юсуф Ҳамадоний ирфоний изчилликни давом эттирдилар. Юсуф Ҳамадоний таълимотидан икки тасаввуф мактаби – Яссавий ва Хожагон тариқатлари келиб чиқди. Яссавия тариқати Аҳмад Яссавий, Хожагон тариқати эса, Абдухолиқ Ғиждувоний номлари билан боғлиқ¹⁴³.

Хожагон тариқати XII-XIV асрлар давомида фаолият кўрсатди.

Хожагон тариқатининг асосчиси Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний (1103-1179) бўлиб, у Бухоро яқинидаги Ғиждувон туманида таваллуд топган. «Сўнгра шайхуш-шуюх олим ва орифи раббоний Хожа ва имом Абу Яъқуб Юсуф Ҳамадоний Бухорога келибтурлар ва Хожа Абдулхолиқ алар суҳбатиға етибтурлар ва маълум қилибтурларки, аларда ҳам кўнгил зикри бор. Алар суҳбатида бўлур эрмишлар ва маълум қилибтурларки, то алар Бухорода эрмишлар, дебтурларки, Хожа аларнинг сабоқи ва зикри пиридурлар ва Хожа Юсуф суҳбат ва хирқалари пири Хожа Юсуфдин»¹⁴⁴, - деб ёзади Ҳазрат Навоий.

Абдулхолиқ Ғиждувоний Ҳамадоний таълимотини янги амалиётлар билан бойитди ва мустақил бир сулукка асос солди.

Хожагон тариқатининг йирик намояндаларидан бири, Ҳазрат Азизон номи билан машҳур бўлган Хожа Али Ромитонийдир. Туркий тилдаги манбаларнинг гувоҳлик беришича, Ромитоний 1195 йилда Ромитон қишлоғида туғилиб, шу ерда 1321 йили вафот этган.

Хожагон тариқатининг машҳур вакилларида бири, Сайид Амир Калон ас-Сухорий эди. Манбаларда унинг туғилган йили кўрсатилмаган. Сайид Амир Калон Сухор қишлоғида туғилиб, кулолчилик касби билан ҳаёт

¹⁴¹ Қаранг: Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз такомил босқичлари. – Т.: Шарқ, 1996. –Б.63.

¹⁴² Тримингэм Д. С. Суфийские ордена в исламе. –М.: Наука, 1989. –С.51.

¹⁴³ Қаранг: Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бедия (Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари). –Т.: Фан, 1957. –С.14.

¹⁴⁴ Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами. 10-жилд. –Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги.Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2011. –Б.301.

кечирган. Шунинг учун халқ орасида Амир Кулол¹⁴⁵ номи билан машхур бўлди. Унинг ҳақида маълумот «Мақомоти Мири Кулол» да сақланган.

Амир Кулол, Муҳаммад Бобойи Самосий ўғитига асосан бор билимларини Баҳоуддин Нақшбандга берганидан сўнг ижозат бериб, унга бошқалардан таълим олишини айтади. Шундан сўнг, Нақшбанд етти йил давомида ориф Дегаронийдан таълим олган. Ҳазрат Амир Кулол ҳижрий 772, милодий 1370 йили вафот этди.

Хожагон тариқатидагилар Тангрини ҳақ деб, унга етишиш, уни билиш ва танишни ҳақиқатга эришиш, деб билганлар.

Хожагон тасаввуфий таълимотининг фалсафий асоси «ваҳдати-вужуд» бўлиб, борлиқ – ягона асл зотнинг тажаллийси, нури деб қаралади. Улар таълимоти бўйича, бутун борлиқ Ҳақнинг жамол ва жалолининг тажаллийси ва кўринишларидир. «Қалб тўла софликни топганидан сўнг, - деб ёзади Хожа Али Ромитоний, - унда ваҳдониятнинг нури порлар, у тажаллий аҳли бўлур»¹⁴⁶. Турк олими Усмон Турорнинг фикрича, «ваҳдати вужуд» ақлий далил билан эмас, қалбий мушоҳада, завқ ва ҳол билан эришиладиган бир «ирфон» бўлиб, ақлий назарий эмас»¹⁴⁷.

Абдулхолиқ Гиждувоний илмни ҳар томонлама ва чуқур ўрганишга, ҳар қандай амални ихлос билан адо этишга даъват қилади. «Ислом асоси учун этгайсиз сидқи ихлос билан этинг»¹⁴⁸ – дейди ўғитларида Гиждувоний.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулхолиқ Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд сўфийлар амал қилиши лозим бўлган 11 та хулқ-одоб қоидаларини ишлаб чиққанлар. Булар «рашҳа» деб аталиб, шулардан учтаси Ҳамадонийга, тўрттаси Гиждувонийга, яна тўрттаси Нақшбандга тегишлидир.

Нақшбандия тариқатининг асосий диний-фалсафий ғоялари қуйидаги уч манбага таянади:

а) тариқатнинг ўн бир рашҳаси (қоида). Улардан тўрт машхур калима (чаҳор калима): «Ҳуш дар дам», «Ҳилват дар анжуман», «Назар бар қадам», «Сафар дар ватан» асосий қоидалардир;

б) тариқатнинг асосий шиори бўлган «Дил ба Ёру, даст ба кор»;

в) нақшбандиёна ҳикматлар, яъни юксак инсонпарварликни, ҳалолу покликни ёритишга қаратилган Нақшбанд «вирдлари», яъни илтижо, нидо ва ўғитлари ташкил этади (4-илова).

Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ўн бир рашҳада лўнда ифодаланган таълимотни яратганлар.

¹⁴⁵ Қаранг: Шаҳобиддин ибн бинту Амир Ҳамза. Мақомоти Мири Кулол. 1436 й. Бухоро вилоят музейи. Инв. –№ 1158. –Б.2.

¹⁴⁶ Ромитоний Хожа Али. Рисолаи Ҳазрат Азизон. 1327 й. Бухоро вилоят музейи. Инв. –№ 12548/II. –Б.25.

¹⁴⁷ Усмон Турор. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиклол, 1999. –Б.155.

¹⁴⁸ Гиждувоний Хожа Абдулхолиқ. Васиятнома. Ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси, инв. –№ 3844. В. –Б.147.

12. «*Хуш дар дам*». Тасаввуф таълимотига кўра, олам иккига: фоний ва боқий дунёга бўлинади. Бу олам фоний – ўткинчи дунёдир. Инсон учун чекланган миқдордаги бу дунёни ғанимат билиб, унинг ҳар бир лаҳзаларини хурсандчилик ва шукроналик билан ўтказмоқлик лозим бўлади.

13. «*Назар бар қадам*» қоидаси кишининг ҳаётида қўядиган ҳар бир қадами назорат остига олинмоқлигини таъкидлайди. Бу қоида ўзликни танишга, идора этишга қаратилгандир. Бунда инсон ҳар бир қўйилган қадамини, ҳар бир сўзини ва феъли-хаёлини назорат қилиб турмоғи лозим. Ҳар бир инсоннинг ўз-ўзини назорат қилиши эса, уни комилликка, Ҳаққа томон етаклайди.

14. «*Сафар дар ватан*». Инсон борки, у сайёҳдир. Унинг хаёли ҳам, жисми ҳам сайр этади. Исломда сафарнинг энг олийси – бу Ҳақ йўлига сафардир. Тирикликда эса, кишининг энг олий сафари Ҳаж сафаридир. Тасаввуфда дарвеш-қаландарларнинг асосий хусусияти сафар қилиб, ҳаёт кечириш бўлган. Бу тартиб нақшбандияда ҳам ўз ифодасини топган.

15. «*Хилват дар анжуман*». Унинг оддий ифодаси жамоа ичида яккалик, ёлғизлик, яъни фақат худо ҳақида ўйлаб ўтиришликдир. Ҳазратдан «тариқатингизнинг асоси нимадан иборат?», деб сўраганларида, «хилват дар анжуман, ба зоҳир бо халқ ва ба ботин бо Ҳақ» («Халқ орасидаги ўтиришларда ташқи томондан гўё улар билан, аммо ички томондан фақат Худони ўйлаб ўтириш»), -деб жавоб берганлар.

16. «*Ёдкард*» – бу қоида «Рашахот»¹⁴⁹да баён этилишича, лисоний ёки қалбий зикрдир. Ёдкард (Худони доимо эслаш) қоидасидан кейинги уч мақом аввалги мақом-қоидаларни мазмунан тўлдириб боради. Ёдкарднинг маъноси тариқатдаги сўфийлар фоний дунёда ҳамиша ҳақ ёди билан яшамоғи лозимлигини англатади.

17. «*Бозгаит*» – бунинг маъноси инсон умрининг фонийлиги, ушбу ёруғ дунёдан албатта нариги, яъни боқий дунёқа қайтиб бориши таъкидланади.

18. «*Нигоҳдошт*» – бунинг маъноси киши ўзини ҳар қандай шайтоний нафс қутқусидан пок сақлаши кераклигини уқтиради.

19. «*Ёддошт*» – ҳақ субҳанаху ва таолони доимо завқу-шавқ билан ёдда (хотирада) тутиб, огоҳ бўлишдир.

Маълумки, нақшбандия тариқатида Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзлари асос солган рашҳалар алоҳида аҳамият касб этади. Улар учта бўлиб, тариқатнинг 9, 10, 11-рашҳаларини ташкил этади:

20.«*Вуқуфи замоний*» – бунинг маъноси сўфий ўз умридаги ҳар бир лаҳзани, сонияни Аллоҳга шукр айтиш билан ва унинг бандаларига фақат яхшилик қилиш билан ўтказмоқликни билдиради.

21. «*Вуқуфи ададий*» – бунинг маъноси зикр жараёнида тартиб, сон алоҳида ўрин тутишлигини қайд этишдан иборат. «... ул зикрда ададни риоя

¹⁴⁹ Фахруддин Али Сафий. Рашахот (оби ҳаёт томчилари). –Т.:Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003. –Б.36.

этмакдин иборатдур»¹⁵⁰. Муқаддас дуоларни, калималарни зикр қилинишини санаш, уларни билиш ва уларга риоя қилиш кераклигини уқтиради.

22. «*Вуқуфи қалбий*» – бунинг маъноси сўфийнинг зикри қалбан бўлмоғи зарурлигини ифодалайди.

Нақшбандия тариқатига биноан, юқоридаги ўн бир муқаддас қоидаларни мукамал бажарган киши комил инсон даражасига етишади.

Нақшбандиянинг асосий рашҳалари билан бирга «Дил ба Ёру, даст ба кор» шиори ушбу тариқат негизини ташкил этади:

10) Инсон Аллоҳ яратган мавжудотларнинг энг шарафлиси ва аъло-сидир. Унинг Зотининг тажаллийсидир. Демак, унинг борлиги илоҳий борлиқ билан узвий бирликда бўлади, деган фикрни уқтиради;

11) Аллоҳ инсонга ақл, беш сезги, шуур, ирода берган; сабъ-ҳаракат, бахт-саодатга элтувчи юрак бериб, уни эзгуликка даъват этади, яъни бунда дил Аллоҳ макони эканлиги таъкидланади.

12) Инсоннинг Аллоҳга, ҳаётга ва бошқа тирик жонзотларга, кишиларга бўлган мураккаб муносабатларининг яна бир муҳим қиррасини – тил ва дил зикридаги фарқларни ёки мутаносибликни кашф қилади. Дил билан қилинадиган муносабатлар жамики ҳаётий муносабатларнинг энг аҳамиятлисидир;

13) Инсон ўз ҳаётида энг оғир мусибатлар чоғида ҳам ўзини йўқотмай, инсонлик шаънини юксак тутиб яшаши, хур ва гўзал инсон бўлиши зарурлигини англатади;

14) Инсоннинг ҳаётдан, ўзини буюк зот – инсон эканлигидан, Аллоҳ берган неъматлардан розилигини чуқур ва лўнда ифода этади;

15) Бу шиор бизни Аллоҳ ҳақи, адл-инсоф, эзгулик йўлига даъват қилишини, инсон ҳаётидан мақсад адл-инсофни рўёбга чиқариш, саодатга эришиш эканлигини англатади;

16) Киши қалбида Аллоҳ бўлиши, яратган ожиз бандасини ҳар қандай салбий ўй-хаёл, фикр, хатти-ҳаракатлар ва фаолиятдан қайтариб туришини таъкидлайди;

17) Аллоҳ ҳаётдаги ҳақиқатсевар, адолатли, эзгулик йўлида юрган ҳар бир бандасини ўз карами билан мукофотлашини ифодалайди;

18) «Дил ба Ёру, даст ба кор»да асосий ғоя – инсон қалби муттасил Аллоҳ ёди билан, инсон қўли, амалиёти эса, ижтимоий фойдали меҳнат, касб-хунар билан банд бўлмоғи таъкидланади.

Баҳоуддин Нақшбанд дунёқарашини ифода этувчи яна бир омил, бу унинг пурмаъно ирфоний ҳикматлари, ўғит, ибораларидир. Улардан: «Агар дўст айбига боқсак, дўстсиз қоламиз, ҳеч ким дунёда беайб эмас»; «Сабр ва чидамда ноғора каби бўлмоқ лозимки, у қанчалик шапалоқ емасин, бироқ ўз одатига хилоф овоз чиқармайди»; «Шамга ўхшагин, токи ҳаммага равшанлик бағишла, ўзинг эса, қоронғуда бўл» каби бир қатор ўғитларини кўрсатиш мумкин.

¹⁵⁰ Ўша асар. –Б.39.

Нақшбандия тариқат амалиёти ўз тарихий тараққиётида қуйидаги жуда мураккаб ва шиддатли даврларни босиб ўтган:

I давр. Нақшбандия тариқати жамоасининг шаклланиши ва асосий амалий талабларининг ишлаб чиқилиши 1342-1347 йиллардан то 1358 йили Амир Қазағоннинг ўлдирилиши билан боғлиқ сиёсий беқарорлик, Амир Темурнинг сиёсат майдонига кириб келиши (1360-1361) даврини ўз ичига олади.

II давр. 1361 йилдан бошлаб, то Амир Темур вафотигача, ундан кейинги даврда (1420 йилларгача) хожагон-нақшбандия тариқати сиёсий таъқиб остида бўлса-да, ташкилий жиҳатдан мустақамланиб ўзининг жўғрофий, этник-сиёсий таъсир доирасини кенгайтира борган.

III давр. 1420 йилдан кейинги давр. Бу даврдан бошлаб нақшбандия Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Муҳаммад Қози, Махдуми Аъзам, Офоқ Хожа ва бошқа нақшбандия муршидлари фаолияти даврлари, яъни XV асрдан то XX асргача жамият, давлат тараққиётининг барча жабҳаларида миллий озодлик ҳаракатлари курашининг мафкураси бўлиб қолди. Худди мана шу 3-даврнинг бошида нақшбандия камбағаллар нажоти учун кучли ижтимоий ҳимоя тизимини вужудга келтирди. Хонақоҳларда йўлловчи дарвешларга, мусофирларга, етим-есирларга бошпана ва егулик берилар эди.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами. 10-жилд. – Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2011.
3. Имомназаров М. Миллий маънавиятимишнинг такомил босқичлари. – Т.: Шарқ, 1996.
4. Ислом тасаввуфи манбалари.(Тасаввуф назарияси ва тарихи). Тузувчи проф. Ҳ.Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи. –2005.
5. Усмонов О. Аҳмад Яссавий.//Маънавият юлдузлари. –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
6. Усмон Турор. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиқлол, 1999.
7. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот (Оби ҳаёт томчилари). –Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2003.
8. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик Хайруллаев М.М. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
9. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). – Т.: ТДШИ нашриёти. 2010.
- 10.Ғиждувоний Хожа Абдухлоиқ. Васиятнома. Ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси, инв. –№ 3844. В.
- 11.Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Т. 3. –М.: Наука, 1965.
- 12.Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. –М.–С.Петербург: Диля, 2004.
- 13.Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. –М.: Наука. 1988.
- 14.Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бедия (Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари). –Т.: Фан, 1957.
- 15.Хисматулин А.А. Суфизм. –С.Петербург: Петербургское востоковедение, 2008.
- 16.Тримингэм Д.С. Суфийские ордена в исламе. –М.: Наука, 1989.
- 17.Али Акбар Деххудо. Луғатнома. 104-жилд. –Техрон университети нашри. 1965 (форс тилида).
- 18.Комил Мустафо ал-Шайбий. Ал-Ҳаллож девонининг шарҳи. –Байрут-Бағдод. 1394/1974 (араб тилида).
- 19.Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийе маънавий: Муқаддима. Қобул. 1982 (форс тилида).
- 20.Ромитоний Хожа Али. Рисолаи Ҳазрат Азизон. 1327 й. Бухоро вилоят музейи. Инв. –№ 12548/II.
- 21.Фахруддин Али ас-Сафий. Рашаҳот айн-ул-ҳаёт. ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма асарлар хазинаси. Инв. –№ 3593. Литография. Лакнау. 1890 (форс тилида).
- 22.Шаҳобиддин ибн бинту Амир Ҳамза. Мақомоти Мири Кулол. 1436 й. Бухоро вилоят музейи. Инв. –№ 1158.

3–амалий машғулот:

МАВЗУ: Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг ижодий меросида акс этган ижтимоий-фалсафий фикрлар, уларнинг гуманистик характери.

Мақсад: ғазал мулкининг султони, дея таърифланувчи, туркий тилда ижод қилишга кенг йўл очган ва шу тилда кўплаб асарлар яратган шоир Алишер Навоий ҳамда унинг замондоши Абдурахмон Жомийларнинг ирфоний қарашлари ҳамда тасаввуфга бўлган муносабатлари ҳақида тушунча ҳосил қилиш; шунингдек, талабаларда ушбу икки забардаст мутафаккирларнинг маънавий меросини фалсафий мушоҳада қилиш ва назарий ҳамда амалий хулосалар чиқариш малакаларини ривожлантириш.

Асосий саволлар

1. Абдурахмон Жомий ҳаёти ва фаолияти.
2. Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфга муносабати.
3. Алишер Навоийнинг тасаввуфий қарашлари.

Назарий маълумот

Абдурахмон Жомий Ҳиротда тасаввуф йўлига киришни, ўз билим ва фаолиятини шу йўлга, қолаверса ижодга, илм-фанга бағишлашни афзал кўради.

Ёш Жомий Шайх Саъдиддин Қошғарий билан яқинлашиб, унга қўл беради ва тез орада унинг ҳурматини қозонади. Жомий пирининг қизига уйланади. Саъдиддин Қошғарий тасаввуфда Муҳаммад Нақшбанд сулукига мансуб эди.

Жомий кундалик ҳаётида оддий, дарвишона яшаса ҳам, бироқ шоҳ ва унга алоқадор кишиларнинг, ҳатто уни асарлари орқали таниган бошқа мамлакат подшоҳларининг унга муруввати катта эди. Шунинг учун у ўзига тушган даромадлар ҳисобига бир қанча бинойи хайриялар, шу жумладан Ҳиротда икки мадраса ва хонақоҳ, туғилган шаҳри – Жомда бир масжид қуриш имкониятига эга бўлган.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий ҳаётда юз берган ибратли ҳодисалардан бири Навоий-Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод соҳасида халқпарварлик ва инсонпарварлик мавқеида туриш билан бирга халқ, давлат ишларида инсоф ва адолатни ёқлар эдилар. Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», «Лужжат ул-асрор», «Ашират ул-ламаот», «Рисолаи мусиқий», «Рисолаи муаммо» каби бир қанча асарлари Навоийнинг маслаҳати ва илтимоси билан ёзилган¹⁵¹.

¹⁵¹ Қаранг: Ҳайитметов А. Абдурахмон Жомий.// Маънавият юлдузлари. –Б. 202.

Жомийнинг шахсий мактубларидан маълум бўлишича, у яқин дўсти Хожа Аҳрор таклифи билан Тошкентда ҳам бўлган ва улуғ мазоратларни зиёрат қилган.

Таниқли шарқшунос Е.Э. Бертельс «Жомий» монографиясида шоир асарларининг Тошкент куллиёти (ЎзР ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Қўлёзма инв. № 2122) асосида 52 асарининг номини келтиради.

Жомий асарларининг бир қисми диний ва фалсафий мазмунга эга бўлиб, уларда шоир Ислom дини ва Шарқ фалсафасининг бир қатор масалаларини ўз қарашича талқин қилади, тасаввуфнинг XV асрдаги энг йирик арбоби сифатида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Бунга унинг «Нақши фусус» («Маънолар нақши»), «Шавоҳиди нубувва» («Пайғамбарликка далиллар»), «Шарҳи қасидаи «Тоия» (радифда «то» ҳарфидан фойдаланиб ёзилган қасида шарҳи), «Нақди нусус» («Матнни танқид»), «Шарҳи қасидаи «Хамрия» («Хамрия» қасидаси шарҳи), «Нақшбандий таълимоти ҳақида рисола», «Воҳид» атамаси ҳақида рисола», «Зикр» шартлари ҳақида рисола», «Ҳаж қилиш йўллари ҳақида рисола», «Ашиот ул-ламаот» каби бир қанча асарларини шу гуруҳга киритиш мумкин (1-илова).

Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфга муносабати

Жомий ўзининг мутасаввуфлик фаолиятида Баҳовуддин Нақшбанд ғояларини шу сулукнинг иккинчи бир йирик намояндаси – Хожа Аҳрор Валий билан яқин муносабатда бўлган ҳолда янада ривожлантирди. Расман у ўзини кундалик ҳаётда «Маломатия» тариқатига мансуб, деб ҳисобласа-да, асарларида Нақшбандга ихлоси баланд эди. У ўзининг «Лужжат ул-асрор» касидасида сўфий хулқ-ахлоқи, инсон тарбияси ҳақида гап борганда таъмагирликни қоралаб, қаноатли кишиларнинг олийжанобликларини, уларнинг маънавий жиҳатдан подшоҳ ва вазирлардан ҳам устун эканликларини мадҳ этиб, қуйидаги сатрларни битган эди:

*Томеъон аз баҳри туъма пеши ҳар хас сар ниҳад,
Қонеъонро ханда бар шоҳу вазири кишвар аст.*

Мазмуни:

Таъмагирлар бир лукма учун бошини хасга қўйишга тайёр,
Қаноатлилар эса, мамлакат шоҳи ва вазири устидан ҳам кула олади.

Шоир фикрича, инсон ҳалол ва пок яшаши, бунинг учун эса, у бир касбга эга бўлиши, ўз меҳнати ҳисобига кун кўриши зарур:

*Марди косиб к-аз машаққат мекунад кафро дурушт,
Баҳри ноҳамворийи нафси дағал сухонгар аст.*

Мазмуни:

Косиб одам меҳнат туфайли қўлини қавартиради,
Бу қўлдаги дағал эса, нафс ғадир-будурини текисловчи
рандадир.

Жомийнинг тасаввуфга бўлган эътиқоди соф ва мукаммал бўлиб, у Худони ёруғ нур кўринишида тасаввур этар эди.

Жомий «Нафаҳот ул-унс» асарини яратиш билан тасаввуф тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Унда 616 мутасаввуф ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берилган бўлиб, улардан 34 таси аёллардир. Жомий вафотидан кейин бу асарни Навоий маълум тўлдиришлар билан ўзбек тилига таржима қилиши бежиз эмас эди.¹⁵²

Жомий шеърий меросининг йирик тадқиқотчиси А. Афсаҳзод у тўғрисида ёзган эди: «Жомийдаги сўфиёна кайфият, унинг ижодий йўлининг энг ибтидосидан бошланган эди»¹⁵³.

Жомий лирик шеъриятида реал ҳаёт билан тасаввуфий хаёлот шоирнинг ижодий фантазияси орқали бирлашиб кетган.

¹⁵² Қаранг: Ўша жойда. –Б.203-204

¹⁵³ Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Рахмана Джами. –М., 1988, –С.184.

Алишер Навоийнинг тасаввуфий қарашлари (1441-1501)

Алишер Навоий XV асрнинг охириги ўн йиллигида ўзининг «Мажолис ун-нафоис» ва ислом маънавиятининг буюк сиймолари, хусусан, турк, форс, хинд машойихлари тарихига оид «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шаббодаси») рисоаларини ёзади. Бу асарлар ниҳоятда муҳим манба бўлиб, ўша давр маънавиятининг жонли сиймоларидан мингга яқин киши ҳақида қимматли маълумотларни ўзида жамъ этган. Бундан ташқари нафақат тасаввуф ирфони ва адабиёти, балки ислом даври маънавиятининг бошқа муҳим жиҳатлари ҳақида ҳам кўплаб назарий мулоҳазалар ушбу асарлар қатидан жой олган бўлиб, уларни муфассал тадқиқ этиш миллий маънавиятимизни холис англаб етишда бугунги авлодлар учун беназир манба ва асос бўлиб хизмат этади¹⁵⁴.

Навоий 1498 йилда «Лисон ут-тайр» («Қуш тили»), 1499 йилда «Муҳокамат ул-луғатайн», 1500 йили «Маҳбуб ул-қулуб» асарларини ёзди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг авж нуқталари эди. Адиб «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси»)да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилиб, туркий тилдаги шеърятнинг қудратини таъкидлаган. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: «Чун «Лисон ут-тайр» илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорини мажоз суратида кўргузупмен».

Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърятининг устози Фаридиддин Аттор яратган «Мантиқ ут-тайр» асарига меҳр қўйган эди. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу – жавоб ёзар экан, ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкони даражаси ҳақида эди. «Лисон ут-тайр» мазмуни «Мантиқ ут-тайр»га зид ёки ундаги фикрларнинг такрори ҳам эмас, балки янги тарихий-маънавий босқичдаги шарҳи, талқинидир.

Атторнинг қушлар тилидан ёзилган достонида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса, босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикояларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охириги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала

¹⁵⁴ Қаранг: Имомназаров М. Алишер Навоий. //Маънавият юлдузлари. –Б.208.

моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадий тасвирни ҳам шунга муносиб яратади.

Ниҳоят Навоий охириги асари «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») рисоласида барча саволларга яна ўзи жавоб берган. Бу асар том маънода ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий ғояларга тўлиқ бўлиб, XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий тоифалар моҳияти муфассал очиб берилган, ижтимоий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли таъкидланган.

Алишер Навоий ўзи ва салафлари – Низомий, Дехлавий, Ҳофиз, Ироқий ва бошқалар яратган мустақил бадий тафаккур тарзини «мажоз тариқи», деб номлади ва унда Ҳақ асрори «мажоз сувратинда» акс этишини таъкидлаган. Бу Борликни ўзига хос идрок этиш тарзи Нақшбандиянинг: «Дил ба Ёру, даст ба кор», қондасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуқтада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу диний дунёқараш тизими «Хамса» ва «Лисон ут-тайр» асарларида, шоир лирикасида бадий инъикосини топган.

Топпирик: “АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ, АЛИШЕР НАВОИЙ, БОБУР ва бошқа кўплаб буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг ижодий меросида акс этган ижтимоий-фалсафий фикрлар, уларнинг гуманистик характери” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар машғулот жараёнларни лойиҳалаштиринг

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Навоий А. «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб». Тўла асарлар тўплами. 9-жилд. – Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2011.
3. Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. Тўла асарлар тўплами. 10-жилд. – Т.: Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи. 2011.
4. Имомназаров М. Алишер Навоий. // Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.

5. Ислом тасаввуфи манбалари.(Тасаввуф назарияси ва тарихи). Тузувчи проф. Ҳ.Болтабоев. – Т.:Ўқитувчи. –2005.
6. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. Академик Хайруллаев М.М. таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
7. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (ўрта асрлар). –Т.: ТДШИ нашриёти. 2010.
8. Ҳайитметов А. Абдурахмон Жомий.//Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999.
9. Аълохон Афсаҳзод. Лирика Абд ар-Раҳмана Джами. –М.: 1988.

4–амалий машғулот:

Мавзу: XVI-XVIII асрларда Моварауннаҳрда фалсафий, маънавий-маърифий ва тасаввуфий ғояларнинг ривожини

Режа

1. XVI-XVIII асрлар ижтимоий-фалсафий фикрининг умумий хусусиятлари ва ижтимоий-сиёсий аҳвол.
2. Юсуф Қорабоғий ва Муҳаммад Шариф Бухорий дунёқараши.
3. Бобораҳим Машраб ижодий меросида диний ва тасаввуфий ғоялар.

Таянч тушунчалар:

Марказий Осиё, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, имконий нарса, зарурий нарса, юқори турувчи, қуйида жойлашган, чексиз кўпаяувчи, Машраб, тасаввуф, сабабий боғланиш.

Топшириқ: “XVI-XVIII асрларда Моварауннаҳрда фалсафий, маънавий-маърифий ва тасаввуфий ғояларнинг ривожини” мавзусини ўқитишнинг замонавий технологияларини танланг ва маъруза, семинар машғулоти жаратилган лойиҳалаштиринг

Назарий маълумот

XVI-XVIII асрлар марказий Осиё ҳаётида бурилиш даври бўлди. темурийлар ҳокимити Шайбонийхон томонидан ағдариб ташланди. Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида марказий давлат барпо қилишга уриниб кўрилди. Сўнгра ҳокимият Аштархонийлар сулоласи қўлига ўтди. Ўзаро феодал низолари ўз чўққисига чиқди. Уч давлат ташкилоти пайдо бўлади – олдин Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги, XVIII асрнинг охирида эса – Қўқон хонлиги. Умуман XVI-XVIII асрлардаги Мовароуннаҳрдаги вазиятни куйидагича таърифлаш мумкин:

- Қачонлардир иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланган минтақа бўлган Марказий Осиё – янги, капиталистик ишлаб чиқариш воситасига асосланган ривожланиш йўлидан бораётган Европа мамлакатларидан орқада қола бошлади;

- айти бир вақтнинг ўзида, бир томондан, марказлашишга бўлган тамойил билан боғлиқ бўлган, иккинчи томондан эса, ўзаро урушлар таъсирида шаклланган давлатларнинг бўлинишларининг кучайишига сабаб бўлган қарама-қарши жараёнлар ўзаро мавжуд эдилар;

- марказий давлат барпо қилиш учун олиб борилган кураш миллий давлатларнинг ирқий тарихий асосда шаклланиш жараёнининг, жумладан, Бухоро амирлигининг моҳиятий тамойилларидан бирини ифода қилар Эдики, бундай интилиш кейинчалик Россия томонидан Марказий Осиёни босиб олиниши билан барҳам топди.

Маворауннаҳрда адабиёт ва тасвирий санъат, тарих ва фалсафа, меъморчилик ва бинокорлик санъати ривожланишда давом этди. Самарқанд, Тошкент ва айниқса, Бухоро маданий фаолият маркази сифатида ўз мавкеларида қолган эдилар. ХВИ – ХВИИ асрлар адабиёти Турди, Машраб, Мавлоно, Вафой, Нодир, Мулло Мастий, Равнақ, Роқим, Андалиб, Нишотий, Умар Боқий, акмал каби сиймолар ижодида ўз аксини топган эди. марказий Осиёдан чиққан ХВИИ асрнинг кўплаб шоирлари ўз туғилган жойларидан йироқда яшадилар ва ижод қилдилар. Шавкат Бухорий (ваф. 1695) Ҳиндистон. Афғонистон, Эронда яшади; Мулло Мулҳам – Ҳиндистонда, Муҳаммад Солиҳ Самарқандий – Бухоро, Балх. Ҳиндистон, Лаҳорда. Бобурийлар даврининг Ҳиндистон тарихчиси Абдулқодир Бадаюннинг гувоҳлик эришича, ҳинд адиблари бўлган гулуий, Кашмирий, Камолий, маҳсумий, рамзий, Лоҳурий, Жомий, Кобулий ва файзи Дукконийлар Маворауннаҳр шаҳарларида бўлган эдилар. Араб ва форс йилларида ёзилган бир қатор тарихий асарлар ўзбек тилига таржима қилинди. ХВИ асрда илм-фан алоҳида мураккаб вазиятга тушиб қолди. Бу даврда биз энди Улуғбек ва Али Қушчи каби йирик олимларни кўрмаймиз.

ХВИ асрдан бошлаб Мовароуннаҳр фалсафий фикр икки асосий йўналишда ривожланади.

Биринчи йўналиш – Мирзажон Шерозий, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий каби мутафаккирлар ва бошқалар ижодида ўз ифодасини топган Маворауннаҳрнинг ўзидаги ижтимоий-фалсафий фикр ривожиди.

Иккинчи йўналиш - Марказий осийдан чиқиб, Ҳиндистонда ижод қилган мутафаккирлар томонидан ривожлантирилган фалсафа. Бобурийлар империясининг уч юз йил давомидаги мавжудлиги марказий Осиё ва унга қўшни бўлган бошқа мамлакатлар тарихида чуқур из қолдирди. Бобур давлатининг жуғрофий жиҳатдан алоҳида узоқ ўлкада жойлашганлигига қарамадан, унинг маънавий ҳаёти ҳаминша Марказий Осиё маданиятининг бир қисми бўлиб қолаверди. Негаки, у ва унинг ворислари бу маданиятга тааллуқли бўлиб, ўз фаолиятларида ушбу маданият анъаналарини ривожлантиришда давом этдилар.

ХВИ асрнинг бошида Эронда шиаликнинг расмий мазҳаб сифатида эълон қилиниши муносабати билан маданият вакилларида кўпчилик қисми таъкибларга учраганли туфайли сабабидан Маворауннаҳр ва Ҳиндистоннинг бир-бирларига яқинлашишларига муҳим омил бўлди. улардан кўпчилиги маворауннаҳр ва Ҳиндистондан бошпана топдилар. Ҳукмрон ғоявий оқим ислом мафқураси бўлган калом эди. файласуфларнинг дунёқараши у ёки бу жиҳатдан ҳам ўз келиб чиқиши таянчида диний мафқурага эга эди. уларнинг кўп ютуқлари диний жиҳатдан шаклланган эди. Аммо бу воқеяликни мутлақлаштириш керак эмас, негаки, у билан бир қаторда муайян фалсафий ғоялар ислом мафқурасининг турли жиҳатларидан фарқ қилар эдилар. Бу давр ижтимоий-фалсафий фикри ривожидида ўз маънавий-тарихий манбаларини идрок қилишга бўлган интилиш, диндан кучли маънавий бирлаштирувчилик ва бошқарувчилик омили сифатида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этган эди.

Ибн Муҳаммаджон Юсуф ал-Қорабоғий Муҳаммад Шаҳий (1563-1647) келиб чиқиши жиҳатидан Озарбайжонлик эди. 1579 йили у ўн олти ёшида Ширвонга келади, сўнгра Шерозга бориб Ҳабибулло Мирзажон Шерозий ал-Бонавийга шогирд тушади. Ўз устозининг таъсири остида Юсуф фалсафа ва илоҳиёт ихтисослиги бўйичка шугуллана бошлайди ва бу соҳадаги кизиқишларини Марказий Осиёга олиб келади. Қорабоғий аввал Самарқандда, кейин Бухорода дарс беради. Умрининг сўнгги йиларида Қорабоғий Бухородан икки километр нарида жойлашган «Сепулон» деган жойда яшайди ва ўша эрда вафот этади.

Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Алавий ал-Бухорий (ваф. 1697) Бухорода таваалуд топган. Ал-Мавлоний лақаби билан машҳур.

Бизгача олимнинг ўн бешдан кўпроқ асарларининг номи, жумладан қуйидагилар этиб келган:

1. «Хоқон учун фойдали маслаҳатлар китоби» («китаб фавоиди хоқонийя»). Ушбу рисола 1643 силда ёзилган бўлиб, ХВИИИ асргача кўчирилиб келинган. Унинг нусхаларидан бири «Ташаккурнома рисоласи» деб аталган. Қўлёзма муаллиф яшаган даврнинг ижтимоий ҳаёти, ҳамда илоҳиёт бўйича ҳуқуқшуносликка доир қимматли маълумотларга эга.

2. «Даврийлик ҳақида рисола». Унинг XIX асрнинг бошларига тааллуқли бир неча нусхалари сақланган бўлиб, улардан бири «Муттасилликдан даврийликнинг тааллуқлигининг зарурияти ҳақида рисола» деб аталади. Ушбу рисола муттасиллик ва мунфасиллик масалаларига бағишланган.

Юсуф Қорабоғий ва Муҳаммад Шариф Бухорийларнинг ижоди фалсафанинг кўпгина муаммоларини камраб олган. Барча Шарк перипатетиклари каби Қорабоғий ҳам барча мавжуд нарсаларни икки турга бўлади: вожибул вужуд ва мумкин ул вужуд ёки оддийгина зарурий ва имконий нарсага. Зарурий нарса тушунчаси шундан биоратки, унинг моҳиятига нисбатан ташқида ётган нарса ҳеч қандай ҳолатда ҳам йўқ бўлиши мумкин эмас. Имконий нарса – бу шундайки, унинг моҳияти учун ташқарида бўлган нарса ҳар томонлама борлик ва юқлик ҳам бўлиши мумкин.

Муҳаммад Шариф Бухорий бу хусусда ўздан олдин ўтган мутафаккир таърифидан унчалик фарқ қилмайдиган таърифни беради. Унинг қайд этишича, зарурий нарса – бу шундайки, у мавжуд бўлмаслик табиатидан маҳрум бўлиб, ишнинг учун юқликнинг таркибий қисмларидан ҳеч бирини таърифлаб бўлмайди. Имконий нарса бу шундайки, юқорида айтилган икки табиатдан маҳрумдир. Агар у иккидан биридан маҳрум бўлса ҳам, унинг имконияти рад этилмайди. Зарурий нарсанинг борлигини Бухорий барча ибтидолардан юқорикўяди. Унинг фикрича, вожибул вужуд замон ва маконга боғлиқ бўлмасдан, барча ибтидоларнинг бошланишидир. Барча этуқликнинг сабабини Бухорий худога кўради.

Кейинги феодал даврининг бошқа мутафаккирлари каби Қорабоғий ўзининг дунёни тушуниши асосига сабабият қоидасини кўяди. Қорабоғий ақидасига кўра, сабаб-оқибат алоқаси чексиз бўлиб, «бугунги кун билангина ўз интиҳосига этмайди...»

Бу билан барча борлиқнинг сабабий шарт асосида чексизлиги қайд этилади. Қорабоғий сабаб-оқибат алоқасини бир-бирига оддий равишда боғланган ҳодисаларнинг бир қатор боғланганлиги сифатида тасаввур қилмайди. Бу алоқа қандайдир юқори турган нарсанинг оқибати асосида майдонга чиқади. Бу оқибат, ўз навбатида янада юқорида турган нарсанинг

сабаби сифатида намоён булади ва ҳоказо. Бу эрда алоқа ўсиб боровчи бурама шаклга эгаллиги ҳақидаги тарқоқ фикр яширинган. Бунда шу нарса ҳам муҳимки, юқори босқичлар шаклланиши, куйи босқичларни йўққа чиқаради. Сабабий боғланишни тушуниш борган сари кўпроқ мураккаб ва умумий алоқаларни идрок этиш билан ўсиб боради.

Бу масала ўз ривожини Бухорийнинг асарларида, жумладан, унинг даврийлик ҳақидаги рисоласида топади. Бухорийнинг фикрича, «юқорида турувчи» ва «куйида жойлашган» босқичларнинг шаклланиши даврида майдонга даврийлик чиқади, унинг мавжудлигининг замини эса муттасилликдир. «Билки, - деб ёзади у, -кишилар даврийликнинг муттасилликдан зарурий равишда боғлиқлигини кўрсатганлар». Юқори томон узлуксиз равишда бораётган босқичларнинг қайтарилиши чексизликдир.

Қорабоғий ва Бухорийларнинг эътиборини жалб этган бошқа муҳим муаммо жисмлар бўлинишининг чекли ва чексизлигини аниқлаш эди. Бу масала уларнинг қарашларида макон ва замон ҳақидаги таълимот билан мустаҳкам равишда аралашиб кетган. Чексиз равишда кўпайиб ёки камайиб борадиган ҳар қандай қаторнинг миқдори унинг аъзолари ҳажмига кўра чексиз миқдор бўлганлигидан, шундай чексиз йўлни чегараланган замон бўлагида босиб ўтиш мумкин эмас. Бу давр мутафаккирларининг фалсафий кизиқиш ва изланишлари ўз ичига муҳим таркибий қисм сифатида борлиқнинг асосий муаммоларини, аввало, перипатетик ва шарқий-перипатетик йўналишдаги жиҳатларни тасаввуфнинг борлиқ ҳақидаги муайян қарашлари билан бойитган ҳолда ишлаб чиқишни қамраб олган эди.

Бобораҳим Машраб (1657-1711) йирик ўзбек шоири ва мутафаккири эди. У Наманганда таваллуд топди. У Қашғар, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Қарши ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларида, Ҳиндистон ва Яқин Шарқда бўлди.

Шоир қаерда бўлмасин, диннинг ва тасаввуфнинг асосий қоидаларига тўғри келмайдиган ҳатти - ҳаракатларини кескин танқид остига олиб, ўз шеърларида улар устидан кулганлиги учун руҳонийлар томонидан қаршилиққа учради.

Машраб ҳаётининг сўнгги йилларида Балх шаҳрига (ҳозирги Афғонистонда) келади. Ўзининг ҳур фикрлиги ва ҳукмрон доираларни танқид қилганлиги учун 1711 йилда Балх ҳукмдори Маҳмудхон фармонида биноан қатл этилади. Унинг қабри Хонобод шаҳрининг жанубидаги Ишкошим қишлоғидадир (Афғонистон). Бобораҳим Машраб катта ижодий мерос қолдирди. Унга тааллуқли «Мабдаи нур» («Нур асоси») достони,

«Девони Машраб» тўплами, кўплаб рубоийлар, ғазаллар, мухаммаслар, мусаддаслар халқ орасида кенг тарқалган.

Бобораҳим Машраб мумтоз адабиётимиз буюк намояндаларининг илғор анъанларини ўрганиб йирик шоир бўлиб шаклланди, камолга этди. У қолдирган меросда, биринчи навбатда, ишқий мавзудаги ғазал-мухаммаслардан ана шу анъаналарнинг баракали таъсирини аниқ кузатиш мумкин. Машрабнинг ижодий камолотида, айниқса, Навоий меросининг ижобий таъсири катта бўлди.

Бобораҳим Машраб қолдирган ижодий меросда диний ва тасаввуфий ғоялар ҳам, ўша замонда кенг тарқалган қаландарлик тариқатининг айрим оҳанглари ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Мутафаккир ислонинг асосий назарий қоидаларини шубҳасиз қабул этади. Аммо, айни замонда, ислон таълимотининг бир қатор зоҳирий белгиларини, бирламчи деб ҳисоблаган қонун-қоидаларини, шариатнинг айрим кўрсатма-талабларини, фарз-суннатларини тан олмаслик ва паст назар билан қараш ҳам кўзга ташланади, айрим диний руҳ-тушунча ва муқаддас деб билинган маросим ва одатларга, талқин ва ақидаларга шубҳа билан қараш, ҳатто, очикдан-очик менсимаслик ва масхараомуз муносабат анча-мунча учрайди.

V. КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БЎЙИЧА КЎРСАТМА ВА ТАВСИЯЛАР

Кўчма машғулотлар замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган олий таълим муассасаларда ўзаро ҳамкорлик асосида амалга оширилади. ТДШУ “Шарқ фалсафаси ва маданияти” кафедрасида Шарқ фалсафаси ва маданияти тарихига доир ўқув дастурлар ва дарслик, кўлланмалар билан танишиш ва кўриш.

“Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг ижодий меросида акс этган ижтимоий-фалсафий фикрлар, уларнинг гуманистик характери” модулга тегишли дарсларни илғор хорижий тажрибалар ва инновацион ёндашувлар асосида ташкил этиш ва бошқариш масалалари доирасидаги ижодий топшириқлар, ўқув лойиҳалари, технологик жараёнлар билан боғлиқ вазиятли масалалар асосида амалий ишларни бажарадилар.

Кўчма машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий адабиётлардан, электрон ресурслардан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

V. ГЛЮССАРИЙ

Atamaninglingliztilidanomlanishi	Atamaningrustilidanomlanishi	Atamaningo‘zbektilidanomlanishi	Atamaningma‘nosi
Averoism	Аверроизм	Averroizm	Ibn Rushd falsafiy merosi ta‘sirida G‘arbda vujudga kelgan falsafiy yo‘nalish.
Practical philosophy	Практическая философия	Amaliy falsafa	Ibn Sinoning fanlar tasnifiga ko‘ra, falsafaning ikkinchi qismi bo‘lib, u siyosat, huquq, uy ishlarini o‘rganish – iqtisod va axloqshunoslik, ya‘ni etikadan iboratdir.
Authocracy	Автократия	Avtokratiya	(yunon. – autos–o‘zim va cratos – hokimiyat so‘zlari birikmasidan tashkil topgan) – alohida sub‘ekt tomonidan hokimiyatni cheklanmagan, nazorat qilinmaydigan va uni to‘liq egallab olgan holda boshqarish
Aggression	Агрессия	Agressiya	(lot. aggres – hujum qilmoq). Hozirgi kunda A. so‘zi inson faoliyatining juda ko‘p qirralarini ifodalaydi: tahdid qilish unsurlaridan tortib, to jismoniy ta‘sirgacha bo‘lgan faoliyatni o‘z ichiga oladi
Acacia	Акаша	Akasha	Svami Vivekananda ta‘limotida olamdagi barcha narsalar kelib chiqadigan dastlabki materiya.
Anarchy	Анархия	Anarxiya	(yunon. anarchia – bosh–boshdoqlik, hokimiyatsizlik) – ijtimoiy–siyosiy ta‘limot bo‘lib, shaxsni har qanday nufuzlar va turli–xil iqtisodiy, siyosat va ma‘naviy ta‘sirlardan ozod qilishni maqsad qilib qo‘yadi. Davlat A. uchun salbiy manba bo‘lib, uni zo‘ravonlik, inqilobiy yo‘llar bilan yo‘q qilishi kerak.
An-nakhda	Ан-нахда	An-naxda	XIX asrning o‘rtalarida arab dunyosida boshlangan g‘oyaviy va adabiy uyg‘onishning nomlanishi. Misrda Rifoa at-Taxtoviy (1801-1873), Ali Muborak (1824-1893), Abdulloh Fikriy (1834-1890), Suriyada Nosif al-Ezijiy (1800-1871), Butrus al-Bo‘stoniy (1819-1888), Fransis Marrosh (1836-

			1873) kabi mutafakkir-olimlar ushbu oqimning vakillari hisoblanadi.
Anthropocentrism	Антропоцентризм	Antropotsentrizm	(yunon. anthropos – inson, kentron – markaz). Bu tasavvurga ko‘ra, inson–koinot markazi bo‘lib, olamdagi barcha voqea–hodisalar o‘zgarishning tub maqsadidir.
Aparigrakha	Апариграха	Aparigraxa	Jaynizm da barcha ko‘ngil istaklaridan o‘zini tiya bilish. Bu kishida lazzat uyg‘otadigan ob‘ektlardan o‘zini tiyishga da‘vat etadi.
Mixed nation	Смешанная нация	Aralash millat	Abul Kalom Ozod (1888–1958)ning Hindiston xalqlari dinlar va tillarning turli tumanligidan va boshqa farqlardan qat’i nazar, yakdil bo‘lishlarini maqsad qilgan konsepsiyasi.
Athman	АТМАН	Atman	Upanishadlarda ruh kategoriyasi bo‘lib, hamma narsa ichiga kira oluvchi sub’ektiv voqelik sifatida o‘zini namoyon etadi: u – “katta ham emas, kichik ham emas, tanasiz va qonsiz, soyasiz va qorong‘iliksiz, shamolsiz va efirsiz..., issiz va ta’msiz, ko‘zsiz va quloqsiz, ovozsiz va aqlsiz ... uning ”oldida ham, ketida ham yoki ichida ham hech narsa yo‘q...
Atheism	АТЕИЗМ	Ateizm	(yunon. theos – xudo) har qanday ilohiy ta’limotni, ilo–hiy kuchni rad etuvchi falsafiy oqim, dahriylik.
Akhimsa	Ахимса	Aximsa	Gandiy va jaynizm ta’limotida tirik jonga ozor yetkazishdan o‘zini tiyish asosiy tamoyili
Ethical degradation	Этическая деградация	Axloqiy degradatsiya	hinduizm da axloqiy normalarning buzilishi.
Ethical and enlightened government	Этическое и просвещенное правительство	Axloqli va ma’rifiy hukumat	Eron ma’rifatpar–vari Shams ul-Urafo tomonidan ishlab chiqilgan, diniy va milliy axloqiy qadriyatlar asosida jamiyat boshqaruvini ta’minlaydigan hukumat shakli.
Ashram	Ашрам	Ashram	hinduiylik da diniy jamoa
Animism	АНИМИЗМ	Animizm	ibtidoiy tasavvurlardan biri bo‘lib, tabiat da ruhlarning ta’siri mavjudligiga ishonish.

Arabic sciences	Арабские науки	Arab ilmlari	kalom, fiqhshunoslik va hadisshunoslik kabi diniy ilmlar.
Asceticism	Аскетизм	Asketizm	moddiy dunyo noz-ne'matlaridan voz kechib, ruhiy kamolot yo'lida uzlatga chekinishdir.
Mythological thought	Мьшления (мифологическая мысль)	Asotir tafakkur (afsonaviy fikrlash)	insonning dunyoga va bilvosita ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan munosabatini muayyan butunlikda ifodalash shakllaridan biridir.
Atomism	АТОМИЗМ	Atomizm	materiyaning uzluksiz, diskret (dona-dona) tuzilishi haqidagi ta'limot.
Ethics	Этика	Axloq	(arab. xulq so'zining ko'pligi) kishilar orasidagi munosabatlarni tartibga solishning o'ziga xos tartib, qoidalar yig'indisi.
Teaching about eternal return	Учение о вечном возвращении	Abadiy qaytish ta'limoti	Bu g'oyaning mohiyati shundan iboratki, ilohiy xususiyatga ega bo'lgan abadiy barhayot inson ruhi yerga tushib inson tanasi orqali namoyon bo'ladi, aynan zaminda ruh bilan tana qo'shiladi. Shu holda tana tabiiy holda o'z ruhiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tishi zarur.
Agnositism	АГНОСТИЦИЗМ	Agnostitsizm	Bilishni inkor qiluvchi ta'limot.
Antinomy	АНТИНОМИЯ	Antinomiya	Isbotlash ham inkor etish ham mumkin bo'lgan haqiqatlar yoki qoidalar.
Apologetics	АПОЛОГЕТИКА	Apologetika	So'zning lug'aviy ma'nosi himoya qilmoq demakdir, ya'ni xristian dini aqidalarini turli hujumlardan himoya qilishdir.
A priori	Априор	Aprior	Tajribagacha bo'lgan bilim.
A posteriory	Апостериор	Aposterior	Tajribadan keyingi bilim.
Association	Ассоциация	Assotsiatsiya	Bilishdagi munosabat-asoslari.
Ethical rationalism	Рациональная этика	Axloqiy ratsionalizm	Bilimlar inson axloqiy faoliyatini yaxshilikka qaratish orqali namoyon bo'ladi.
Brakhma	Брахма	Braxma	braxmanizm diniy ta'limotiga ko'ra, yagona real dunyoviy ruh, ilohiy substansiya, hayot manbai, borliqning asosi.
Brakhmans	Брахманы	Braxmanlar	– Qadimgi Hindistonda davlat rahbarlari, ziyolilar va donishmandlardan tashkil topgan ijtimoiy qatlam.
Brakhmachary	Брахмачария	Braxmachariya	Gandiy va jaynizm ta'limotida ojiz-zaif xatti-harakatlarga yo'l

			qo'yishdan o'zini tiyish hamda insonda o'z fikru hayollari, so'zlari va harakatlarini qat'iyon idora etishi tamoyili.
Buddha	Будда	Budda	(qad. sanskritcha – “nurlangan”) buddaviylik ta'limoti asoschisi, tarixiy shaxs Sidxarta Gautama.
Argument	Довод	Burhon	isbotlash, uning mohiyati, vazifasi, turlari, qoidalari va boshqa masalalar.
Busury	Буцури	Busuri	Nisi Amanening falsafiy qarashlarida tabiat qo–nunlari tushunchasi
Bkhakthy	Бхакти	Bxakti	<p>“Bxakti” so‘zi sanskrit tilidan olingan bo‘lib “mehr”, “sadoqat” degan ma‘nolarni anglatadi. Bxakti diniy harakat sifatida avval X–XII asrlarda Hindistonning janubida, u yerdan quvg‘inlikka uchraganidan so‘ng esa XIV asrlardan boshlab Hindistonning shimolida keng yoyila bordi va XV–XVI asrlarda esa Hindistonning shimoli bxakti harakatining eng yirik markaziga aylandi. Ramanand va Ramanuja, Vallabxacharya, Chaytannya, Nimbarkacharya, Xit Xarivansh kabi faylasuflar bxaktining asoschilaridir. Faylasuflarning bxaktini targ‘ib qilishdan bosh maqsadlari umidsizlikka tushib qolgan hind xalqini hayotga qaytarish, ularning ongida so‘ngan ishonchni yana qayta uyg‘otish, kelajakka, ertangi kunga ishonib yashash tuyg‘ularini mustahkamlash edi. Bxakti diniy-islohotchilik harakati hinduizm diniy fanatizmiga qarshi kurashda xuddi tasavvufdek bunyodga kelgan bo‘lsa-da, o‘sha davrda hind jamiyati hayotida bir vaqtning o‘zida hukmdor bo‘lgan bir qancha dinlarning fanatizmiga ham qarshi juda muvafaqqiyatli ravishda kurashdi va bu yo‘lda o‘z maqsadiga erisha oldi.</p>
Biological	Биологическая	Biologik antropologiya	Insonni biologik mavjudot

anthropology	антропология		sifatidagi jihatlarini bo'rttirib o'rganuvchi ta'limot.
Primary quality	Первичные качества	Birlamchi sifatlar	Narsalarning mohiyatiy belgilari.
Primary	Первоначало	Boshlang'ich ibtido	Substansiya, birinchi ibtido, asos, negiz degan ma'nolarni anglatadi.
Vaysheshics	Вайшейшики	Vayshiylar	Hinduiylikda dehqonlar va hunarmandlar varnasi, tabaqasi.
Vakhdat al-vujud	Вахдат ал-вужуд	Vahdat ul-vujud	tasavvuf ta'limotining yetakchi g'oyasi, xudo va olam birligi.
The Vedas	Веды	Vedalar	Qadimgi hind jamiyatining hayot tarzi haqida ta'lim beruvchi birinchi manbalar.
Vedkhanta	Веданта	Vedanta	vedalar oxiri degan ma'noni anglatuvchi qadimgi hind falsafiy maktablaridan biridir.
Wajib al-wujud Primary cause	Важиб ал-вужуд	Vojib ul-vujud	arab-musulmon falsafasida borliqning birinchi sababi, ya'ni bor bo'lishi shart bo'lgan borliq – xudodir.
Voluntarism	Волюнтаризм	Volyuntarizm	(lot. Voluntas – iroda) – iroda borliqning eng oliy ko'rinishi deb qarovchi falsafiy oqim. Iroda V.da tarixiy jarayonlarning ob'ektiv qonuniyatlariga rioya qilmasdan, jamoatchilik bilan hisoblashmasdan o'zboshimchalik bilan o'z hohish–irodasini yuqori qo'yuvchi faoliyatdir.
The doctrine of Gandhism	Учение гандиизма	Gandiychilik ta'limoti	M. Gandiy (1869–1948) tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy ta'limot. Gandiychilik hinduiylik, jaynizm, insonparvarlik va kuch ishlatmaslik g'oyalariga asoslangan.
Hedonism	Гедонизм	Gedonizm –	Lazzatlanish, huzurlanish.
The hylozoism	Гилозоизм	Gilozoizm	Hamma mavjud narsalarni ruhga, jonga ega deb hisoblash.
Geocentric teaching	Геоцентризм	Geotsentrizm	Er - Olamning markazi, degan ta'limot.
Humanism	Гуманизм	Gumanizm	Insonning dunyodagi o'rni, mohiyati va vazifasi, borlig'ining mazmuni va maqsadi haqidagi tushuncha.
Taosism	Даосизм	Daosizm	qadimgi Xitoydagi falsafiy ta'limot. D. Chjango davrida ("Urushayotgan davlatlar", mil.av. 6-5 asrlar) vujudga kelgan. D.ning asoschisi Lao-szi

			(mil.ol. 579–499 yillar) hisoblanadi. Lao szining asosiy g‘oyalari "Dao-de-szin" asarida bayon qilingan. Uning fikricha, barcha narsalar faqatgina, "dao" ga mos holda vujudga keladi va o‘zgaradi, shuningdek u kishilarni tabiat bilan uyg‘unlikda, tabiiy hayot kechirishga chaqiradi.
Deism	Деизм	Deizm	(lot. deus – xudo) xudoning, olamning shaksiz birinchi sababchisi sifatida mavjudligini e‘tirof etuvchi ta‘limot. D. atamasi birinchi marotaba 1564 yilda paydo bo‘ldi.
Determinism	Детерминизм	Determinizm	Zaruriy shartlanganlik tamoyili.
Drakhms	Драхмы	Draxmalar	buddaviylikka ko‘ra, “o‘zining belgilariga ega bo‘lgan zarrachalar” yoki “unsurlar” .
Deduction	Дедукция	Deduksiya	Umumiydan xususiya borish.
Deductive method	Дедуктивный метод	Deduktiv metod	Umumiy bilimdan xususiyl bilimga borish usuli. Dekart inson aqliga yuqori baho beradi, natijada ratsionalizmni rivojlantiradi. U Bekonga qarama-qarshi deduktiv metodni ilgari suradi.
Dialectics	Диалектика	Dialektika	Raqib bilan bahs-munozara yurita olish san‘ati.
Wisdom	Мудрость	Donolik	Yaxshi fikr, yaxshi so‘z, yaxshi amal birligi.
Dualism	Дуализм	Dualizm	Nomoddiy va moddiy substansiya birlamchi asos sifatida mavjud.
Jaynism	Джайнизм	Jaynizm	miloddan avvalgi bir minginchi yilning o‘rta–larida vujudga kelgan ta‘limot. Mazkur ta‘limotning asoschisi Vardxamana bo‘lib, qalandarona hayot kechirgan. Bu ta‘limotning asosida materiya va jon yotadi. Jaynistlarning ko‘rsatilishicha, insonning asosiy maqsadi tashqi olamning hukmronligidan qutilish va o‘z kamoliga erishishdir. Inson tabiati ham moddiy, ham ruhiydir. Jon bir vaqtning o‘zida nafis jon (Jiva) va dag‘al materiya (ajiva)ning birligidan iborat.
Jnana	Джнана	Jnana	Ramakrishna ta‘limotida bilish

			yo'li.
Necessity	Необходимость	Zarurat	Olamdagi hamma narsa belgili asosda paydo bo'ladi, obektiv zaruratdan paydo bo'ladi.
Social treaty	Общественный договор	Ijtimoiy kelishuv	Jamiyatni shartnoma asosida paydo bo'lganligi haqidagi ta'limot.
I	И	I	xitoy falsafasiga ko'ra, halol ijrochilik tushunchasi.
Dual wisdom	Двойная мудрость	Ikki donishmandlik	Nosir Xisrav fikricha, bu qadimgi yunon falsafasi (yunon donishmandligi) va qarmatilylik ilohiyotidir.
Induction	Индукция	Induksiya	bo'lakdan butunga tomon hukm yuritish.
In and yan	Инь и ян	In va yan	xitoy falsafasiga ko'ra, borliqdagi o'zgarish va rivojlanishlarning sababi bo'lgan azaliy qarama-qarshi ibtidolar.
Social justice	Социальное справедливость	Ijtimoiy adolat	Jamiyatdagi adolat shakli.
Dual truth	Двойная истина	Ikki haqiqat	Dunyoviy va diniy bilimlar bir xil darajaga ega.
Secondary quality	Вторичные качества	Ikkilamchi sifatlar	Narsalarning tashqi sifatliy belgilari.
Early Christianity	Ранняя христианства	Ilk xristianlik	Xristianlikning shakllanishi va rivojining dastlabki davrlari.
Inductive method	Индуктивный метод	Induktiv metod	Tajriba orqali olingan materiallarni miyada qayta ishlash usulidir.
Human existence	Человеческое бытие	Inson borlig'i	Inson borlig'ini "ekzistensiya" deb atadilar.
Human gear, Man-mechanism	Человек-механизм	Inson-mexanizm	Inson mexanika qoidalariga bo'ysinuvchi mavjudot.
Human philosophy	Философия человека	Inson falsafasi	Inson ma'naviy hayotining ichki qonuniyatlarini, hayot mazmuni, inson va uning mohiyati, yashashning ma'nosi, inson ruhiyatining tahlili, falsafiy tafakkurning o'ziga xosligi, falsafada yangi uslub, inson faoliyatini ijobiy tomonga yo'naltiruvchi ta'limot.
Irrationalism	Иррационализм	Irratsionallik	Obektiv dunyoning umumiy qonunlaridan «dalillarni», «hayotni», subekt ongining hodisalarini tahlil qilishga o'tdilar.
Jewel	Драгоценность	Javhar	arabcha so'z bo'lib, Sharq falsafasida olamning birlamchi sababi, moddiy yoki ruhiy asosi, degan ma'noda keng

			qo‘llanilgan.
Dialectic	Диалектический	Jadal	dialektik hukmlar nomini olgan murakkab hukmlar, shartli bo‘linuvchi savol-javob hukmlari kabilar.
Jen	Жэнь	Jen	Qadimgi Xitoy falsafasidagi insoniylik tushunchasi.
Kali	Кали	Kali	hinduiylikda hudoning yaratuvchilik, saqlovchilik yoki yemiruvchilik faol holatidagi nomi.
Caste	Кастантсво	Kastachilik	Hinduiylikda insonlarning qat’iy tabaqalarga, kastalarga bo‘linishi.
Ki	Ки	Ki	Chxve Xan Gining falsafiy ontologiyasida tabiat va inson paydo bo‘lishining moddiyuncha ibtidosi
Kalam teaching	Учение калама	Kalom ilmi	o‘rta asrlarda falsafiy-diniy fikrlarni, dinning nazariy asoslarini o‘rganish, islom aqidalariga nisbatan aqliy mulohaza yuritish jarayonida vujudga kelgan maxsus bilimlar tizimi.
kwankhakpha	Кванхакпха	Kvanxakpха	o‘rta asrlarda Koreyadagi neokonfusiychilik yo‘nalishlaridan birining nomi.
Kirin	Кирин	Kirin	(“ki” - erkak, “rin” – “ayol”) qadimgi koreys mifologiyasiga ko‘ra, o‘zida dunyo paydo bo‘lishining dastlabki besh elementlarini mujassamlashtirgan afsonaviy hayvon.
Kodo	Кодо	Kodo	“Yaponizm” mafkurasida “Imperator yo‘li” tamoyilining nomlanishi.
Cosmic mind	Космический разум	Koinotiy idrok	Pravas Chaudxuri falsafiy ta’limotidajodiy yaratuvchilik vazifasiga ega ibtido.
Kun-tsi	Конфуций и Конфуцианство	Konfusiya va konfusiychilik	milodgacha bo‘lgan VI–V asrlarda qadimgi Xitoyda yuzaga kelgan falsafiy oqim. Konfusiya (Kun tsi, milodgacha 551 – 479 y.lar) – mazkur ta’limotning asoschisi bo‘lib, u hozirgi Shandun viloyati hududida Lu xonligi davrida tug‘ildi. Konfusiylar bu vaqtlarda deyarli kambag‘allashgan eski

			<p>zodagonlar oilasiga mansub edi. K. asoschisining qarashlari uning izdoshlari tomonidan yozilgan "Lun yuy" ("Suhbatlar va mulohazalar") nomli falsafiy kitobda bayon etilgan. K.lar ta'limotida "chjun" (podshohga sadoqat), "i" (burchga sadoqat), "syao" (o'g'illarcha ehtirom) va b. g'oyalarni ifoda etuvchi, "jen" (insonparvarlik) qarashlari sistemasi markaziy o'rinni egallaydi. Uning asosida ushbu hislatlarni o'ziga singdirgan "szyun–szi (olijanob kishilar) haqidagi g'oya turadi. Kishilarni "szyun – szi" (olijanoblar) va "syao – jen" (past tabaqalar)ga ajratish shundan kelib chiqqan. Unga ko'ra, boshqaruv birinchilar tomonidan amalga oshirilishi, keyingilar esa faqat itoat etishlari zarur bo'lgan.</p>
Cosmopolitanism	Космополитизм	Kosmopolitizm	vatansizlik g'oyasini ilgari suruvchi falsafiy ta'limot. Ushbu ta'limot butun yer sayyorasinigina vatan sifatida tan oladi.
Kshatry	Кшатри	Kshatriylar	Hinduiylik kastachiligida harbiylar var–nasi, tabaqasi.
Kojiky	Кодзики	Kodziki	Yaponiyadagi qadimgi kishilarning qilmishlari haqidagi bitiklar.
Li	Ли	Li	xitoy falsafasiga ko'ra, ruhiy olam, ruhiy substansiya.
Legists	Легисты	Legistlar	miloddan oldingi IV asrda siyosiy arbob Shen Buxay(er.ol.400-337 yy.) tomonidan ishlab chiqilgan legizm falsafiy oqimining tarafdorlaridir.
Matter	Материя	Materiya	Moddiy asos.
Mayya	Майя	Mayya	Vedantizmda real va noreal, moddiy dunyo.
Materialism	Материализм	Moddiyunchilik	(lot. Materialis – moddiy, moddiylashgan) olam moddiy, ongimizga bog'liq bo'lmagan holda, ob'ektiv tarzda mavjud, materiya birlamchi, hech kim tomonidan yaratilmagan, abadiy mavjud, tafakkur esa materiyaning xususiyatidir, olam

			va uning qonuniyatlarini bilish mumkin, deb qarovchi falsafiy oqim.
Ideology	Идеология	Mafkura	(arab. «mafkura» – nuqtai nazarlar va e’tiqodlar sistemasi, majmui) – jamiyatdagi muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy, falsafiy, ilmiy qarashlar, fikrlar va g’oyalar majmui.
Administrative philosophy	Административная философия	Ma’muriyat falsafasi	Svami Ranganatxananda falsafiy qarashlarida jamiyat rivojiga turli darajadagi ma’muriyat hodimlari o’z his-salarini qo’shishi zarurligini o’zida ifoda etadigan ta’limot.
Moral synthetic unity	Нравственное синтетическое единство	Ma’naviy sintetik mushtaraklik	Svami Rangatxanandaning Hindistonda hinduizm va islom orasida tinch-totuvlik va hamkorlik munosabatlari mumkinligi va zarurligini mantiqan isbotlagan ta’limoti.
Enlightenment	Просвещение	Ma’rifatparvarlik	kapitalistik munosabatlar shakllanishi davrida, madaniy–mafkuraviy va falsafiy oqimlarning vujudga kelishi bilan bog’liq, yuzaga kelgan, qonuniy bosqich. M. milliy xususiyatlardan qat’iy nazar quyidagi umumiylikka ega: demokratizm, ya’ni keng ommani madaniyat va bilim manbalaridan foydalanish uchun sharoit yaratib berish, inson tafakkurining cheksiz imkoniyatlariga ishonish. M. tushunchasi birinchi bor, Fransiyada shakllanib, XVIII asrning boshlarida rivoj topa boshladi. Fransuz jamiyatida M. Volter, Sh.L.Monteske, J.Mile bilan bog’liqdir.
Mythology	Мифология	Mifologiya	Afsonalar va asotirlar haqidagi ta’limot. Qadimda falsafani manbasi, material vazifasini o’tagan.
Nationalism	Национализм	Millatchilik	milliy mahdudlik va maqtanchoqlikni targ’ib va tashviq qilishga asoslangan, o’z millati kuch-qudrati va salohiyatiga chuqur ishonch va o’zga millatlarga ishonchsizlik ruhi bilan yo’g’rilgan nazariya

			va amaliyot
Monotheism	Монотеизм	Monoteizm	(yunon. Monos – yakka, yagona, theos – xudo) – yakkahudolikka asoslangan diniy e’tiqod.
Islamic theologians Mutakallimin	Мутакаллимиты	Mutakallimlar	kalom ilmi vakillari, ularning eng mashhurlari, Abul Hasan al-Ash’ariy va Abu Mansur al-Moturidiy as-Samarqandiydir.
Islamic theologians	Мутазилииты	Mu’taziliylar	(arabcha – ajralib chiqqanlar, uzoqlashganlar) Islomda ilk ilohiyot oqimlaridan biri bo‘lib, diniy hukm va aqidalarni aql doirasida qabul qiluvchilar.
Metaphysics	Метафизика	Metafizika	Tabiatdan oldin, birinchi falsafa ma’nosida ham qo‘llaniladi.
Method	Метод	Usul	Usul haqidagi ta’limot.
Modus	Модусы	Moduslar	Narsalarning sifatlari.
Monads	Монада	Monada	Birlamchi asoslar, ruhiy substansiyalar.
World of substances	Мир вещей	Narsalar dunyosi	O‘tkinchi, yo‘q bo‘luvchi, o‘zgaruvchan dunyo.
Philosophy of theory	Теоретический философия	Nazariy falsafa	Ibn Sinoning fanlar tasnifiga ko‘ra, metafizika (oliy fan), matematika (o‘rta fan) hamda tabiat haqidagi fan – tabiatshunoslik (pastki fan)dan iborat ilmlar majmui.
Nirwana	Нирвана	Nirvana	buddaviylik ta’limotiga ko‘ra, azaliy karma iplaridan xalos bo‘lish va abadiy ruhiy xotirjamlik.
Norito	Норито	Norito	Qadimgi Yaponiyadagi sintoistik e’tiqod bo‘lib, u duo ifodalarini o‘qish, qurbonliklar (guruch, sabzavot, baliq) keltirish bilan bog‘liqdir.
Prophecy	Пророчество	Nubuvvat	payg‘ambarlik, ilohiy xabar – vahiy orqali Alloh yer yuziga o‘z elchisini yuborib, insonlarni zalolatdan qutqarishi.
Relativity	Относительность	Nisbiylik	Hamma narsa o‘zgaruvchan, oquvchan xususiyatga ega, sukunat esa vaqtinchalik, nisbiydir.
Neoplatonism	Неоплатонизм	Neoplatonizm	Yangi aflatunchilik, ellin davrida rivojlangan oqim.
Accidensy	Акциденция	Oraz	aksidensiya, narsa va hodisalarning muhim bo‘lmagan, tasodifiy, o‘zgaruvchan, ahamiyatsiz xossasini bildiradi.
Consciousness	Сознательность	Onglilik	Onglilik bu hodisalarning yuzaki

			qismidir. Bizning butun tashqi, ichki taassurotlarimiz, hissiyotlarimiz ongimiz tomonidan anglanadi. Ular ichki ruhiy holatlar bilan bog'liqdir.
Progress	Прогресс	Progress	Taraqqiyot haqidagi ta'limot.
Pantheism	Пантеизм	Panteizm	(yunon. pan – hamma, theos – xudo) – tarixan shakl–langan falsafiy ta'limot bo'lib, u xudo bilan tabiat bir–biriga, tamoman, mos bo'lib tushadi, ular aynan birdir, ularni bir–biriga qarama–qarshi qo'yish falsafiy tafakkur rivojiga putur yetkazadi, deb da'vo qiladi.
Pacifism	Пацифизм	Pasifizm	hech narsaga ozor bermaslik tamoyili.
Purans	Пураны	Puranlar	Hinduizmni o'rganishning eng dastlabki manbalaridan biri bo'lib, ular turli rasm-rusumlar va mifologik syujetlar kiritilgan asardir.
Rationalism	Рационализм	Ratsionalizm	Bilishda aqlni rolini oshirib ko'rsatuvchi ta'limot.
Rationality	Рациональность	Ratsionallik	Kantdan Gegelgacha bo'lgan yo'l - bu insonning tanqidiy baholovchilik qobiliyati sifatida tushunilgan oliy aqlning gegelcha «ilohiy» aql aqidasi o'rin bo'shatib berishi yo'lidir.
Regress	Регресс	Regress	Orqaga ketish.
Renaissance	Ренессанс	Renessans	Uyg'onish davri.
Revolution	Революция	Inqilob	(lotin. "revolutio" – to'ntarish, burilish) – tabiat, jamiyat yoki bilish jarayonida biron–bir narsa, hodisada sodir bo'ladigan chuqur sifat o'zgarishi va rivojlanishni ifodalaydigan tushuncha.
Sallimkhakpha	Саллимхакп-ха	Sallimxakp-ха	o'rta asrlarda Koreyadagi neokonfusiychilik yo'nalishlaridan birining nomi.
Sati	Сати	Sati	Hindistonda beva qolgan ayolni erining jasadi yon–dirilayotgan gulxanda birga yondirilishi marosimi.
Satory	Сатори	Satori	yaponcha so'z bo'lib, ichki tuyg'u bilan tushunish, yoritilish lahzasini anglatadi.
TwaddleVerbiage	Пустословие	Safsata	noto'g'ri hukmlar, boshqalarni aldash, yolg'onni isbotlashga qaratilgan sofizm, paralozimlar.

Swadeshy	Свадеши	Svadeshi	Hindiston Milliy Kongress partiyasining ingliz mahsulotlariga boykot e'lon qilish g'oyasi.
Swaraj	Свараж	Svaraj	Hindiston Milliy Kongress partiyasi ilgari surgan "O'z-o'zini boshqarish" g'oyasi.
Sensualism	Сенсуализм	Sensualizm	Bilishda sezgilarni rolini, ahamiyatini bo'rttirib ko'rsatuvchi ta'limot.
Scepticism	Скептицизм	Skeptitsizm	yunoncha so'zdan olingan bo'lib, ko'rib chiqayapman, tadqiq qilyapman, mulohaza yurityapman, shubhalanyapman degan ma'nolarni bildiradi. Bu oqimning ko'zga ko'ringan vakillari – Pirron, Agripp, Ensidem, Sekst Empirik.
Chaos,Element	Стихия	Stixiya	Tabiatning ongsiz harakati.
Subjectivism	СубЪЕКТИВИЗМ	Subektivizm	Bilishda inson ongini, xislarini o'rnini ko'tarib ko'rsatuvchi ta'limot.
Natural right	Естественные право	Tabiiy huquq	Insonni tug'ilgandan yashashga bo'lgan huquqlari.
Natural equality	Естественное равенство	Tabiiy tenglik	Insonni tug'ilgandan hamma insonlar teng degan ta'limot.
Focusingattention, treatment	Сосредоточение внимания, обращение	Tavajjuh	butun ichki mohiyatni Xudoga qaratish, unga cheksiz muhabbat qo'yish, undan boshqa narsa borligini his etmaslikdir.
Tanasukh	Таносух	Tanosux	inson vafot etgandan so'ng, ruhning bir tanadan boshqa tanaga ko'chib o'tishi haqidagi nazariya.
Tapasya	Тапася	Tapasya	Gandiy va jaynizm ta'limotida azob chekish va o'g'–rilikdan o'zini tiyish tamoyili.
Theism	Теизм	Teizm	(yunon. theos – xudo) – diniy-falsafiy ta'limot bo'lib, olamni, xudo tomonidan yaratilganini tan oladi.
The Tendai Sect	Секта Тендай	Tenday mazhabi	o'rta asrlarda Xitoyda gullab-yashnagan budda-viylikning "Bir lahzada uch ming dunyo", ya'ni kosmologik nazariya qoidasiga amal qiluvchi mazhabi.
Tolerance	Толерантность	Tolerantlik	(lot. tolerantia – chidam, sabr-toqat) – o'zgalari-ning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, his-tuyg'ulari, fikr-mulohazalari, g'oyalari va e'tiqodlariga nisbatan chidamlilik,

			bag'rikenglik.
Totemism	Тотемизм	Totemizm	ibtidoiy tasavvur shakllaridan biri bo'lib, borliqdagi o'zgarishlarni va rivojlanishlarni tushunishda hayvonlarning g'ayritabiyy ta'siriga ishonish.
It	“Оно”	“U”	Tushunchasiga esa onglilikni tashkil etuvchi ongsizlik kiradi.
The Upanishads	Упанишады	Upanishadlar	(haqiqatni bilish maqsadida o'qituvchi oldida o'tirish) Vedalarning to'rttasidan biriga an'anaviy tarzda qo'shiladigan Qadimgi Hindistonning falsafiy-diniy asarlar turkumi.
The Renaissance	Эпоха возрождения	Uyg'onish davri	Yangi davr arafasida o'ziga xos qadriyatlarga ega bo'lgan g'oyaviy va madaniy rivojlanishni o'z ichiga olgan tarixiy jarayondir.
Universal	Универсалии	Universaliylar	Umumiy tushunchalar haqidagi ta'limot.
Fatalistic determinism	Фаталистический детерминизм	Fatalistik determinizm	Taqdiri-azaldan hamma narsa zarurat asosida sodir bo'ladi, degan ta'limot.
Fazza	Фацзя	Faszya	siyosiy arbob Shen Buxay(er.ol.400-337 yy.) tomonidan ishlab chiqilgan falsafiy oqim. Legizm falsafiy oqimi jamiyatni boshqarish siyosatida zo'ravonlikka (totalitar) asoslangan umumiy koidani joriy qilishni, byurokratiya ustidan nazorat o'rnatishni, jamiyatda xalqqa nisbatan tub va keskin choralar kurishni tavsiya kildilar Legizm ma'rifatli bo'lgandan ko'ra, xalqni jaholatda tutishni afzal ko'radi. Legizm asoslarini Xan Fey-szin, Shan Yan kabi arboblardan ishlab chiqishgan
The science of the laws of Sharia	Наука о законах шариата	Fiqh	islom huquqshunosligi bo'lib, bu soha rivojida Qaffol Shoshiy, Burhoniddin Marg'inoniy, Jaloliddin Ahmad al-Kosoniy kabilarning ulushi katta bo'lgan.
The city of virtues	Город добродетелей	Fozil shahar	Forobiy ijtimoiy-siyosiy qarashlaridagi ideal jamiyat.
The phenomenon	Феномен	Fenomen	Tushunchasi aynan shu hodisaning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan mohiyatni ochib beradi va “mohiyat”

			tushunchasini o'z ichiga qamrab oladi.
Charisma	Харизма	Xarizma	insonning o'ta qobiliyatli va o'ziga xosligi. Sotsiologiya faniga E.Trelch tomonidan kiritilgan bo'lib, u M.Veber tomonidan uning xukmronlikning ideal tiplari konsepsiyasida tahlil qilingan
Memory	Воспоминание	Xotirlash	Haqiqiy dunyodagi hayotini eslash.
Rhetoric	Риторика	Xitoba	ritorika, notiqlik san'ati qoidalari, uning tarkibiy qismlari kabi masalalar.
Khodjagon	Ходжагон	Xojagon	yassaviya va naqshbandiya oqimlaridan iborat bo'lgan, Markaziy Osiyoda keng tarqalgan tasavvuf tariqatlaridan biri.
Hastasoft	Хуастуанифт	Xuastuanift	moniylikning tavba namozi.
Qi	Ци	Si	xitoy falsafasiga ko'ra moddiy ashyolar.
Civilization	Цивилизация	Tamaddun	(lot. civilis-fuqaroviy, ijtimoiy) serqirra va murakkab mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy-falsafiy tushuncha. S. tushunchasini shotland tarixchisi va faylasufi A.Fergusson (1723-1816) jahon tarixiy jarayonining ma'lum bir bosqichini ifodalash uchun, fransuz ma'rifatparvarlari aql-idrok va adolatga asoslangan jamiyat degan ma'noda ishlatgan edilar.
Cyclic movement	Циклическое движение	Siklik harakat	Olamda turli davrlar, bosqichlarning navbatma-navbat o'rin almashishi, aylanma harakati.
Scandalli	Чандаллы	Chandallar	hind kastachiligida to'rtta kastaga kirmaydigan eng quyi tabaqa vakillari.
Chistia	Чиштия	Chishtiya	o'rta asrlarda Hindistonda keng tarqalgan tasavvuf tariqati oqimi.
Charvaka	Чорвакы	Chorvaklar	bu ta'limotga ko'ra, olamning asosida to'rt unsur – suv, olov, havo va tuproq yotadi.
Shahid who died for the faith	Шахид, погибший за веру	Shahid	Islom e'tiqodida insonning din uchun kurashda halok bo'lishi, jon berishi.
Form	Форма	Shakl	Borliq ma'nosi, shamoyili, u faoldir. Materiya esa passivdir.

Verse	Стих	She'r	she'riy hukmlar. She'r yozish san'ati, uning vazifalari.
Chauvinism	Шовинизм	Shovinizm	boshqa millatlarni mensi-maslikni va o'z millatining ularga nisbatan ustunligini asoslashga qaratilgan g'oyaviy-nazariy qarashlar sistemasi va amaliyoti. Shovinizm - millatchilikning eng xunuk ko'rinishi. Shovinizm atamasi fransuz yozuvchilari aka-uka I. va T.Konyarning «Uch rangli kokarda» nomli komediyasining qahramonlaridan biri, o'zining tajovuzkor millatchiligi bilan ajralib turadigan Nikola Shoven nomi bilan bog'liq holda XIX a.ning birinchi yarmida paydo bo'lgan.
Sudras	Шудры	Shudralar	Hinduiylikda kastalarning eng quyi varnasi, tabaqasi, ulardan hazar qilingan.
Evolution	Эволюция	Evolyusiya	(lot. yevolutio – ochilish, yozilish, takomillashish)–tadrijiy rivojlanish. Umumilmiy va falsafiy ta'limot hisoblanadi. Tabiat, jamiyat va ruhiy–ma'naviy, rivojlanish konsepsiyalarini umumlashtirib ifoda etishga xizmat qiladi. E. tushunchasi keng ma'noda, rivojlanish tushunchasining sinonimi sifatida ishlatiladi.
Emanation	Эманация	Emanatsiya	tajalliy etish jarayoni, ya'ni o'zidan nur taratish oqibatida yangi hodisani vujudga keltirish.
Ethnic culture	Этнокультура	Etnomadaniyat	millatga tegishli bo'lib, uning tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan urf, odat, an'ana, qadriyatlari, udum, marosimlari, kiyimlar, moddiy va ma'naviy merosi, tafakkuri, ongi, g'oyaviy hamda axloqiy jihatdan o'ziga xosligini ifodalovchi ma'naviy boyligidir.
Ethnicity	Этнос	Etnos	(yunon. ethos – guruh, qabila, xalq) etnik birlik, ijtimoiy tarixiy jarayonlar natijasida shakllangan odamlar ijtimoiy guruhining bir turi. E. urug', qabila, elat va millat shakllarida namoyon bo'ldi. Etnos tushunchasi 1921-

			1923 y.da S.M.Shirokogorov tomonidan chuqur tahlil qilingan. U e.ni insoniyat lokal guruhi mavjudligining asosiy shakli deb hisoblagan. Uning asosiy belgilari deb esa, - «kelib chiqish, urf-odatlar, til va turmush tarzi birligi» deb bilgan.
Ethnocentrism	Этноцентризм	Etnotsentrizm	(grek. –guruh, xalq va lot. centrum - markaz)- o‘z xalqi xulqi, madaniyati, urf-odatlari va qadriyatlarini boshqa xalqlarga xos bo‘lgan shunday xususiyatlarni baholash uchun asos qilib olinishini ifodalovchi tushuncha.
Giron	Югирон	Yugiron	XV-XVI asrlarda Koreyada moddiy asos – “ki”ning birlamchiligini tan olgan materialistik maktab.
Neoplatonism	Неоплатонизм	Yangi aflatunchilik	eramizning boshlarida vujudga kelgan, Plotin, Prokl, Porfiriy kabi faylasuflar tomonidan Aflotun g‘oyalarini jonlantirish va rivojlantirishga asoslangan ta’limot.
The inevitability of fate	Неизбежность из судьбы	Qazo va qadar	islom diniga ko‘ra, taqdiri azalga so‘zsiz ishonish.
Sect Kariatidy	Карматиды	Qarmatiylar	Ismoiliylar falsafiy oqimining bir shahobchasi.
Comparison	Сравнение	Qiyos	deduktiv, sillogistik xulosa chiqarish, uning shakllari, qoidalari kabi masalalar.
Judgment day	Судный день	Qoim	ismoiliylar falsafasiga ko‘ra, Qiyomat kuni Muhammad ibn Ismoilni Imom Mahdiy suratida qaytishi.
substance	субстанция	Hayulo	birlamchi sabab, moddiy asos, substansiya.
Ideological vacuum	Идейный вакуум	G‘oyaviy bo‘shliq	jamiyat hayotida mafkurasizlik, maq–sadsizlik va boshboshdoqlikning namoyon bo‘lishi.
The world of ideas	Мир идей	G‘oyalar dunyosi	Haqiqiy, abadiy, o‘zgarmas dunyo.
Harijana	Хариджаны	Harijanlar	hind kastachilik tizimidagi “qo‘l tekizib bo‘lmas”lar tabaqasi, ular eng iflos mehnat – ko‘chalarni supurish, axlatni tozalash kabi ishlarni qilishlari kerak.

VII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажакимиз фаровон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь

“Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони.

17. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

19. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. - 2002. № 4-5. - 68-модда.

20. Ўзбекистон Республикасининг “Экологик назорат тўғрисида»ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-сон, 688-модда.

21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30-сентябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг Атроф муҳитни муҳофаза қилиш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5863-сонли Фармони.

Ш. Махсус адабиётлар

1. Henry Corbin. History of Islamic philosophy. – New York. 2010.
2. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
3. Peter Adamson. Philosophy in the Islamic World. –New York: Oxford Press, 2015.
4. Po‘latova D.A Qodirov M.Q., Sulaymonov J.B. Sharq falsafasi va madaniyati tarixi. O‘quv qo‘llanma. 1-qism. –Т.: Fan va texnologiya, 2018.
5. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
6. Аждодларимиз маънавий меросидан. – Т.: Фан, 2014.
7. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.
8. Гулобод Қудратуллоҳ кизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.
9. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.
10. История Востока. В 6-томах. –М.: Восточная литература РАН. –2002-2008.

11. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.
12. Каримов И.А. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва ахамияти.– Т.: Ўзбекистон, 2014.
13. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
14. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури (Ўрта асрлар). Ўқув қўлланма. – Т.: ТДШИ, 2010.
15. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.
16. Нуритдинов М.Н., Пўлатова Д.А., Файзиходжаев Д.Э.ва бошқ. Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлари (VIII-XVIII асрлар) Ўқув қўлланма. – Т. : ТДШИ, 2014.
17. Пўлатова Д. Қодиров М. ва бошқ. Фалсафа тарихи: Шарқ фалсафаси. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДШИ, 2013.
18. Томпсон М. Восточная философия. – М.: Гранд, 2001.
19. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. Ўқув қўлланма. – Т.: НОШИР, 2013.

IV. Интернет сайтлар

1. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
2. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
3. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази
4. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet
5. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
6. www.press-service.uz
7. www.nimfogo.uz
8. www.gov.uz
9. <http://press.natlib.uz>